

EUROPEAN HUMANITIES UNIVERSITY

ФІЛАСОФСКА-КУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ ЧАСОПІС

TOPOS

JOURNAL FOR PHILOSOPHY AND CULTURAL STUDIES

№ 1, 2024

ISSN 1815-0047 (print)
ISSN 2538-886X (online)

ТЭМА НУМАРУ:

СУЧАСНЫ БЕЛАРУСКІ КАНТЭКСТ

TOPIC OF THE ISSUE:

MODERN BELARUSIAN CONTEXT

INDEXED IN
Scopus
Directory of Open Access Journals (DOAJ)
The Philosopher's Index
EBSCO-CEEAS (Central & Eastern European Academic Source)

PUBLICATION FREQUENCY: 2 ISSUES PER YEAR

EDITORIAL TEAM

A. Vozyanov
A. Gornykh
V. Korablyova
A. Langenohl
I. Poleshchuk
A. Ousmanova
T. Shchytsova (editor-in-chief)
N. Sarakavik (academic secretary)

EDITORIAL BOARD

J. Baranova (Lithuania)
W. Brogan (USA)
B. Waldenfels (Germany)
E. Gapova (USA)
A. Yermolenko (Ukraine)
H. R. Sepp (Germany)
D. Komel (Slovenia)
K. Meyer-Drawe (Germany)
A. Mikhailov (Belarus)
V. Molchanov (Russia)
J. Sallis (USA)
F. Svenaeus (Sweden)
E. Trubina (Russia)
L. Fisher (Hungary)
V. Fours (Belarus)
A. Haardt (Germany)

Contact email address: journal.topos@ehu.lt
Website: <http://journals.ehu.lt/index.php/topos>

Postal address: European Humanities University
Savičiaus st. 17, LT-01127, Vilnius, Lithuania

© Topos, 2024
© European Humanities University, 2024

ЗМЕСТ

АРТЫКУЛЫ

ГЕНАДЗЬ КОРШУНАЎ

КАЛЕКТЫЎНАЯ ТРАЎМА:
КЕЙС БЕЛАРУСІ ПАСЛЯ 2020 ГОДА | 5

АНОНИМНЫЙ АВТОР

ОТ «НЕВОЗМОЖНОГО» ЛУКАШИЗМА К НОВОЙ БЕЛАРУСИ:
НА ПУТИ К ПРЕОДОЛЕНИЮ ПОСТАВТОРИТАРНОЙ
КУЛЬТУРНОЙ ТРАВМЫ | 37

ПАВЕЛ НЯХАЕЎ

КАНТЫНУУМ ГУКАВОГА ГВАЛТУ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ | 58

ЭСЭ

ЕКАТЕРИНА ЛИЦКЕВИЧ

ОТ ТЮРЬМЫ К МОДЕЛИ
БЕЛАРУССКОГО ОБЩЕСТВА | 92

INTER ALIA

JUSTINA ŠUMILOVA

ANGUISH, TRAUMA AND RESPONSIBILITY:
ETHICAL PERSPECTIVE ON ONTOLOGICAL NARRATIVE FORMATION | 124

РЭЦЭНЗІІ

TEODORA MARIJA GRIGAITĖ

THE I AND WE: STUDIES IN THE THEORY OF RECOGNITION
(BY AXEL HONNETH) | 137

CONTENTS

ARTICLES

HENADZ KORSHUNAU

COLLECTIVE TRAUMA: THE CASE OF BELARUS AFTER 2020 (in Bel.) | 5

ANONIMOUSLY

FROM THE 'IMPOSSIBLE' LUKASHISM TO THE NEW BELARUS:
ON THE WAY TO OVERCOMING POST-AUTHORITARIAN
CULTURAL TRAUMA (in Russ.) | 37

PAVEL NIAKHAYEU

SONIC VIOLENCE CONTINUUM IN CONTEMPORARY BELARUS (in Bel.) | 58

ESSAYS

KATSIARYNA LITSKEVICH

FROM PRISON TO A MODEL OF BELARUSIAN SOCIETY (in Russ.) | 92

INTER ALIA

JUSTINA ŠUMILOVA

ANGUISH, TRAUMA AND RESPONSIBILITY:
ETHICAL PERSPECTIVE
ON ONTOLOGICAL NARRATIVE FORMATION | 124

REVIEWS

TEODORA MARIJA GRIGAITĖ

THE I AND WE: STUDIES IN THE THEORY OF RECOGNITION
(BY AXEL HONNETH) | 137

КАЛЕКТЫЎНАЯ ТРАЎМА: КЕЙС БЕЛАРУСІ ПАСЛЯ 2020 ГОДА*

Генадзь Коршунаў

COLLECTIVE TRAUMA: THE CASE OF BELARUS AFTER 2020

© Henadz Korshunau

PhD in sociology, Senior Researcher at the Center for New Ideas,
Bialystok, Poland.

E-mail: korshunaugenadz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-4481-7587

Abstract: This article is devoted to the analysis of the collective trauma of Belarusian society received during the violent suppression of protests that broke out in 2020 after the falsification of the presidential elections and lasted for several months. The empirical basis for the article comprised two sociological studies conducted in 2022 and 2023 under the leadership of the author of this paper. The methodological basis of the study is grounded in the theoretical developments of trauma studies research programs. However, the specificity of the Belarusian situation, which consists in ongoing retraumatization, necessitated the development of the author's version of the research methodology. It is based on a distinction between "traumatic experience", "trauma" and "post-traumatic growth." Based on this, the scale of traumatic experience, the degree of traumatization of society and the coping strategies used by society are separately examined. All parts of Belarusian society need to be studied from the point of view of collective traumatization, but this article considered only the protesting part of Belarusian society as the most traumatized during the protests. The article shows that the entire protest-minded part of Belarusian society has a traumatic experience. In addition to the ongoing repression, the traumatic situation is aggravated by media retraumatization. At the same time, there is no need to talk about a high degree of traumatization.

* Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы праекта Science At Risk і Федэральнага міністэрства замежных спраў Германіі.

Although Belarusian society is characterized by an increased level of anxiety, there are no negative assessments of past protest experiences. On the contrary, participants in the 2020 protests tend to idealize this experience. In addition, both the adoption of intact coping strategies and the functioning of a predominantly positive protest narrative help overcome traumatic experiences. At the same time, the “protest narrative” has not yet been formalized to the extent that collective trauma would begin to function as cultural trauma.

Keywords: Trauma Studies, Belarusian Protests, Traumatic Experience, Collective Trauma, Post-Traumatic Growth, Coping Strategies

Уводзіны

У 2020 годзе ў Беларусі пасля фальсіфікацый вынікаў прэзідэнцкіх выбараў сотні тысяч людзей розных узростаў і сацыяльных груп (Шелест 2020; Onuch et al. 2023) ва ўсіх рэгіёнах краіны (Mateo 2022) выйшлі на пратэсты, узрушаныя нахабнасцю і жорсткасцю рэжыму Лукашэнкі (Руднік 2020). Пратэсты, якія доўжыліся некалькі месяцаў, былі гвалтоўна і жорстка задушаны. У выніку некалькі чалавек былі забітыя, дзясяткі зніклі без вестак (Лещенко 2020)¹, сотні і тысячы прайшлі праз мэтанакіраванае катаванне (Benedek 2020; “Вы здохнеце тут” 2023; Бернштейн 2023), дзясяткі тысяч былі гвалтоўна кінутыя за кратамі (Over the Past Year 2021; Hoop de 2023), сотні тысяч беларусаў вымушана пакінулі Беларусь (Belarusians in exile 2023).

Зараз гэтыя падзеі і працэсы экспертна-навукова супольнасць збольшага аналізуе ў рэчышчы супрацьстаяння аўтарытарнага рэжыму Лукашэнкі і грамадзянскай супольнасці. У аналізе перавага аддаецца альбо даследаванню прыроды і дынамікі саміх працэсаў, альбо вывучэнню генезісу той сітуацыі, якая склалася і развіваецца ў Беларусі. Пры гэтым па-за межамі ўвагі застаюцца пытанні доўгатэрміновых наступстваў гэтых падзей для Беларусі як краіны ўвогуле і для масавай свядомасці беларусаў у прыватнасці.

З аднаго боку, гэта зразумела, бо распачатыя ў 2020 годзе рэвалюцыйныя працэсы (Moshes & Nizhnikau 202; Korshunau 2022a), як і працэсы пазнейшай контррэвалюцыі, трываюць і дасюль (Korshunau 2022b). І казаць пра будучыя іх вектары развіцця вельмі складана, асабліва ва ўмовах няскончанага расейска-ўкраінскага

1 Трэба адзначыць, што з цягам часу прапаўшыя без вестак пасля знайшліся, у тым ліку за кратамі.

вайны, у якой Беларусь з'яўляецца суагрэсарам. З другога боку, існуюць падыходы, даследчая оптыка якіх дазваляе асцярожна пасягаць на даследаванне тых стратэгічных наступстваў, якія ўжо чакаюць масавую свядомасць беларускага грамадства.

Тут мы маем на ўвазе магчымасці, якія для аналізу сацыяльнай дынамікі дае выкарыстанне канцэпту “калектыўная траўма”. Пэўныя захады ў напрамку выкарыстання гэтага канцэпту ўжо зроблены², але тое толькі першыя крокі на доўгім шляху.

Між тым, як нам падаецца, з'ўрыстычны патэнцыял выкарыстання ў беларускіх умовах канцэпту “траўма”³ відавочны. Па-першае, праз шэраг стрэсаў, якія паслядоўна праходзіла беларускае грамадства: ад пандэміі COVID-19 і буйных пратэстаў 2020 года праз няспынную плынь рэпрэсій, што выбухнулі ў 2021 годзе, і да саўдзелу рэжыму Лукашэнкі ў чарговым этапе расейска-ўкраінскай вайны, які распачаўся 24 лютага 2022 года. Па-другое, кожная з гэтых падзей па-свойму адбілася на масавай свядомасці беларусаў, што можна выкарыстоўваць у культурна-палітычным працэсе траўматэрапіі.

Так, напрыклад, не да канца вывучаным застаецца, як беларускае грамадства засвоіла і асэнсавала досвед першай хвалі COVID-19. Гіпатэтычна, у адрозненне ад большасці краін свету, у якіх уздзеянне пандэміі можа быць большым за траўму Другой сусветнай вайны (Feuer 2021), унёсак кавіднага складніку ў комплекс беларускай траўмы будзе параўнальна невялікім. Зразумела, і праз тое, што каранцін⁴ у Беларусі не ўводзіўся (Захарова 2021). Але і з таго, што ў людзей з'явілася адчуванне ўласнай перамогі над пандэміяй. Даследаванні паказваюць (SATIO 2020: 36), што ў грамадстве склалася меркаванне, што ў часе першай хвалі COVID-19 менавіта яно само дало рады экзістэнцыяльнай пагрозе. То-бок, для беларускага грамадства COVID-19 меў уплыў не траўматычны, а наадварот — хутчэй матывуючы, духаўздымны характар.

З другога боку — досвед пратэстнага ўздыму супраць рэжыму Аляксандра Лукашэнкі, досвед гвалтоўнай пацыфікацыі гэтых пратэстаў, досвед найвялікшых у найноўшай гісторыі краіны рэпрэсій. Наўпрост ад іх пацярпелі сотні тысяч чалавек; ускосна (праз сваякоў, сяброў, знаёмых) — на парадак больш. Рэальны памер

2 Глядзі, напрыклад, выставу беларускай мастачкі Цемры (Візуальнае даследаванне траўмы 2023), матэрыялы адмысловай секцыі на 11-м Кангрэсе даследчыкаў Беларусі — “Трансдысцыплінарныя даследаванні траўмы: траўма праз сучасную і гістарычную перспектывы” (Секцыі і панэлі 2023), экспертныя матэрыялы (Коршунов 2021; Шрайбман 2021; Карбалевіч 2022 і інш.)

3 Як і яго карэлятаў: “калектыўная траўма”, “культурная траўма”, “гістраычная траўма”, “нацыянальная траўма”, “выбраная траўма” і г.д.

4 Самы траўматычны для грамадства фактар COVID-19 (Atalan 2020).

рэпрэсій невядомы, бо рэжым хавае статыстыку па рэпрэсіях, а рэпрэсаваныя беларусы часта баяцца ісці на кантакт з праваабарончымі арганізацыямі (Чаму палітвязьні 2023). Да таго ж у сучасных умовах траўматычная сітуацыя пашыраецца дзякуючы новым медыя, якія забяспечваюць аўдыторыі “эфект прысутнасці” пры любых падзеях (Бойко 2003; Бундало 2007; Вулф 2013). Гэта значыць, што траўматычны досвед ад сілавога ўздзеяння рэжыму на грамадства атрымлівалі нават тыя, хто непасрэдна не браў удзелу ў пратэстах і сам не трапляў пад рэпрэсіі. Таксама падкрэслім, што рэпрэсіі, якія пачаліся ў 2020 г., працягваюцца да гэтага часу, і незразумела, калі яны пойдучь на спад (Vikanau et al. 2023).

Не адмаўляючы агульную важнасць усіх складнікаў траўматычнага досведу беларусаў, мы ў сваім даследаванні факусуемся толькі на яго пратэстна рэпрэсіўнай частцы. На базе звестак сацыялагічных даследаванняў у гэтым артыкуле мы вывучаем маштаб і ступень траўматызацыі беларускага грамадства ў выніку пратэстаў 2020–2021 гадоў і наступных рэпрэсій, таксама апісваем характэрныя для беларусаў спосабы супрацьдзеяння гэтай траўме, у тым ліку, з пункту гледжання пануючых у грамадстве сэнсаў.

Метадалогія даследавання

Калі мы звяртаемся да канцэпту “калектыўная траўма”, то сутыкаемся з праблемай: на цяперашні момант у гэтага паняцця няма выразных канцэптуальных рамак. Як комплекс даследчых праграм *trauma studies* ёсць параўнальна маладым, але даволі “модным” кірункам творчага пошуку. Гэта спараджае шырокі спектр як кірункаў саміх даследаванняў, так і фіксуемых такія кірункі канцэптаў. Такія варункі прыводзяць да працэдурнага размывання прадмета даследавання, праз што складаецца сітуацыя, калі любая сацыяльная змена рызыкуе разумецца як траўма (Sztompka 1993; Тощенко 2020), а ўся гісторыя XX стагоддзя — як “посттраўматычная” (Felman & Laub 1992).

Між тым, у актуалізаваным пасля 11 верасня 2001 года⁵ напрамку *trauma studies* можна вылучыць два галоўныя напрамкі кантэкстуалізацыі калектыўнай траўмы, якія распрацоўваліся яшчэ напрыканцы XX стагоддзя. Па-першае, гэта сацыяльна-філасофскі падыход, які збольшага знаходзіцца пад уздзеяннем псіхааналітычнага бачання праблемы і арыентаваны хутчэй на вывучэнне механізмаў траўматызацыі і прыроды самой траўмы як унікальнага комплекснага феномену. Тут перш за ўсё маюцца на

5 Глядзі, напрыклад, Greenberg, Ed. 2003; Galea et al. 2003; Мир в войне 2003 і інш.

ўвазе класічных працы⁶ такіх даследчыкаў як Доры Лаўба, Шошаны Фельман, Кэці Карут, Дамініка ЛаКапры і інш. Па-другое, сацыёлага-культуралагічны кірунак, што ў асноўным абаяраецца на ўстаноўкі французскай сацыялагічнай школы і накіраваны на рэфлексію культурна-гістарычных наратываў і іх уздзеяння на вялікія — рэлігійныя, этнічныя, нацыянальныя і інш. — супольнасці. Галоўным чынам гэта напрацоўкі Дж. Аляксандэра, П. Штомпкі, Н. Смелзера, Р. Аермана і іншых⁷.

Супольнай базай абедзвюх гэтых парадыгмаў з’яўляецца іх “гістарычнасць”, у якой вытокі гістарычнай і/ці культурнай траўмы знаходзяцца ў параўнальна далёкім мінулым, але ўплываюць на асаблівасці актуальнай калектыўнай ідэнтычнасці і сацыяльнай дынамікі праз некалькі пакаленняў адной супольнасці. Адназначна, метадычным забеспячэннем гэтых парадыгмаў выступаюць пераважна якасныя метады даследаванняў, уласцівыя гісторыі, псіхалогіі, лінгвістыцы, антрапалогіі і г. д.

Асобна ад гэтых парадыгмаў размяшчаюцца медыка-клінічныя даследаванні праблематыкі сацыяльна-псіхалагічнай траўмы. Яны працуюць пераважна з такімі канцэптамі, як “посттраўматычны стрэсавы разлад” і “псіхатраўма”⁸. Адносна правамернасці прыцягнення медыка-клінічных напрацовак (як метадалагічных, так і метадычных) у праблемнае поле *trauma studies* сярод даследчыкаў няма адзінага меркавання, бо маюцца сутнасныя разыходжанні, прынамсі, паміж прадметамі даследавання. Умоўна кажучы, адны (“клініцысты”) пераважна арыентаваныя на лячэнне ад наступстваў траўматычнага ўздзеяння канкрэтнага індывіда “тут і цяпер”, а іншыя — на вывучэнне ўздзеяння траўмы на грамадства ў цэлым, прычым не “тут і цяпер”, а ў гістарычнай, міжгенерацыйнай перспектыве.

Таксама ёсць шэраг даследчыкаў, якія тым ці іншым чынам працуюць на памежжы метадалагічных падзелаў *trauma studies* (гл., напрыклад, Вамік Вулкан⁹ ці Пітэр Бэр¹⁰). З асаблівасцяў беларускай перспектывы найбольш для нас пасуючым падаецца падыход Пітэра Бэра, які своеасабліва аб’ядноўвае ўстаноўкі ўсіх трох парадыгмаў — сацыяльна-філасофскай, сацыёлага-культуралагічнай

6 У прыватнасці гл.: Caruth 1995; Caruth 1995; Felman & Laub 1992; Felman 1994; LaCapra 1994; LaCapra 2001; Laub 1979 і інш.

7 У прыватнасці гл.: Alexander et al. 2001; Александр 2012; Александр 2013; Eyerman 2001; Айерман 2013а; Smelser 1998; Sztompka 1993; Штомпка 2001 і інш.

8 Гл., напрыклад, Менделевич 2005; Александровский 2005; Петрова 2013 і інш.

9 У прыватнасці, гл.: Volkan 1997.

10 У прыватнасці, гл.: Baehr 2002 і Baehr 2007.

і медыка-клінічнай. Свой падыход даследчык распрацаваў падчас назірання за сацыяльнай дынамікай у Ганконгу ва ўмовах эпідэміі атыпічнай пнеўманіі (SARS). Сутнасцю гэтага падыходу з'яўляецца апісанне ўмоў, фактараў і працэсаў, якія адбываюцца ўнутры канкрэтнай супольнасці (у прыватнасці, фарміраванне спецыфічнай ідэнтычнасці), якая перажывае траўматычны досвед у актуальным рэжыме, а не ў фармаце камунікацыі паміж пакаленнямі.

Спецыфіка беларускай сітуацыі палягае ў тым, што траўматызацыя беларускага грамадства, распачатая ў 2020 годзе, не скончылася – яна працягваецца дасюль (Vikanaeu et al. 2023). З 2022 года да рэпрэсіўнага чынніка дадаецца “ўкраінскі складнік”, дзеянне якога выклікана саўдзелам беларускага рэжыму ў расейскай агрэсіі супраць Украіны, праз што вобраз беларусаў у вачах сусветнай супольнасці змяніўся.

Таму ў нашым даследаванні мы фактычна ідзем у рэчышчы Пітэра Бэра, канфігуруем існуючыя напрацоўкі *trauma studies* у адпаведнасці з патрабаваннямі беларускай сітуацыі. Абапіраючыся на здабыткі сацыяльна-філасофскай парадигмы мы, па-першае, разумеем траўму як тое, што разбурае падмуркі ранейшага жыцця, па-другое, улічваем індывідуальны вопыт пражывання траўматычнага досведу. Улік напрацовак медыка-клінічнага падыходу актуалізуе магчымасць вывучэння траўматычнага досведу не ў мінулым, а ў актуальны момант часу з дыферэнцыяцыяй яго на фізічны, эмацыйны і камунікацыйны складнікі. Сацыяльна-культуралагічны падыход дазваляе дадаць да метадалагічнага комплексу канструктывісцкі складнік і паглядзець на існуючую дынаміку з пункту гледжання ўплыву падзей на пытанні паўсядзённасці, ідэнтычнасці і сацыяльнай дынамікі.

Пры гэтым, у адрозненне ад большасці даследчыкаў, у метадычным плане мы робім упор на колькасных метадах даследавання.

Агульна прадметам нашага даследавання з'яўляецца калектыўная траўма.

Услед за Джэфры Аляксандэрам пад калектыўнай траўмай мы разумеем падзею ці комплекс падзей, якія пражываюцца вялікай колькасцю людзей і пакідаюць “непазбыўныя сляды ў іх групавой свядомасці, назаўжды адбываюцца ў іх памяці і карэнным, незваротным чынам змяняюць іх... ідэнтычнасць” (Александр 2012: 6). Пры гэтым сама траўма разумеецца як тое, што разбурае падмуркі папярэдняга жыцця (Фрейд 1989: 174), знішчае пачуцце анталагічнай бяспекі (Zhukova 2016), “сатрасае звычайныя шаблоны і ідэнтычнасці” (Айерман 2013а: 123).

Адным з галоўных чыннікаў траўматызацыі тут выступае экзістэнцыйны крызіс (Ялом 2015) – сутыкненне са смерцю ці яе пагрозай, то-бок гвалтам (Galea et al. 2003, Smelser 1993). Важна,

што судакрананне са смерцю ці гвалтам можа быць як наўпроставае, так і ўскоснае, напрыклад, праз інфармацыю ў медыя (Давыдова 2022). Другі прынцыповы чынік — кагнітыўна-дыскурсіўны параліч (Treziş 2001), калі свет і акаляючыя абставіны немагчыма асэнсаваць (Edkins 2003, Айерман 2013b). То-бок разбураецца знаёмая і прадказальная карціна сусвету, якая складаецца з дапушчэнняў, меркаванняў і тых чаканняў да сусвету і людзей, якія перасталі “працаваць” (Kauffman 2013).

Мяркуем, што ў аперацыянальным плане вышэй выкладзенае вымагае дыферэнцыраваць як мінімум чатыры пазіцыі: “траўматычны досвед”, “траўма”, “калектыўная траўма” і “посттраўматычны рост”.

Пад траўматычным досведам мы будзем разумець сітуацыю або падзею (комплекс падзей), стрэс ад якіх знаходзіцца на мяжы здольнасцяў суб’екта (чалавека, групы, грамадства) пражыць/перажыць гэтую падзею, захаваўшы ядро, стрыжань сваёй тоеснасці. У гэтым сэнсе 2020 год і наступны за ім час безумоўна з’яўляюцца траўматычным для беларусаў досведам. Не кожны траўматычны досвед правакуе развіццё траўмы (ці калектыўнай траўмы, калі гэты досвед мае вялікая колькасць людзей). Для развіцця менавіта траўмы (калектыўнай траўмы) патэнцыйная сітуацыя дэструкцыі суб’екта (індывіда, групы, грамадства) мусіць развівацца менавіта ў бок дэструкцыі, то-бок весці да той ці іншай страты жыццяздольнасці, тоеснасці, функцыянальнасці суб’екта. Але гэта толькі адзін з магчымых варыянтаў развіцця дынамікі. Другі магчымы варыянт — пераадоленне суб’ектам траўматычнай сітуацыі без дэструкцыі, без разбурэння, гэта значыць з захаваннем (а, магчыма, і з нарошчваннем) уласнай тоеснасці і жыццяздольнасці. Гэты варыянт мы разумеем як “посттраўматычны рост”.

Аб’ектам нашага даследавання выступае беларускае грамадства. Але не цалкам, а толькі ў асобе сваёй пратэстнай часткі — гэта значыць, той часткі грамадства, якая не згодная з існуючым у Беларусі рэжымам Аляксандра Лукашэнкі і тым ці іншым чынам выказвала/выказвае свой пратэст супраць рэжыму. Бо лічым, што як мінімум асноўны цяжар і гвалт 2020 года і распачатых тады рэпрэсій адчулі менавіта гэтыя беларусы.

Між тым, мы ўпэўненыя, што пасля 2020 года праз даследчыцкую оптику траўмы зараз можна і трэба глядзець на ўсе сацыяльна-палітычныя сегменты беларускага грамадства: і на пратэстную частку (т.зв. “змагароў”), і на прыхільнікаў дзеючай улады (т.зв. “ябацек”), і на тых, хто не з’яўляецца ўпэўненым прыхільнікам ні адных, ні другіх (т.зв. “сярэдзіна”)¹¹.

11 Такое падзяленне на групы даволі мадэльнае, умоўнае, бо гэтыя групы моцна перасякаюцца нават на ўзроўні паўсядзённасці — ад сям’і да працы.

У гіпатэтычным фармаце можна казаць, што для ўмоўнай “сярэдзіны” падзеі як беларускай рэвалюцыі 2020 года, так і наступнай контррэвалюцыі могуць стаць падставай для расхістання ўпэўненасці ў сваёй бяспецы (шматтысячныя пратэсты на вуліцах гарадоў, выкарыстанне неабмежаванага гвалту супраць пратэстоўцаў (у тым ліку з ужываннем спецтэхнікі), рандомныя затрыманні мінакоў і змяшчэнне іх за крата, бягучыя рэпрэсіі, якія зараз могуць закрануць увогуле любога чалавека за выпадковы “лайк” у сеціве ці фота 10-гадовай даўніны). Гэта тыя працэсы, якія Джудзіт Херман вызначае як пераўзыходзячыя звычайныя чалавечыя здольнасці да адаптацыі (Herman 1992: 33). Пэўна, праз тыя змены, якія адбыліся і адбываюцца ў краіне пасля 2020 года, для найбольш адукаванай, рэфлексіўнай і актыўнай часткі гэтай групы можна казаць пра праблематызацыю адчуванняў анталогічнай бяспекі¹². Але, зразумела, гэтая гіпотэза патрабуе сваёй даследчыцкай праверкі.

Між тым, калі для “сярэдзіны” беларускага грамадства праблематызацыя анталогічнай бяспекі з’яўляецца гіпатэтычнай, то для т. зв. “ябацек” яна відавочная — у выглядзе пазбаўлення веры ў безумоўную падтрымку Аляксандра Лукашэнкі большасцю беларусаў і разбурэння прадказальнасці паўсядзённасці. Прынамсі, гэта выцякае і з незыходзячага напалу рэпрэсій у краіне, і з рыторыкі прадстаўнікоў рэжыму Лукашэнкі (роўна як і яго самога). Адносна дзеянняў улады трэба адзначыць, што яны выдатна ўкладаюцца ў схему дзейнасці гвалтаўніка-агрэсара, распрацаваную Гіладам Хіршбергерам (Hirschberger & et al. 2016; Hirschberger 2018). Так, з чатырох магчымых стратэгіяў прадстаўнікі рэжыму выкарыстоўваюць, камбінуючы розныя варыянты, тры: а) адмова існавання падзей 2020 года як такіх (ці іх прымяншэнне і зневажэнне), б) перапісанне гісторыі, в) заклікі “перагарнуць старонку”¹³. На жаль, толькі вось чацвёртая стратэгія — прызнанне віны і прыняцце адказнасці за тое, што адбылося, — уладамі Беларусі не рэалізуюецца.

Асобнай групай, якая мусіла б стаць аб’ектам доўгатэрміновага вывучэння з такога пункту гледжання, безумоўна з’яўляецца беларускае ўцякацтва — тая частка беларускага грамадства, якая падтрымала патрабаванні вольных выбараў у 2020 годзе, а пасля раскручвання рэпрэсіўнага ціску мусіла пакінуць Беларусь праз пагрозу палітычнага пераследу. Існуючыя даследаванні беларускай дыяспары¹⁴ даюць толькі ўскосную інфармацыю пра траўма-

12 У разуменні Э. Гідэнса (Гидденс 2005).

13 Падрабязней гл.: Коршунов 2023.

14 Гл., напрыклад, Алампіев і Биканов 2022; Коршунов и Кудревич 2023; Mazurkiewicz & Sygnowski 2023; Dambrauskaitė 2022; Korshunau 2024 і інш.

тычны досвед гэтай часткі беларускага грамадства. Між тым, як мы пабачым далей у тэксце, беларускіх уцекачоў трэба разглядаць як адну з найбольш траўмаваных груп, якая патрабуе свайго мэтанакіраванага даследавання і вывучэння.

Падкрэслім — кожная з груп насельніцтва Беларусі заслугоўвае аналізу праз опытку калектыўнай траўмы. Але ў гэтым даследаванні мы засяроджваемся выключна на пратэстнай, прадэмакратычнай частцы беларусаў, якія пераважна знаходзяцца ў Беларусі. Часткова мы закранаем і тых, хто быў вымушаны ўцякаць з краіны, хаця для іх дасканалага вывучэння патрэбныя асобныя даследаванні.

Зыходзячы з апісанай метадалогіі, галоўнай мэтай даследавання было выяўленне спецыфікі траўматызацыі беларускага грамадства падзеямі 2020 года і наступнымі рэпрэсіямі.

Задачамі, якія вырашаліся ў даследаванні, былі:

а) вызначэнне маштабаў траўматызацыі¹⁵ беларускага грамадства палітычнымі падзеямі, распачатымі ў 2020 годзе (гіпотэза: траўматычны досвед 2020–2021 гадоў можна лічыць усеагульным для пратэстна арыентаванай часткі беларускага грамадства);

б) выяўленне ступені траўматызацыі¹⁶ беларускага грамадства падзеямі 2020 года на момант 2022–2023 гадоў (на ўзроўні гіпотэзы мы мяркуем, што ступень траўматызацыі, як і яе маштаб, будзе высокай);

в) апісанне стратэгіі пражывання/пераадолення траўматычнага досведу, якія існуюць у грамадстве, і рэканструкцыя перспектыўных вектараў развіцця калектыўнай траўматызацыі (гіпотэза: у рамках дыхатаміі “траўма vs посттраўматычны досвед” калектыўная траўматызацыя беларускага грамадства будзе развівацца пераважна ў бок траўмы).

Дасягненне заяўленай мэты і рашэнне пастаўленых задач мы рэалізуем, выкарыстоўваючы звесткі двух даследаванняў, якія ў 2022 і 2023 годзе праводзіліся сумесна Цэнтрам новых ідэй¹⁷ і ініцыятывай “Народнае апытанне”¹⁸. І ў тым, і ў другім выпадку аўтар артыкула быў кіраўніком даследча-аналітычных груп.

Першае даследаванне¹⁹, прысвечанае выключна вывучэнню траўматычнага досведу беларускага грамадства, праводзілася з 8 па

15 Пад маштабам траўматызацыі мы разумеем колькасць людзей, ахопленых траўматычным досведам.

16 Пад ступенню траўматызацыі мы разумеем узровень дэструктыўных наступстваў траўматызацыі (калі яны ёсць).

17 Афіцыйны сайт Цэнтра новых ідэй — <https://newbelarus.vision/>.

18 Афіцыйны сайт ініцыятывы “Народнае апытанне” — <https://narodny-opros.net/>.

19 Справаздачу па даследаванні гл.: Коршунов и Кудревич 2022.

10 жніўня 2022 года. У якасці метаду апытання выкарыстоўвалася інтэрнэт-апытанне (CAWI) з рэкрутацыйй рэспандэнтаў шляхам запрашэнняў праз рэгістрацыю ў Viber-боце. Выбарка фарміравалася праз рассыланне спасылкі на апытанне на частку аўдыторыі, выбраную выпадковым чынам. Агульны памер выбаркі склаў 2326 чалавек, якія знаходзіліся ў Беларусі.

Выбар менавіта гэтага метаду вызначаецца некалькімі чыннікамі, галоўным з якіх з’яўляецца забеспячэнне максімальнай бяспекі для рэспандэнтаў. Акрамя таго, на сённяшні дзень інтэрнэт-апытанні даюць дастаткова валідную інфармацыю аб стане грамадскай думкі Беларусі, бо доля людзей, якія штодня карыстаюцца паслугамі сеткі Інтэрнэт, складае больш за 85%²⁰.

Асаблівасцю дасягнутай выбаркі стала тое, што яна рэпрэзентавала не ўсё беларускае грамадства, а толькі яго прапратэстную ці прадэмакратычную частку. У нашым выпадку такі перакос выбаркі не з’яўляецца заганай, бо дасягнутая выбарка была адэкватная нашай галоўнай мэце — даследаванню траўматычнага досведу найбольш пацярпелай часткі беларускага грамадства (згодна з гіпотэзай).

Другое даследаванне праводзілася з 26 па 30 ліпеня 2023 года па той жа метадалогіі і з выкарыстаннем той жа метадыкі — і метаду збору інфармацыі, і канала рэкрутацыі рэспандэнтаў. На жаль, правесці даследаванне па цалкам аналагічным інструментарыі не атрымалася, у анкету ўвайшлі толькі найбольш важныя пытанні з інструментарыя 2022 года. З другога боку, у даследаванні 2023 года атрымалася пашырыць аб’ект нашага даследавання — у выбарку, чыя агульная колькасць склала 1561 чалавек, акрамя беларусаў, якія знаходзіліся ў Беларусі (995 чалавек), увайшлі і 566 грамадзян Беларусі, якія на час правядзення апытання знаходзіліся па-за межамі Беларусі.

Такая канфігурацыя аб’екту даследавання дазволіла зірнуць на некаторыя аспекты траўматычнага досведу і скрозь опытку беларускай эміграцыі. Пры гэтым, зразумела, гэтыя звесткі аб калектыўнай траўме беларускага ўцякацтва трэба разглядаць толькі як прыблізнае апісанне праблемы, чыё дэталёвае вывучэнне патрабуе серыі самастойных даследаванняў.

Яшчэ раз адзначым, што асаблівасцю абедзвюх выбарак з’яўляецца тое, што яны адлюстроўваюць меркаванні не ўсяго грамадства, а толькі яго прадэмакратычнай часткі.

20 Kemp, Simon (2023) Digital 2023: Belarus. Digital Report. 13 February: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-belarus/>.

Вынікі даследавання

Траўматычны досвед — гэта пражыванне падзей, якія знаходзяцца на мяжы здольнасцяў суб'екта (індывіда, групы, грамадства) пражыць іх і захаваць сваю тоеснасць (фізічную, псіхалагічную, культурную і г.д.). Такі досвед мае комплексны характар і складаецца з некалькіх узроўняў.

Базавым узроўнем траўматызацыі мы лічым фізічнае перажыванне суб'ектам сітуацыі таго ці іншага кантакту з гвалтам. Важна, што гэтае перажыванне можа быць як непасрэдным, так і ўскосным. У першым выпадку маецца на ўвазе сітуацыя, калі гвалт ужываецца непасрэдна да чалавека. У другім — калі гвалт прымяняецца не да самога чалавека, але да блізкага для чалавека суб'екта (напрыклад, члена сям'і — да жонкі або мужа, да бацькоў чалавека або яго дзяцей). Ужыты супраць людзей гвалт можа апасродкавана ўздзейнічаць на чалавека і тады, калі ён уздзейнічаў на яго сяброў, знаёмых, калег.

Для выяўлення маштабу калектыўнай траўматызацыі на гэтым узроўні задавалася спецыяльнае пытанне, у фармулёўцы якога для пазбягання розначытанняў у разуменні таго, чым з'яўляецца “гвалт”, мэтанакіравана пералічваліся тыя віды гвалту, якія ўлады ўжывалі пры разгоне мірных маніфестантаў у 2020 годзе: гумовыя дубінкі, святлошумавыя гранаты і інш. Выявілася, што на працягу 2020 года непасрэдна на сабе той ці іншы від гвалту адчуў кожны пяты з апытаных (19,5%). Сярод рэгіёнаў краіны найбольшая доля тых, хто ўказаў гэтую пазіцыю, чакана адзначаецца па г. Мінску — 26,0%. Большая колькасць такіх адказаў фіксуецца толькі сярод беларусаў, што былі вымушаныя з'ехаць з Беларусі — 30,7%.

Наступны варыянт кантакту з гвалтам — візуальны, які забяспечвае рост і замацаванне эмацыйнага перажывання гвалту. У выніку такога кантакту фарміруецца так званая “траўма сведкі”, калі назіранне траўматызуючых падзей (без іх непасрэднага пражывання) фармуе паводзінную і кагнітыўную дэфіцытарнасць (Patki et al. 2015).

У сучасным інфармацыйным грамадстве дзякуючы таму эфекту прысутнасці, які забяспечваецца новымі медыя, “траўма сведкі” дапаўняецца — і ўзмацняецца — медыйным складнікам. “Медыятраўма”²¹ не толькі забяспечвае “эфект прысутнасці” ў траўматычнай сітуацыі, але можа спрыяць і рэтраўматызацыі,

21 Пад медыятраўмай мы разумеем дэструктыўная наступствы кантактаў з інфармацыяй, што утрымлівае апісанні — як візуальныя, так і нарматыўныя — гвалтоўных дзянняў (для параўнання: для ўяўлення аб маштабе медыятраўмы ва Украіне пад час расейска-украінскай вайны ў 2022 годзе гл. Давыдова 2022).

г.зн. паўторнай траўматызацыі суб'екта. З адказаў рэспандэнтаў вынікае, што візуальны кантакт з гвалтам падчас пратэстаў 2020 года быў у пераважнай большасці (88,0%) прадстаўнікоў пра- пратэстнай часткі беларускага грамадства. Пры гэтым практычна палова (49,6%) рэспандэнтаў адзначылі, што яны былі непасрэднымі сведкамі гвалту супраць пратэстоўцаў. Аб тым, што гвалту не бачылі ні на вуліцы, ні ў сеціве, адзначылі толькі 12,0% апытаных. Зрэшты, і яны “з першых рук” ведаюць аб гвалце, які чыніўся на вуліцы – альбо ад тых, хто яго перажыў, альбо ад тых, хто яго бачыў.

Сярод відавочцаў гвалту пераважаюць хутчэй мужчыны (56,1% супраць 45,8% жанчын), людзі ва ўзросце да 50 гадоў (сярод іх доля “сведак” больш за 50%, сярод больш сталых узроставак груп – менш за 45%) і рэспандэнты з сярэднім даходам.

Адзначым, што даследаванне 2023 года выявіла пэўную дынаміку ў адказах на гэтае пытанне.

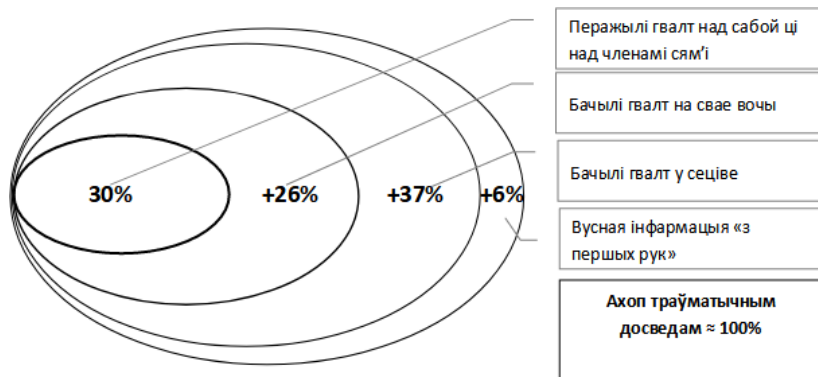
Табліца 1. Ці даводзілася Вам бачыць гвалт (гумовыя дубінкі, слёзатачывы газ, святлошумавыя гранаты, вадамёты і інш.) у адносінах да пратэстоўцаў у 2020 годзе?

	Беларусь 2022	Беларусь 2023	Дыяспара 2023
Я не проста бачыў(ла) гвалт, яго ўжывалі супраць мяне і/або ў адносінах да членаў маёй сям'і.	30,0	12,9	27,6
Так, я бачыў(ла) гвалт супраць пратэстоўцаў на свае вочы	49,6	43,4	53,8
Так, я бачыў(ла) гвалт супраць пратэстуючых у сетцы Інтэрнэт	63,0	61,2	61,1
Гвалт супраць пратэстоўцаў сам(а) не бачыў(ла), але мне пра яго расказвалі тыя, хто яго перажыў.	20,8	22,2	21,4
Гвалт супраць пратэстоўцаў сам(а) не бачыў(ла), але мне пра яго расказвалі тыя, хто яго бачыў	19,9	19,3	16,9

За мінулы год колькасць рэспандэнтаў у Беларусі, якія адказалі, што перажылі гвалт (у тым ліку супраць членаў сваёй сям'і), зменшылася больш як у два разы (з 30% да 13%); а доля тых, хто бачыў гвалт супраць пратэстоўцаў, паменшылася больш чым на 1/10 або на 49,6% на 43,4%. Выказаць здагадку, чаму так здарылася, можна праз тое, што сярод тых, хто пакінуў Беларусь, долі і тых, хто перажыў гвалт, і хто бачыў яго на свае вочы, чакана

вышэй: тых, хто перажыў гвалт — 28%, непасрэдна бачылі — 54%. То-бок найбольш пацярпелыя ад гвалту беларускага рэжыму часцей бягуць з Беларусі.

Калі абагульніць вышэйнапісанае, то можна канстатаваць, што пратэстная частка беларускага грамадства мае практычна стапрацэнтны ахоп асабістым (фізічным і/ці эмацыйным) траўматычным досведам.

Малюнак 1. Долі фармацатаў асабістай датычнасці да гвалту супраць пратэстоўцаў

Гвалт супраць пратэстоўцаў з боку рэжыму не абмяжоўваецца nelімітаваным ужываннем сілы на вуліцах беларускіх гарадоў і мястэчак. Пералік рэпрэсіўна-гвалтоўных інструментаў значна шырэйшы — ад затрымання на нявызначаны тэрмін без якога-небудзь афіцыйнага афармлення (“без пратаколу”) да крымінальнага пераследу²².

Досвед часовага пазбаўлення волі вельмі шырокі — пераважная большасць пратэстна настроеных беларусаў мае ў сваім найбліжэйшым атачэнні тых людзей, якія па палітычных матывах тым ці іншым спосабам трапілі ў “распрацоўку” сілавых органаў Рэспублікі Беларусь. Няма такіх кантактаў толькі ў 9,5% апытаных.

Калі казаць дэталёва, то затрымання “без афармлення” (г.зн. затрымалі і праз нейкі час выпусцілі без якога-небудзь адміністрацыйнага або крымінальнага пакарання) асабіста перажылі 6,5% апытаных. Яшчэ 19,5% указалі, што такія затрымання адбываліся з членамі іх сем’яў, і 49,0% — з іх знаёмымі, калегамі. Затрымання з адміністрацыйнымі пакараннямі (штрафы) атрымлівалі 7,0% рэспандэнтаў; 23,7% адзначылі, што такому пакаранню былі падвергнутыя члены іх сям’і, і 69,1% — знаёмыя і калегі.

22 У шмат якіх выпадках усё гэта суправаджаецца прыніжэннямі, гвалтам, катананнямі (Масовыя пытки 2022).

Затрыманы з прысуджэннем “сутак” атрымлівалі 5,1% апытаных. У 22,8% рэспандэнтаў такому пакаранню падвяргаліся члены іх сям’яў, у 70,0% на “сутках” пабываў хтосьці з сяброў або калег. У беларускай рэпрэсіўнай сістэме распаўсюджана практыка паўторных “перазатрыманняў”, калі трапляючы на суткі чалавек не выходзіць на волю, бо яму прысуджаюць чарговыя тэрміны за ўсе новыя і новыя эпизоды, звязаныя з пратэстамі²³. Аб пападанні ў такі рэпрэсіўны ланцужок членаў сваёй сям’і казалі 8,9% апытаных, 48,2% ведаюць пра такія выпадкі сярод сваіх знаёмых ці калег.

На момант апытання ў 2022 годзе ў месцах зняволення ў 6% рэспандэнтаў знаходзіўся нехта з членаў сям’і ці блізкі сябар/сяброўка (ці некалькі сяброў), а ў 32% — знаёмы ці калега. У параўнанні з іншымі фарматамі траўматычнага досведу, звязанага з месцамі зняволення, тут мы назіраем не самыя высокія паказчыкі. Аднак гэта, мабыць, адзін з найболей дэструктыўных варыянтаў досведу, які аказвае шырокае негатыўнае ўздзеянне не толькі на самога зняволенага, але траўмуе і яго сям’ю, сяброў, знаёмых і калег. Таму лічбу ў 36,5% рэспандэнтаў, у каго нехта знаходзіцца ў месцах зняволення, трэба трактаваць як вельмі высокую.

Адзначым, што паводле звестак даследавання 2023 года доля рэспандэнтаў, якія маюць за кратамі кагосьці з найбліжэйшага атачэння, вырасла да 8%. З аднаго боку, гэта маргінальны прырост, асабліва калі ён фіксуецца метадамі сацыялагічнага апытання. З другога — ён усё ж адлюстроўвае дынаміку, якая спраўджваецца і іншымі лічбамі. Так, у прыватнасці, у 2023 годзе хаця і нязначна, але павялічылася і доля тых, у каго за кратамі ёсць хтосьці са знаёмых ці калег (з 32% да 34%). Сярод беларускага ўцякацтва ўсе гэтыя паказчыкі датычнасці да рэпрэсіўнай машыны беларускага рэжыму значна вышэй. Членаў сям’і ці сяброў за кратамі маюць 23% беларусаў замежжа; знаёмых ці калег — 52%.

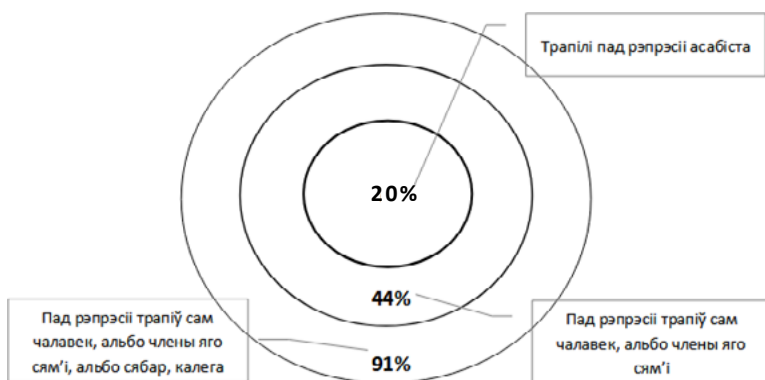
Разгледзім таксама яшчэ адзін узровень траўматызацыі — розныя формы ціску і пераследу нязгодных з рэжымам беларусаў, не звязаныя непасрэдна ні з гвалтам на вуліцах, ні з адміністрацыйным альбо крымінальным пераследам. На першым месцы знаходзяцца “прафілактычныя размовы”, што ладзіць кіраўніцтва па месцы працы — 45% апытаных у 2022 годзе адзначылі гэтую пазіцыю. Са значным адрывам на другім месцы сярод спосабаў ціску на насельніцтва знаходзяцца пагрозы з боку прадстаўнікоў сілавых ведамстваў — іх адзначылі 16,9% апытаных. На трэцім месцы — праверка тэлефонаў (13,0%). І яшчэ кожны восьмы з апытаных

23 На жнівень 2020 года рэкардсменам па колькасці такіх перазатрыманняў з’яўляецца студэнт БДУІР Ян Салановіч, якога ў агульнай складанасці асудзілі на 114 сутак адміністрацыйнага арышту па дзевяці эпизодах удзелу ў акцыях пратэсту (Долгая 2021).

кажа, што яго звольнілі з працы ці спынiлі з iм працоўны кантракт (звальненняў найменш у Брэсцкай i Мiнскай абласцях, па астатнiх рэгіёнах гэты тып цiску прадстаўлены раўнамерна).

Паводле звестак даследавання 2023 года па ўсiх гэтых пазiцых назiраецца знiжэнне колькасцi галасоў. Так, у прыватнасцi, колькасць адказаў пра прафілактычныя размовы знiзiлася з 45% да 20%, пагрозы з боку сiлавікоў – з 17% да 9%, праверкi тэлефонаў – з 13% да 9%. Пры гэтым аналагiчныя паказчыкi ў адказах прадстаўнiкоў беларусаў замежжа адпаведна набiраюць 9%, 28% i 13%. Як заўважна, найбольш жорсткi варыянт (“пагрозы з боку сiлавікоў”) пашыраны хутчэй сярод тых, хто быў вымушаны ўцякаць з Беларусi.

Аб’ядноўваючы звесткi аб аб’ёмах датычнасцi да фiзiчнага гвалту i розных формаў рэпрэсiўнага цiску рэжыму, мы канстатуем, што не толькi траўматычны досвед з’яўляецца ўсеагульным, але i машаб рэтраўматызацыi пратэстнай часткi беларускага грамадства аказваецца практычна татальным. Такiм чынам нашу гiпотэзу аб тым, што траўматычны досвед 2020–2021 гадоў для пратэстна арыентаванай часткi беларускага грамадства з’яўляецца ўсеагульным, можна лiчыць даказанай.

Малюнак 2. Доля фарматаў асабістай датычнасцi да рэпрэсiй супраць пратэстоўцаў

Таксама знаходзiць сваё пацвярджэнне iдэя аб тым, што найбольшы ўзровень траўматычнага досведу дэманструюць тыя рэспандэнты, якiя былі вымушаныя пакiнуць Беларусь.

Зараз пераходзiм да аналізу ступенi траўматызацыi пратэстнай часткi беларускага грамадства. Пад ступенню траўматызацыi мы разумеем кумулятыўны эфект ад уздзеяння падзей 2020 года на эмацыйную сферу, на прастору адзнак мiнулага-сучаснасцi-будучынi i на базавыя мадэлі паводзiнаў калектыўнага суб'екта.

У змястоўным плане ўвесь аб'ём эмоцый, якія рэспандэнты адчуваюць адносна 2020 года, можна падзяліць на тры блокі (паводле адказаў на адкрытае пытанне²⁴ “Якія пачуцці выклікаюць у Вас цяпер падзеі 2020–2021 гадоў у цэлым?”).

У першы, самы аб'ёмны блок (больш за дзве траціны ўсіх галасоў²⁵) уваходзяць эмоцыі станоўчага і “праактыўнага” спектру. У тым ліку “гонар за народ і захапленне героямі”, “душэўны ўздым, радасць”, “надзея і аптымізм”, “адчуванне адзінства”. У гэты ж раздзел мы адносім і такія адказы, як “злосць, лютасць (у адносінах да сілавікоў і дзяржавы)”, “прага справядлівасці”, “агіда да сілавікоў”. Мы не будзем закранаць значэнне гэтых эмоцый для індывідуальнага перажывання траўматычнага досведу. Але, падаецца, у сувязі з калектыўнай траўматызацыяй дамінаванне ў грамадстве эмоцый менавіта такога кшталту ўяўляецца тым трэндам, які здольны перавесці траўматычны досвед не ў траўму, а ў посттраўматычны рост. Прынамсі, патэнцыяльна.

Другі блок эмоцый, складнікі якіх у суме набралі некалькі менш за 50% выбараў, складаецца з такіх элементаў, як крыўда, сум, шкадаванне і расчараванне. Гэтыя эмоцыі маюць розную накіраванасць. Яны тычацца і сітуацыі 2020 года (яе “незавершанасці”), і дзеянняў сілавікоў, і актыўнасці беларусаў, і “крыўдна за пацярпелых”. Такая разнавектарнасць пакідае магчымасць для прапрацоўкі гэтай праблематыкі і каналізацыі энергіі ў тэрапеўтычным рэчышчы.

Трэці блок — гэта блок траўмы (бяссілле, страх, адчай, боль, гора). Гэта хоць і самы невялікі (сумарна доля ягоных галасоў менш за траціну), але найбольш драматычны блок. Ён адлюстроўвае менавіта тое, што можна назваць “захрасанне ў траўме”, якое на ўзроўні грамадства можа прыводзіць да фармавання пасіўнасці, аморфнасці, да ўмацавання сіндрому “вывучанай бездапаможнасці”.

У даследаванні 2023 года падобнае пытанне задавалася не ў адкрытай форме; рэспандэнтам прапаноўваўся шэраг варыянтаў адказаў, групаваных на базе аналізу варыянтаў адказаў у даследаванні 2022 года. Наўпроставое параўнанне адказаў па такім пытанні не будзе карэктным, але высновы параўнаць можна — агулам парадак і памеры “эмацыйных” блокаў супадаюць.

24 Адкрытае пытанне — гэта такое пытанне, на якое рэспандэнты мусяць даць адказ сваімі словамі, без падказак у выглядзе варыянтаў адказу, сфармуляваных даследчыкам.

25 Ад колькасці тых, хто адказаў. Не змаглі адказаць на гэтае пытанне 26% рэспандэнтаў. Сума адказаў можа быць большая за 100%, бо адказы рэспандэнтаў маглі адначасова трапляць у некалькі розныхсэнсавых пазіцый. У дадзеным выпадку лічбы дадзеныя па даследаванні 2022 года.

Такім чынам, размеркаванне эмоцый адносна падзей 2020 года варта прызнаць досыць аптымістычным, патэнцыйна спрыяльным хутчэй выхаду на посттраўматычны рост, чым “руху ў траўму”.

Разам з тым трэба мець на ўвазе і той факт, што пераважная большасць апытаных дэманструе высокі ўзровень эмацыйнай уключанасці ў драматычны складнік падзей 2020 года. Тут маюцца на ўвазе больш негатыўныя, злучаныя з небяспекай моманты таго перыяду. Рэспандэнты да гэтага часу “пражываюць” іх: тры чвэрці ад усіх апытаных праз два гады адчуваюць флэшбэкі пратэстнага “2020-га”. Прычым амаль у паловы з іх гэтыя ўспышкі ўспамінаў і ўсплёскі эмоцый здараюцца часта (суб’ектыўная ацэнка рэспандэнтаў). Вобразна кажучы, дэвіз, выказаны ў адным з інтэрв’ю, застаецца актуальным: “Мой 2020 заўсёды са мной”. Найбольш уразлівымі да ўспышак успамінаў былі жанчыны (80,9% супраць 69,9% у мужчын). Таксама адзначалася пэўная залежнасць ад узросту — найменшая доля флэшбэкаў была ў групе 18–30-гадовых (72%), з тым гэтая доля паступова ўзрастала і ў групе людзей ва ўзросце 51–60 гадоў складала 81% (у найстарэйшай узроставай групе — 78%).

У 2023 годзе сітуацыя крыху змянілася — эмоцыі паступова прытупляюцца. Калі ў 2022 годзе “флэшбэкі лавілі” амаль 80% апытаных, то ў 2023 годзе ўжо 75%. У 2022 годзе часта адчувалі трывогу праз магчымыя наступствы пратэстаў 35% рэспандэнтаў, а ў 2023 годзе ўжо 30%. Паказальна, што сярод беларускіх уцекачоў гэтыя паказчыкі ніжэй — 70% і 20% адпаведна. То-бок эмацыйная ўключанасць у мінулыя працэсы хутчэй зніжаецца, калі людзі знаходзяцца ў бяспецы.

Эмацыйная значнасць падзей двухгадовай даўніны цесна звязаная з верагоднасцю негатыўных наступстваў, якія сёння могуць мець месца для чалавека за ўдзел у падзеях 2020 года. Рэспандэнты заканамерна адчувалі неспакой, бо да гэтага часу працягваюцца затрымання, арышты і суды над тымі, хто ў 2020 годзе ўдзельнічаў у пратэстах. Падобная дынаміка падзей правакавала ў людзей асцярогу за асабістую бяспеку: пачуццё трывогі і адчуванне персанальнай небяспекі ў 2022 годзе былі актуальныя для 79% рэспандэнтаў (для 35% — вельмі актуальныя). У 2023 годзе гэтыя паказчыкі крыху знізіліся — да 75% і 30% адпаведна. Прычым сярод тых, хто мусіў выехаць з Беларусі гэтыя лічбы склалі 65% і 24%.

Калі казаць пра алічбоўку пачуцця небяспекі/трывожнасці, то ў пратэстнай часткі грамадства ў 2022 годзе яно склала 2,8 бала (па 10-бальнай шкале, дзе 0 — поўная адсутнасць бяспекі, пастаянная турбота, а 10 — абсалютная бяспека і спакой). Калі паглядзець на размеркаванне адказаў, то мы ўбачым, што амаль чвэрць апытаных знаходзілася ў стане перманентнага стрэсу — пачуццё бяспекі на нулі або на ўзроўні абсалютнага мінімуму ў 1 бал. 70% адзнак

знаходзіцца ў зоне трывожнасці (менш за 5 балаў) і яшчэ амаль 20% — на ўмоўна “нейтральнай пяцёрцы”.

Падагульняючы блок эмацыйнага складніка траўматызацыі, можна канстатаваць, з аднаго боку, захаванне эмацыйнай уключанасці ў падзеі 2020 года, з другога — падвышаную трывожнасць, выкліканую перспектывамі рэпрэсій, звязанымі з тымі падзеямі.

На высокі ўзровень трывожнасці, апісаны вышэй, спасылаюць размеркаванні адказаў на пытанне аб гарызонтах планавання, тобок аб тым, на які тэрмін людзі будуць свае жыццёвыя планы. Даследаванне 2022 года паказала, што доўгатэрміновыя планы (на год і больш) будавалі менш за 20% рэспандэнтаў. У той жа час 39% апытаных альбо ўвогуле не мелі ніякіх планаў, альбо іх планаванне не распаўсюджвалася далей за тыдзень. У 2023 годзе сітуацыя крыху змянілася: на год і больш планавалі сваё жыццё ўжо 27%, не мелі планаў больш як на тыдзень толькі 31%.

Такія вынікі сведчаць аб тым, што нягледзячы на невялікую пазітыўную дынаміку пратэстная частка грамадства працягвае знаходзіцца ў стрэсавай сітуацыі, у адчуванні непрадказальнасці, калі немагчыма кантраляваць і распараджацца сваім жыццём. Вобразна кажучы, большасць рэспандэнтаў зараз жыве без адчування і разумення будучыні, калі ўся жыццёва прастора звужаецца да вельмі трывожнага “тут і цяпер”.

Перавага трывогі ў ацэнках актуальнай сітуацыі, адсутнасць пазітыўнага бачання будучыні — гэтыя негатыўныя моманты некалькі ўраўнаважваюцца тым, як беларусы бачаць сваё мінулае, а менавіта падзеі 2020 года. А іх беларусы ацэньваюць калі не поўнася, то ў асноўным станоўча.

Так, у прыватнасці, больш за палову апытаных (у 2022 годзе — 59%, у 2023 годзе — 55%) лічылі, што пратэсты, якія пачаліся ў 2020 годзе, яшчэ не скончыліся і не прайгралі. Зразумела, што гэтае меркаванне прыхільнікаў пратэстаў, але тым яно і важнае: той, хто падтрымліваў пратэсты, пасля некалькіх гадоў накіраваных супраць іх рэпрэсій і “зараўнаваць ў асфальт” любых праяў свабоды да гэтага часу свой пратэстны досвед не разглядаюць як проигрыш.

Аб значнасці падзей 2020 года шмат кажа іх параўнанне з іншымі падзеямі ў найноўшай гісторыі Беларусі (у прыватнасці, з эпідэміяй каранавіруса, з Чарнобыльскай катастрофай, Вялікай Айчыннай вайной і расейска-украінскай вайной 2022 года) у аспекце ўплыву на беларусаў як нацыю. Сярод усяго прапанаванага спісу гістарычных падзей пратэсты 2020 года вызначаюцца як безумоўны лідар. Такого меркавання ў 2022 годзе прытрымліваліся дзве траціны апытаных, у 2023 годзе іх колькасць крыху вырасла — да 70%. Наступнай у гэтай іерархіі падзей рэспандэнты паставілі расейска-ўкраінскую вайну. У 2022 годзе яе адзначылі

24%, у 2023 годзе — 22%. Як бачым, ад пратэстаў яна адстае на 40% і больш. Нельга выключыць таго варыянту, што праз некаторы час гэтая вайна можа набраць большую колькасць галасоў.

Астатнія падзеі на фоне пратэстаў і вайны збіралі мінімальныя працэнты галасоў на ўзроўні 1–3%.

Абагульняючы, можна сказаць, што калі з эмацыйнай сферай мы маем адзначна стрэсавую сітуацыю, то на ўзроўні ацэнак сітуацыя атрымліваецца амбівалентнай: з аднаго боку, негатыўныя ацэнкі сучаснасці і будучыні, з іншай — пераважна пазітыўныя ацэнкі мінулага (а менавіта пратэстнага 2020 года).

Калі звярнуцца на ўзровень паводзін, то высветліцца, што розніца, выяўленая паміж рознымі тэмпаральнымі пластамі, захоўваецца. Толькі на ўзроўні паводзін розніца пралягае не паміж мінулым і сучаснасцю-будучыняй, а паміж мінулым-сучаснасцю і будучыняй.

Падзеі 2020 года інтэрпрэтуюцца ў станоўчым ключы, людзі не адчуваюць адносна іх якога-небудзь расчаравання. Хутчэй нават наадварот — існуе вялікая доля тых, хто лічыць, што ў той час дзейнічаць мусілі больш радыкальна. Такая выснова вынікае з размеркавання адказаў на пытанне аб тым, як бы чалавек дзейнічаў, калі б была магчымасць нанова пражыць пратэсты 2020 года. У гіпатэтычнай сітуацыі паўтарэння пратэстаў 2020 года больш за палову апытаных (па 52% у абодвух даследаваннях — і 2022 года, і 2023 года) прытрымлівалася б той жа стратэгіі, што і раней. Крыху меншая доля (41% і 42% адпаведна) гатовая была б дзейнічаць больш актыўна. То-бок пераважная большасць рэспандэнтаў лічыць, што ў 2020 годзе яны ўсё рабілі правільна.

Важным індикатарам агульнага стану з’яўляецца дынаміка ўнутрысямейных працэсаў; у нашым выпадку — спецыфіка ўздзеяння падзей 2020 года на адносіны ў сям’і. Вынікі даследавання 2022 года дэманструюць, што такога ўплыву амаль не было (а калі ўплыў і быў, то хутчэй у бок паляпшэння сямейных адносін). Крытычнае пагаршэнне фактычна адзначылі толькі каля 10% апытаных.

Другі прынцыповы паказчык — міграцыйныя настроі. У 2022 годзе ў тым ці іншым выглядзе яны ўласцівыя больш чым дзвюм трацінам апытаных: 10% ужо распачалі пэўныя дзеі дзеля таго, каб эміграваць з Беларусі; 29% думаюць над гэтым, але пакуль не рабілі ніякіх крокаў у гэты бок; 28% хацелі б з’ехаць, але не маюць магчымасці. У 2023 годзе адпаведныя лічбы былі такія: 6%, 25% і 33%. Як бачна, цягам года і агульная лічба крыху знізілася, і прапорцыі сярод такіх адказаў змяніліся: замест праактыўных варыянтаў адказу нахталт “ужо нешта раблю” і “думаю ў гэтым напрамку” ў 2023 годзе галоўнай пазіцыяй стала “хацеў бы з’ехаць,

але не маю магчымасці”. Акрамя таго на 6% вырасла доля тых, хто не хоча і не плануе нікуды з’язджаць (з 28% да 34%). Тут, пэўна, праяўляецца пэўная крышталізацыя пазіцый той часткі пратэстнага грамадства, што застаецца ў Беларусі.

У выніку, калі казаць пра ступень траўматызацыі беларускага грамадства, то атрымліваецца наступнае. На ўзроўні гіпотэзы мы меркавалі, што, як і ў выпадку з маштабам, ступень траўматызацыі беларускага грамадства падзеямі 2020 года будзе вельмі высокая. Вынікі даследаванняў не пацвердзілі гэтую гіпотэзу ў поўным аб’ёме — для розных складнікаў ацэнкі ступені траўматызацыі характэрныя розныя напрамкі дынамікі: эмацыйная сфера адрозніваецца высокім узроўнем трывожнасці, а сфера ацэнак і паводзін — амбівалентныя, дзе “драматычнаму” адчуванню будучыні супрацьстаіць “ідэалізаванае” бачанне мінулага.

Траекторыя развіцця траўматычнага досведу — сыход у траўму ці выхад на посттраўматычны рост — залежыць не толькі ад маштабу і ступені траўматызацыі, але і ад тых стратэгіяў пераадолення сітуацыі, якія выбірае суб’ект.

Стратэгіі пераадолення — гэта варыянт паводзін, якія выбірае суб’ект, каб пазбегнуць разбурэння ад жыццёвага напружання (Pearlin & Schooler 1978). Прычым трэба мець на ўвазе, што гэта не толькі спосаб адказу на выклік стрэсавай сітуацыі, але і варыянт адаптацыі да яе (Paulhan 1992). Універсальных падыходаў і стратэгіяў для таго, каб справіцца з траўматычнай, стрэсавай сітуацыяй, не існуе (Carver & Connor-Smith 2010). У кожным канкрэтным выпадку кожны канкрэтны чалавек канструюе свой асабісты набор інструментаў і механізмаў для таго, каб справіцца са стрэсам і трывогай. Аднак на ўзроўні грамадства можна вылучыць асноўныя напрамкі, па якіх адбываецца выбудоўванне стратэгіяў супрацьстаяння і прапрацоўкі траўматычнага досведу. Таксама магчыма вызначыць імаверныя варыянты аптымізацыі дзеянняў у гэтым кірунку.

Даследаванні паказалі, што ў аспекце супрацьдзеяння стрэсам ад калектыўнай траўматызацыі ў беларускім грамадстве, верагодна, дамінуе стратэгія самазахавання і рух у бяспечныя прасторы, (адносна) вольныя ад знешняга рэпрэсіўнага ціску. У першую чаргу, гэта дом, сям’я, дзеці, куды імкнуцца перанакіраваць сваю актыўнасць больш за палову рэспандэнтаў (55% у 2022 годзе і 50% у 2023 годзе). Таксама папулярны варыянт “сыходу з галавой” у любімую справу, працу, спорт, хобі, творчасць, што адзначыў 41% апытаных у 2022 годзе і 40% у 2023 годзе. Да гэтай жа катэгорыі можна аднесці і імкненне абмежаваць чытанне навін, якое ў 2022 годзе абралі 33%, а ў 2023 годзе 27% рэспандэнтаў.

На другім месцы — стратэгія працягу барацьбы і актыўнага (па магчымасці) супрацьстаяння дзеючаму рэжыму. У першую

чаргу, гэта пабудова планаў (разважанні) па пераўладкаванні Беларусі пасля змены рэжыму (36% у 2022 годзе і 38% у 2023 годзе). Далей ідуць пасільны ўдзел — у гэтым выпадку не прынцыпова ці інфармацыйны, ці “партызанскі” — у барацьбе з рэжымам (18% — 2022 год і 14% — 2023 год) і дапамога тым, у каго сітуацыя складаней праз актывізм, валанцёрства, дапамога палітычным зняволеным і г. д. (14% — 2022 год і 9% — 2023 год).

Трэцяя стратэгія — пошук знешніх рэсурсаў. Напрыклад, у прыродзе, падарожжах, змене асяроддзя (18,1% і 20% у 2022 і 2023 годзе адпаведна) або ў рэлігіі, у царкве, у малітвах (8% і 6%). Чацвёртая стратэгія — гэта чыстая тэрапія, медыкаментозная (па 8% у абодвух даследаваннях) ці прафесійная (3,7%), альбо яе замяшчэнне псеўдазаспакойлівымі сродкамі нахштальт алкаголю (9% і 8%).

Перавага сярод стратэгіяў пражывання стрэсу тых, што не маюць відавочна канфліктнага складніка, з’яўляецца заканамернай ва ўмовах бесперапынных рэпрэсій. Тут хутчэй дзівіць, з аднаго боку, параўнальна высокая прадстаўленасць практык, накіраваных на супраціў сітуацыі, якая склалася ў Беларусі, а з другога — невялікая папулярнасць асабліва тэрапеўтычных мерапрыемстваў. Зрэшты, апошняе, на жаль, можа быць выклікана недастатковай развітасцю культуры спажывання псіхалагічных паслуг.

Яшчэ адзін важны момант для разумення таго, як людзі даюць рады ў траўмуючым асяроддзі — гэта тыя сэнсы, якія яны бачаць у прычынах крызісу, а менавіта ў падзеях 2020–2021 гадоў. Для выяўлення зместу гэтай сэнсавай прасторы ў даследаванні 2020 года задавалася пытанне: “Як бы вы апісалі сэнс, значэнне падзей 2020–2021 гадоў сваімі словамі?” Пытанне задавалася ў адкрытым фармаце, гэта значыць рэспандэнты самі фармулявалі свае адказы (адзначым, што не ўсе апытаныя змаглі зафіксаваць сваю версію адказу, такіх апынулася крыху болей за чвэрць рэспандэнтаў).

Атрыманыя вынікі здзівілі сваім аптымізмам. У адказах аб сэнсе 2020 года пераважалі пазітыўныя варыянты. Доля адказаў, сэнсамі якіх былі боль, расчараванне, папрокі ў “рабскасці”, баязлівасці і здрадзе, роўна як і іншыя адкрыта негатыўныя вызначэнні, ледзь перавысіла 1%. Яшчэ адна група адказаў, аб’яднаная фармулёўкай “Упушчаны шанец”, набрала таксама няшмат — 6,5% галасоў. Яе трэба разглядаць як амбівалентную, бо ў ёй спалучыліся і пэўнае шкадаванне, што 2020 год “так нічога і не памяняў у лепшы бок”, і ўпэўненасць у тым, што гэта “не канец бою”.

Самая вялікая група адказаў — гэта ўсё, што звязана з нараджэннем (адраджэннем, перараджэннем, сталеннем) і трансфармацыяй (сцвярджэннем, перасцвярджэннем) беларусаў як асобнай і самастойнай палітычнай нацыі. Сюды ж уваходзяць адказы, якія датычацца развіцця нацыянальнай самасвядомасці

дадуць свой плён, так і ў тым, што пратэсты ў тым ці іншым выглядзе адродзяцца.

Абагульняючы, можам сказаць, што галоўным зместам, сэнсавым нападуненнем пратэстнага 2020 года, на думку апытаных, з'яўляецца абуджэнне і кансалідацыя беларусаў як нацыі, такі неймаверны ўздым народнай сілы.

Гэта значыць, пратэсты, нават пасля іх гвалтоўнай пацыфікацыі, у большасці сваёй не змяшчаюць траўматычных сэнсаў. Калі казаць у логіцы Б. Гізена (Giesen 2004), адбылося нараджэнне суб'екта-героя, які яшчэ не выйграў, але і не прайграў (знаходзіцца паміж трыумфам і траўмай).

Гэты тэзіс пацвярджаецца аналізам адказаў на адкрытыя пытанні пра тыя эмоцыі, якія людзі адчуваюць, калі а) бачаць фатаграфіі ці ўспамінаюць пра пратэстныя маршы 2020 года і б) калі бачаць фатаграфіі ці чытаюць сведчанні аб гвалце супраць нязгодных з рэжымам Лукашэнкі (даследаванне 2022 года). У першым выпадку пераважная большасць рэспандэнтаў²⁶ кажа аб душэўным уздыме, гонары, надзеі і жаданні паўтарыць той вопыт. З вялікім адрывам ад першай групы на другім месцы знаходзяцца такія эмоцыі як сум, шкадаванне, крыўда і расчараванне; сумарна яны набіраюць менш за траціну галасоў. На долю “болю і страху” прыпадае каля 10% адказаў. У выпадку са сведчаннямі аб гвалце супраць пратэстуючых дамінаючымі пачуццямі з'яўляюцца злосць і лютасць, якія падмацоўваюцца абурэннем, спагадай да пацярпелых і агідай да сілавікоў (амаль 90% галасоў²⁷). Сум і крыўда ў гэтым выпадку набіраюць крыху больш за 5%, а “боль і страх” – крыху больш за траціну.

У выніку мы мусім сказаць, што наша зыходная гіпотэза аб тым, што ў рамках дыхатаміі “траўма vs досвед” калектыўная траўматызацыя беларускага грамадства развіваецца пераважна ў бок траўмы, аказалася няслушнай. Прынамсі, на момант 2022–2023 гадоў.

Лічым, можна канстатаваць, што спалучэнне стратэгіі на самазахаванне і пасільны супраціў рэжыму, падмацаваныя гарызантальнай камунікацыяй і фармаваннем пазітыўнага наратыву адносна 2020 года (разам з дамінаваннем эмоцый праактыўнага спектру) не даюць пратэстнай частцы беларускага грамадства “зацыкліцца” на траўматычных перажываннях, зваліцца ў апатыю і бяссілле.

26 Пераважная большасць ад тых, хто адказаў. Не змаглі адказаць на гэтае пытанне 28% рэспандэнтаў.

27 Ад колькасці тых, хто адказаў. Не змаглі адказаць на гэтае пытанне 26% рэспандэнтаў.

ВЫСНОВЫ

У гэтым артыкуле на базе двух сацыялагічных даследаванняў, у якіх аўтар быў кіраўніком даследча-аналітычных груп, у рэчышчы trauma studies мы прааналізавалі тыя працэсы, якія адбываюцца ў пратэстнай частцы беларускага грамадства. Мы паказалі, што пратэстная частка беларускага грамадства мае практычна стапрацэнтны ахоп асабістым (фізічным і/ці эмацыйным) траўматычным досведам: 30% перажылі гвалт над сабой або над членамі сваёй сям’і; палова — бачылі гвалт на свае вочы; астатнія даведаліся аб гвалце над пратэстоўцамі “з першых рук” (альбо ад тых, хто гвалт перажыў, ці хто бачыў яго непасрэдна). Траўматычнае ўздзеянне на пратэстную частку грамадства ўзмацняецца як медыйным фактарам рэтраўматызацыі, так і рознымі формамі рэпрэсіўнага ўздзеяння з боку рэжыму (прафілактычныя гутаркі, звальненні, затрыманні, арышты), якое таксама мае амаль татальны ахоп.

Як ні дзіўна, казаць аб высокай ступені траўматызацыі не даводзіцца. Так, з аднаго боку, беларускае грамадства зараз характарызуецца высокай ступенню трывожнасці адносна палітычна матываваных рэпрэсій, часавы гарызонт планавання звужаны да “тут і цяпер”, распаўсюджаны міграцыйныя настроі. Але з іншага боку, негатыўных ацэнак свайго пратэстнага досведу практычна няма. Наадварот, рэспандэнты хутчэй схільныя яго гераізаваць з арыентацыяй на яго паўтарэнне. Атрымліваецца, што рэфлексія мінулага, фактычна па Віктару Франклю (Франкл 2016), нейкім чынам кампенсуе, тэрапеўтуе трагізм сучаснасці.

Тэрапеўтычнаму пераадоленню траўматычнага досведу таксама спрыяе спалучэнне прынятых стратэгіяў на самазахаванне і пасільны супраціў рэжыму, падмацаваныя гарызантальнай камунікацыяй і фармаваннем пераважна пазітыўнага прапатэстнага наратыву. У рамках апошняга падзеі 2020–2021 гадоў інтэрпрэтуюцца як перфарматыўныя і лёсавызначальныя не толькі для беларускага грамадства, але і для нацыі ў цэлым (як на ўзроўні індывідуальнай ідэнтычнасці, так і калектыўнага вобраза беларусаў).

Сітуацыю, якая склалася ў асяроддзі пратэстнай часткі беларускага грамадства, можна кваліфікаваць як умоўна спрыяльную эфектыўнаму пераадоленню калектыўнага траўматычнага досведу. Гэта значыць посттраўматычнаму развіццю ў бок не дэструкцыі, але росту. Для станоўчай дынамікі ёсць у цэлым праактыўна маркіраваная рэфлексіўна-семантычная база і пераважна станоўчыя эмацыйныя ацэнкі падзей 2020 года.

Пры гэтым трэба разумець, што зараз адбываецца рэтраўматызацыя беларускага грамадства — і ў межах няспыннага рэпрэсіўнага ўздзеяння з боку няскінутага рэжыму Лукашэнкі, і праз высокую трывожнасць з асцярогамі за асабістую бяспеку, і з прычыны

рызыкi дэсакралiзацыi iдэалiзаванага па вынiках 2020 года вобразу беларусаў.

Разам з тым, як паказваюць вынiкi даследавання, у пратэстнай частцы грамадства адчуваецца крытычны недахоп стратэгічных, канцэптuallyных рамак апiсання рэчаіснасці — то-бок існуе “запыт на зразумеласць”. Неабходны агульныя сэнсы, падзяляемая і рэлевантная для большасці схема навакольнага свету (мінулае/сучаснасць/будучыня), а таксама вызначэнне свайго месца ў ім. І калі ў выпадку з “мінулым” гэты недахоп у прынцеце можа кампенсавацца існуючым наратывам (хай дысперсным і гетэрагенным), то адносна “будучыні” адсутнасць перспектыўных візій аказвае негатыўны ўплыў. Інакш кажучы, пратэстны рух адчувае патрэбу пераходу са стану “калектыўнай траўмы” ў стан “траўмы культурнай”.

References

- Agamben, G. (2021). *Stasis. Grazhdanskaya voyna kak politicheskaya paradigma*. Moskva: Vladimir Dal'. — In Russ.
- [Агамбен, Дж. (2021) *Stasis. Гражданская война как политическая парадигма*. Москва: Владимир Даль.]
- Alampiev, O. & Bikanau, P. (2022). *Byelarusy v Pol'shye, Litvye, Gruzii: otnosheniye k voynye, pomosch' Ukrainye, diskriminatsiya*. Friedrich Ebert Stiftung. August 2022. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/19480.pdf> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Алампиев, О. и Биканов, Ф. (2022). *Беларусы в Польше, Литве, Грузии: отношение к войне, помощь Украине, дискриминация*. Friedrich Ebert Stiftung. Август 2022. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/19480.pdf> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., Sztompka, P. (2001). *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.
- Aleksander, J. (2012). *Kul'turnaya travma i kollyektivnaya idyentichnost'*. *Sotsiologichyieskiy zhurnal*, 3: 5–40. — In Russ.
- [Александр, Дж. (2012). *Культурная травма и коллективная идентичность*. *Социологический журнал*, 3: 5–40.
- Aleksander, J. (2013). *Smysly social'noj zhizni. Kul'tursociologiya*. Moskva: Praxis. — In Russ.
- [Александр, Дж. (2013). *Смыслы социальной жизни. Культурсоциология*. Москва: Праксис.]
- Aleksandrovskiy, Y. (2005). *Posttravmaticheskoye stressovoye rasstroystvo i obshchiye voprosy razvitiya psikhogennykh zabolevaniy*. *Rossiyskiy psikhiatricheskiy zhurnal* 1: 4–12. — In Russ.
- [Александровский, Ю. (2005). *Посттравматическое стрессовое расстройство и общие вопросы развития психогенных заболеваний*. *Российский психиатрический журнал* 1: 4–12.]
- Astapuyena, R. (2022). “Zmahar” s “yabat'koy” za odin stol nye syadut: raskol v obshcheyestve narastayet. *Ewradyyo*. January 21. <https://euroradio.fm/>

- ru/zmagar-s-yabatkoy-za-odin-stol-ne-syadut-raskol-v-obshchestve-narastaet (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Астапеня, Р. (2022). “Змагар” с “ябатькой” за один стол не сядут: раскол в обществе нарастает. *Еўрарадыё*. 21 студзеня. <https://euroradio.fm/ru/zmagar-s-yabatkoy-za-odin-stol-ne-syadut-raskol-v-obshchestve-narastaet> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Atalan, A. (2020). Is the lockdown important to prevent the COVID-19 pandemic? Effects on psychology, environment and economy-perspective. *Annals of Medicine and Surgery*, 56: 38–4.2
- Baehr, P. (2002). Social extremity, communities of fate, and the sociology of SARS. *European Journal of Sociology*, 46(2): 179–211.
- Baehr, P. (2007). *Community of fate*. The Blackwell Encyclopedia of Sociology. Singapore: Blackwell Publishing Ltd.
- Belarusians in exile: an overlooked issue addressed by the Parliamentary Assembly. (2023). *Parliamentary Assembly*. January 25. <https://pace.coe.int/en/news/8955/belarusians-in-exile-an-overlooked-issue-addressed-by-the-parliamentary-assembly> (accessed: 11 October 2023).
- Benedek, W. (2020). OSCE Rapporteur’s Report under the Moscow Mechanism on Alleged Human Rights Violations related to the Presidential Elections of 9 August 2020 in Belarus. *Organization for Security and Co-operation in Europe*. October 29. <https://www.osce.org/odihr/469539> (accessed: 11 October 2023).
- Bernshteyn, D. (2023). Pytki v Sovetskom RUVД Minska. Chto uznali pravozashchitniki. BBC. June 26. <https://www.dw.com/ru/pytki-v-sovet-skom-ruvd-minska-cto-uznali-pravozasitniki/a-66048499> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Бернштейн, Д. (2023). Попытки в Советском РУВД Минска. Что узнали правозащитники. BBC. 26 июня. <https://www.dw.com/ru/pytki-v-sovet-skom-ruvd-minska-cto-uznali-pravozasitniki/a-66048499> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Bikanau, P., Bornukova, K., Korshunau, H., Lvovskiy, L., Shraibman, A. & Slunkin, P. (2022). Belarus change tracker: June–August 2022. *Friedrich Ebert Stiftung*. September. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/19563.pdf> (accessed: 11 October 2023).
- Bikanau, P., Korshunau, H., Lvovskiy, L., Shraibman, A. & Slunkin, P. (2023). Belarus change tracker: June–August 2023. *Beroc*. September. https://beroc.org/upload/medialibrary/445/4452de96f2a500c200d72d2419ae1a33.pdf?utm_source=Beroc+FULL+DB&utm_campaign=8a3b3f9587-EMAIL_CAMPAIGN_2023_09_20&utm_medium=email&utm_term=0_42870c3dd9-8a3b3f9587-420681993 (accessed: 11 October 2023).
- Boyko, Y. (2003). Osobennosti antistressovoy meditsinskoj pomoshchi pri chrezvychaynykh situatsiyakh i ikh posledstviyakh. *Sotsial'naya i klinicheskaya psixiatriya*, 13(2): 60–67. — In Russ.
- [Бойко, Ю. (2003). Особенности антистрессовой медицинской помощи при чрезвычайных ситуациях и их последствиях. *Социальная и клиническая психиатрия*, 13(2): 60–67.]
- Bundalo, N. L. (2007). Aktual'nyye voprosy etiologii posttravmaticheskogo stressovogo rasstroystva (obzor literatury). *Sibirskoye meditsinskoye obozreniye*, 1(42): 3–10. — In Russ.

- [Бундало, Н. Л. (2007). Актуальные вопросы этиологии посттравматического стрессового расстройства (обзор литературы). *Сибирское медицинское обозрение*, 1(42): 3–10.]
- Caruth, C. (1995). *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Carver, Ch. S. & Connor-Smith, J. (2010). Personality and Coping. *Annual Review of Psychology*, 61: 679–704.
- Chamu palitvyaz'ni i aryshtavanyya prosyats' pra ikh nye pisats' (2023). *Radyjo Svaboda*. April 27. <https://www.svaboda.org/a/32381659.html> (accessed: 11 October 2023). — In Bel.
- [Чаму палітвязьні і арыштаваныя просяць пра іх не пісаць (2023). *Радыё Свабода*. 27 красавіка. <https://www.svaboda.org/a/32381659.html> (дата звароту: 11 кастрычніка 2023).]
- Dambrauskaitė, Ž. (2022). Migration from Belarus and economic, social and political integration of immigrants in Lithuania. *Eastern Europe Studies Centre*. November 03. <https://www.eesc.lt/en/publication/migration-from-belarus-and-economic-social-and-political-integration-of-immigrants-in-lithuania/> (accessed: 11 October 2023).
- Davydova, A. (2022). ПТСР, vygoraniye, “travma svidetelya”. Kto i kak okazuyvayet besplatnyuyu psikhologicheskuyu pomoshch' zhurnalistam vo vremena voyny. *Media Business Reports*. September 19. <https://mbr.com.ua/ru/news/varia/4840-psixologicna-dopomoga-zurnalistam> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Давыдова, А. (2022). ПТСР, выгорание, “травма свидетеля”. Кто и как оказывает бесплатную психологическую помощь журналистам во время войны. *Media Business Reports*. 19 сентября. <https://mbr.com.ua/ru/news/varia/4840-psixologicna-dopomoga-zurnalistam> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Dolgaya, E. (2021). “Priyekhal moy nachal'nik iz KGB i skhodu nachal orat”: student Yan Solonovich — o svoikh 114 sutkakh aresta. *Reform*. February 25. <https://reform.by/204383-priehal-moj-nachalnik-iz-kgb-i-shodu-nachal-orat-student-jan-solonovich-o-svoih-114-sutkah-aresta> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Долгая, Е. (2021). “Приехал мой начальник из КГБ и сходу начал орать”: студент Ян Солонович — о своих 114 сутках ареста. *Reform*. 25 февраля. <https://reform.by/204383-priehal-moj-nachalnik-iz-kgb-i-shodu-nachal-orat-student-jan-solonovich-o-svoih-114-sutkah-aresta> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Edkins, J. (2003). *Trauma and the Memory of Politics*. N. Y.: Cambridge University Press.
- Eyerman, R. (2001). *Cultural Trauma and Collective Identity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Eyerman, R. (2013a). Sotsial'naya teoriya i travma. *Sotsiologicheskoye obozreniye* 12(1): 121–138. — In Russ.
- [Айерман, Р. (2013а). Социальная теория и травма. *Социологическое обозрение* 12(1): 121–138.]
- Eyerman, R. (2013 b). Politicheskoye ubiystvo i kul'turnaya travma (tezisy). *Memorial: uroki istorii*. April 11. <https://urokiistorii.ru/articles/ron-ajer-man-politicheskoye-ubiystvo-i-k> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.

- [Айерман, Р. (2013 b). Политическое убийство и культурная травма (тезисы). Мемориал: уроки истории. 11 апреля. <https://urokiistorii.ru/articles/ron-ajerman-politicheskoe-ubijstvo-i-k> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Felman, Sh. & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York: Taylor & Francis.
- Felman, Sh. (1994). *Writing and Madness: Literature/Philosophy/Psychoanalysis*. Cornell University Press.
- Feuer, W. (2021). WHO says pandemic has caused more 'mass trauma' than WWII. CNBC. March 5. <https://www.cnbc.com/2021/03/05/who-says-pandemic-has-caused-more-mass-trauma-than-wwii-and-will-last-for-years.html> (accessed 10 October 2023).
- Frankl, V. (2016). *Logoterapiya i ekzistentsial'nyu analiz: Stat'i i lekcii*. Moskva. — In Russ.
- [Франкл, В. (2016). *Логотерапия и экзистенциальный анализ: Статьи и лекции*. Москва: Альпина нон-фикшн.
- Freud, Z. (1989). *Vvedenie v psihoanaliz: Lekcii*. Moskva: Nauka. — In Russ.
- [Фрейд, З. (1989). *Введение в психоанализ: Лекции*. Москва: Наука.]
- Galea, S., Vlahov, D., Resnick, H., Ahern, J., Susser, E., Gold, J., Bucuvalas, M. & Kilpatrick, D. (2003). Trends of probable post-traumatic stress disorder in New York City after the September 11 terrorist attacks. *American Journal of Epidemiology* 158: 514–524.
- Giddens, A. (2005). *Ustroyeniye obshchestva: Ocherk teorii strukturatsii*. Moskva: Akademicheskij Proect. — In Russ.
- [Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. Москва: Академический Проект.]
- Giesen, B. (2004). *Triumph and trauma*. Boulder: paradigm publishers.
- Greenberg, J. Ed. (2003). *Trauma at Home*. Lincoln/London: University of Nebraska Press.
- Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology* 9: 1441.
- Hirschberger, G., Kende, A., & Weinstein, S. (2016). Defensive representations of an uncomfortable history: The case of Hungary and the Holocaust. *International Journal of Intercultural Relations* 55: 32–43.
- Hoon de, M., Vasilyeu, A. & Kolesava-Hudzilina, M. (2023). Crimes Against Humanity In Belarus. *Law and Democracy Center*. July 2023. <https://ldc-jh.eu/wp-content/uploads/2023/07/Report-on-Crimes-against-humanity-.pdf> (accessed: 11 October 2023).
- Karbalevich, V. (2022). Pomsta hramadstvu za svayu vlasnyu trawmu. *Belsat*. June 01. <https://belsat.eu/news/01-06-2022-pomsta-gramadstvu-za-svayu-ulasnyu-traumu-valer-karbalevich-pra-palitychnuyu-evalyutsyyu-alyaksandra-lukashenki> (accessed: 11 October 2023). — In Bel.
- [Карбалевіч, В. (2022). Помста грамадству за сваю ўласную траўму. *Белсат*. 01 чэрвеня. <https://belsat.eu/news/01-06-2022-pomsta-gramadstvu-za-svayu-ulasnyu-traumu-valer-karbalevich-pra-palitychnuyu-evalyutsyyu-alyaksandra-lukashenki> (дата звароту: 11 кастрычніка 2023).]
- Kauffman, J. (2013). *Loss of the assumptive world: A theory of traumatic loss*. New York: Routledge.

- Korshunau, H. (2021). U storonnikov Lukashenko travma — oni osoznali, chto ne bol'shiinstvo. *Zerkalo*. September 22. <https://news.zerkalo.io/life/3266.html?tg> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Коршунов, Г. (2021). У сторонников Лукашенко травма — они осознали, что не большинство. *Зеркало*. 22 сентября. <https://news.zerkalo.io/life/3266.html?tg> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Korshunau, H. (2022). Gorizontaľnye svyazi: chto ostalos' ot teh struktur samoorganizacii, kotorye voznikli v 2020 godu. *Centr Novyh Idej*. June 2022. <https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2022/06/%D0%93%D0%9E%D0%A0%D0%98%D0%97%D0%9E%D0%9D%D0%A2%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%95-%D0%A1%D0%92%D0%AF%D0%97%D0%98.pdf> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Коршунов, Г. (2022). Горизонтальные связи: что осталось от тех структур самоорганизации, которые возникли в 2020 году. *Центр Новых Идей*. Июнь 2022. <https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2022/06/%D0%93%D0%9E%D0%A0%D0%98%D0%97%D0%9E%D0%9D%D0%A2%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%AB%D0%95-%D0%A1%D0%92%D0%AF%D0%97%D0%98.pdf> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Korshunau, H. (2022a). Social preconditions of the Belarusian Revolution 2020. In: *Civil Society In Belarus 2015–2021 (from stable development to new challenges)*. Bialystok–Warsaw: EkoPress Publishing Agency, 176–182.
- Korshunau, H. (2022b). Frozen systemic crisis: occupation regime and resilience of civil society. In: *Belarusian Yearbook 2022*. Vilnius: Nashe Mnenie, 121–128.
- Korshunau, H. (2023). Chto kroetsyz za prizyvom “perevernut' stranicu”? *Centr Novyh Idej*. February 21. <https://newbelarus.vision/chto-kroetsya-za-prizyvom-perevernut-stranicu/> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Коршунов Г. (2023). Что кроется за призывом “перевернуть страницу”? *Центр Новых Идей*. 21 февраля. <https://newbelarus.vision/chto-kroetsya-za-prizyvom-perevernut-stranicu/> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Korshunau, H. (2024) Belarusians abroad: their impact on belarus's image. *Center for New Idea*. April 2024. https://newideas.center/wp-content/uploads/2024/04/Беларусы-замежжа_ENG.pdf (accessed: 20 April 2023).
- Korshunau, H. & Kudrevich, M. (2022). Kollektivnaya travma belarusskogo obshchestva: masshtaby i varianty prorabotki. *Centr Novyh Idej*. December 2022. https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2022/12/Collective-Trauma_CNI_Research.pdf (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Коршунов, Г. и Кудревич, М. (2022). Коллективная травма белорусского общества: масштабы и варианты проработки. *Центр Новых Идей*. Декабрь 2022. https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2022/12/Collective-Trauma_CNI_Research.pdf (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Korshunau, H. & Kudrevich, M. (2023). Diaspora kak hcast' belarusskogo obshchestva. *Centr Novyh Idej*. January 2023. https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2023/01/Diaspora_full-version.pdf (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Коршунов, Г. и Кудревич, М. (2023). Диаспора как часть белорусского общества. *Центр Новых Идей*. Январь 2023. https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2023/01/Diaspora_full-version.pdf (дата обращения: 11 октября 2023).]

- vision/wp-content/uploads/2023/01/Diaspora_full-version.pdf (дата обращения: 11 октября 2023).]
- LaCapra, D. (1994). *Representing the Holocaust: History, Theory, Traum*. Cornell University Press.
- LaCapra, D. (2001). *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Laub, D. (1979) Holocaust Survivors: Adaptation to Trauma. *Patterns of Prejudice* 13 (1): 17–25.
- Leshchenko, E. (2020). Protesty v Belarusi: pravozashchitniki nasčitali 5 pogibshih i okolo 70 bez vesti propavshih. *Zerkalo nedeli*. August 17. <https://zn.ua/WORLD/protesty-v-belarusi-pravozashchitniki-naschitali-5-pohibshikh-i-okolo-70-bez-vesti-propavshikh.html> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Лещенко, Е. (2020). Протесты в Беларуси: правозащитники насчитали 5 погибших и около 70 без вести пропавших. *Зеркало недели*. 17 августа. <https://zn.ua/WORLD/protesty-v-belarusi-pravozashchitniki-naschitali-5-pohibshikh-i-okolo-70-bez-vesti-propavshikh.html> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Massovye pytki v Belarusi 2020–2021. Chetvertyj promezhutochnyj otchet: usloviya soderazhaniy v metsah nesvobody s avgusta 2020 goda po maj 2021 goda. (2022). *Meždunarodnyj komitet po rassledovaniū pytok v Belarusi*. <https://drive.google.com/file/d/1BdRF2t5umJI7JTD9mT7RaxPmeJdMJpbi/view> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Массовые пытки в Беларуси 2020–2021. Четвертый промежуточный отчет: условия содержания в метсах несвободы с августа 2020 года по май 2021 года. (2022). *Международный комитет по расследованию пыток в Беларуси*. <https://drive.google.com/file/d/1BdRF2t5umJI7JTD9mT7RaxPmeJdMJpbi/view> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Mateo, E. (2022). ‘All of Belarus Has Come out onto the Streets’: Exploring Nationwide Protest and the Role of Pre-Existing Social Networks. *Post-Soviet Affairs*, 38 (1-2): 26–42.
- Mazurkiewicz, Ł. & Sygnowski, G. (2023). Belarusian emigration In Poland – opinions, attitudes, dilemmas. *The Mieroszewski Centre*. October 03. https://mieroszewski.pl/programy/badania-opinii-publicznej/bialoruska-emigracja-w-polsce?fbclid=IwAR1XWmxnNtp-nMCTZm0I5LrUZmB-N_9SUxkCO2FLATgHx6SnG3OosBIQBdyg (accessed: 11 October 2023).
- Mendelevich, V. (2005). *Klinicheskaya (medicinskaya) psihologiya*. Moskva. — In Russ.
- [Менделевич, В. (2005). *Клиническая (медицинская) психология*. Москва: Медицина.]
- Mir v vojne: pobediteli/pobezhdennye. 11 sentyabryz 2001 goda glazami francuzskih intelektualov*. (2003). Moskva: Fond nauchnyh issledovaniy “Pragmatika kul’tury”. — In Russ.
- [*Мир в войне: победители/побежденные. 11 сентября 2001 года глазами французских интеллектуалов*. (2003). Москва: Фонд научных исследований “Прагматика культуры”.]
- Moshes, A. & Nizhnikau, R. (2021). The Belarusian Revolution: Sources, Interim Outcomes, and Lessons To Be Learned. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 29(2): 159–181.

- Onuch, O., Sasse., G. & Michiels. S. (2023). Flowers, Tractors, & Telegram: Who are the Protesters in Belarus?: A Survey Based Assessment of Anti-Lukashenka Protest Participants. *Nationalities Papers*, 51: 4, 744–769.
- Over the Past Year, More than 35,000 People Have Been Arbitrarily Detained in Belarus, Special Rapporteur on Belarus Tells Human Rights Council (2021). *The United Nations Office at Geneva*. Juli 5. <https://www.ungeneva.org/en/news-media/meeting-summary/2021/07/la-rapporteuse-speciale-sur-la-situation-des-droits-de-lhomme-au> (accessed: 11 October 2023).
- Pearlin, L. I. & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19: 2–21.
- Patki, G., Salvi, A., Liu, H. & Salim, S. (2015). Witnessing traumatic events and post-traumatic stress disorder: insights from an animal model. *Neurosci Lett*, 600: 28–32.
- Paulhan, I. (1992). Le concept de coping. *Année Psychologique*, 4: 315–319.
- Petrova, E. (2013). Fenomen psikhotravmy: teoreticheskiy aspekt. *Vestnik Novgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 74(2): 89–91. — In Russ.
- [Петрова, Е. (2013). Феномен психотравмы: теоретический аспект. *Вестник Новгородского Государственного Университета*, 74(2): 89–91.]
- Rudnik, L. (2020). Sacyyalogiya belaruskaga pratestu: chamu i dzelya chago belarusy vyhodzyzc' na vulicy? *Centr novyh iděj*. September 17. <https://pace.coe.int/en/news/8955/belarusians-in-exile-an-overlooked-issue-addressed-by-the-parliamentary-assembly> (accessed: 11 October 2023). — In Bel.
- [Руднік, Л. (2020). Сацыялогія беларускага пратэсту: чаму і дзеля чаго беларусы выходзяць на вуліцы? *Цэнтр новых ідэй*. 17 верасня. <https://pace.coe.int/en/news/8955/belarusians-in-exile-an-overlooked-issue-addressed-by-the-parliamentary-assembly> (дата звароту: 11 кастрычніка 2023).]
- Sekcyi i panëli. (2023). *Mizhnarodny kangres dasledchykaw Belarusi*. September 22. <https://www.icbs.by/post/sections-panels-2023> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Секцыі і панэлі. (2023). *Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі*. 22 верасня. <https://www.icbs.by/post/sections-panels-2023> (дата звароту: 11 кастрычніка 2023).]
- Shelest, O. (2020). Proekt “Golos ulic”. *Letuchij universitet*. August 16 – September 13. <http://fly-uni.org/prastora/golos-ulicity-sociologichesk-ie-nabljudeniya/> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Шелест, О. (2020). Проект “Голос улиц”. *Летучий университет*. 16 августа – 13 сентября. <http://fly-uni.org/prastora/golos-ulicity-sociologichesk-ie-nabljudeniya/> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Shrajbman, A. (2021). Osvobozhdenie 13 politzaklyuchennykh... *Shraibman*. September 17. <https://t.me/shraibman/333> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Шрайбман, А. (2021). Освобождение 13 политзаключенных... *Shraibman*. 17 сентября. <https://t.me/shraibman/333> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Smelser, N. (1998). *Psychological Trauma and Cultural Trauma*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Sztompka, P. (2001). Social'noe izmenenie kak travma. *Sociologicheskie issledovaniya* 1: 6–16. — In Russ.

- [Штомпка, П. (2001). Социальное изменение как травма. *Социологические исследования* 1: 6–16.]
- Sztompka, P. (1993). *The Sociology of Social Change*. Oxford and Cambridge: Blackwell.
- Toshchenko Zh. (2020). *Obshchestvo travmy: mezhdru evolyuciej i revolyuciej: (opyt teoreticheskogo i empiricheskogo analiza)*. Moskva: Ves' mir. — In Russ.
- [Тощенко, Ж. (2020). *Общество травмы: между эволюцией и революцией: (опыт теоретического и эмпирического анализа)*. Москва: Весь мир.]
- Treziise, T. (2001). Unspeakable. *The Yale Journal of Criticism* 4(1): 39–66.
- “Vizualnaye daslyedavannye travmy”. U Prazye adkrylasya vystava belaruskay mastachki Tsyemry (2023). *Radyyo Svaboda*. Oktober 07. <https://www.svaboda.org/a/32626637.html> (accessed: 11 October 2023). — In Bel.
- [“Візуальнае дасьледаваньне траўмы”. У Празе адкрылася выстава беларускай мастачкі Цемры (2023). *Радыё Свабода*. 07 кастрычніка. <https://www.svaboda.org/a/32626637.html> (дата звароту: 11 кастрычніка 2023).]
- Vliyanie pandemii COVID-19 na ekonomicheskie i social'nye processy v Belarusi. SATIO/Friedrich Ebert Stiftung. December 2020. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17386.pdf> (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Влияние пандемии COVID-19 на экономические и социальные процессы в Беларуси. SATIO/Friedrich Ebert Stiftung. Декабрь 2020. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17386.pdf> (дата обращения: 11 октября 2023).
- Volkan, V. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
- Vulf, N. (2013). *Smertel'nyj shtorm: epoha novykh pandemij*. Moskva: AST. — In Russ.
- [Вулф, Н. (2013). *Смертельный шторм: эпоха новых пандемий*. Москва: АСТ.
- “Vy zdokhnyetsye tut”: Vyazni Akrestsina svyedchatś (2023). *Mizhnarodny Kamitet pa rasslyedavanni katavannyav*. <https://torturesbelarus2020.org/vy-sdohnete-zdes/> (accessed: 11 October 2023). — In Bel.
- [“Вы здохнеце тут”: Вязні Акрэсціна сведчаць (2023). *Міжнародны Камітэт па расьледаванні катаваньняў*. <https://torturesbelarus2020.org/vy-sdohnete-zdes/> (дата звароту: 11 кастрычніка 2023).]
- Yalom, I. (2015). *Ekzistentsial'naya psikhoterapiya*. Moskva: Klass. — In Russ.
- [Ялом, И. (2015). *Экзистенциальная психотерапия*. Москва: Класс.]
- Zaharova, V. (2021). Za schet kakogo kolichestva dopolnitel'nyh smertej udalos' izbezhat' ser'eznogo padeniya VVP v Belarusi? *Salidarnasc'*. July 01 (accessed: 11 October 2023). — In Russ.
- [Захарова, В. (2021). За счет какого количества дополнительных смертей удалось избежать серьезного падения ВВП в Беларуси? *Салідарнасць*. 01 июля. <https://gazetaby.media/post/za-schet-kakogo-kolichestva-dopolnitelnyh-smertej-/177512/> (дата обращения: 11 октября 2023).]
- Zhukova, E. (2016). From ontological security to cultural trauma: The case of Chernobyl in Belarus and Ukraine. *Acta Sociologica*, 59(4): 332–346.

ОТ «НЕВОЗМОЖНОГО» ЛУКАШИЗМА
К НОВОЙ БЕЛАРУСИ:
НА ПУТИ К ПРЕОДОЛЕНИЮ
ПОСТАВТОРИТАРНОЙ КУЛЬТУРНОЙ
ТРАВМЫ*

FROM THE 'IMPOSSIBLE' LUKASHISM TO THE NEW BELARUS:
ON THE WAY TO OVERCOMING POST-AUTHORITARIAN
CULTURAL TRAUMA

© Scientist_2020, PhD in sociology

© Scientist_2025, PhD in sociology

Abstract: The article analyzes the phenomenon of the “impossible” stability of the authoritarian regime of A. Lukashenko, as well as the key reasons for its deep crisis, which led to the protests of 2020. The events of 2020 became a stressful “bifurcation point” in the evolution of lukashism and led to its transformation into a harsh repressive regime. Based on the concept of cultural trauma by P. Sztompka, the authors analyze how traumatization of Belarusian society occurred during the period of lukashism. The cultural trauma of lukashism becomes the most important sociocultural task in the process of transition to the New Belarus.

The ambivalence of the events of 2020 for Belarusian society is shown: they became a strong socio-cultural factor of both situational national unity, on the one hand, and a strong trigger for internal polarization, on the other. Based on the ideas of K. Mannheim, the authors believe that this polarization is an example of “normal” intergenerational cultural dynamics. However, as the experience of post-communist Poland shows, a rapid overcoming of such a long-term intergenerational cultural trauma is possible, but it is not granted.

Based on memory studies ideas, the authors show that overcoming authoritarian cultural trauma requires the development of a systematic “cultural policy” (in fact, “memory policy”). The experience of overcoming the authoritarian past in the FRG, the GDR and France shows that overcoming the legacy of lukashism in Belarus risks being (1) a long, (2) conflictual

* Статья публикуется анонимно по соображениям безопасности.

and (3) fundamentally “unfinished” process. It should include two parallel vectors of movement (dismantling authoritarian institutions and building democratic structures) happening within the frame of a new Belarusian identity. Such an identity will allow reworking the problematic past and set foundations for future national self-identification. Some versions of such identity are briefly reviewed, their similarities and relevance for modern sociocultural trends are revealed.

Keywords: dictatorship, authoritarianism, lukashism, repression, cultural trauma, memory studies.

I. “Невозможный” лукашизм

Согласно ряду политологических и социологических наблюдений персоналистский авторитарный режим А. Лукашенко является “невозможным” режимом: его формирование и, самое главное, столь длительное существование представляются явно проблематичными. “Высокая степень персонализации, функционирование без партии власти, плюс расположение в Европе – все это, вместе взятое, делает белорусскую автократию довольно уникальным явлением” (Рудковский и др. 2021: 14). Как отметил белорусский социолог Андрей Вардомацкий, “при таком уровне образования авторитарные режимы невозможны” (Рудковский и др. 2021: 85). Тем не менее, лукашизм стал не только возможным, но и продемонстрировал удивительную живучесть на протяжении почти 30 лет. В данной статье мы кратко проанализируем эту “неслучайность” и устойчивость лукашизма.

В глобальном политическом контексте время жизни режима Лукашенко пришлось на эпоху затухания т.н. “третьей волны демократизации” (с начала 1990-х гг.) и прихода “третьей волны автократизации” (с начала 2010-х). По мнению М. Минакова, Лукашенко был “первым постсоветским диктатором и своего рода чемпионом автократизации в Восточной Европе”: ведь “уже к 2001–2002 гг., когда появились первые признаки автократического поворота в режимах Владимира Путина и Леонида Кучмы, Беларусь представляла собой устоявшуюся эффективную автократию” (Минаков 2021: 49). Последующее почти 25-летнее успешное существование режима, прошедшего через серию внутренних и глобальных кризисов, говорит о его достаточно высокой политической креативности-адаптивности.

“Инновационный” характер режима получил различные определения. В. Силицкий назвал его “превентивным авторитаризмом” (за способность эффективно противодействовать угрозам упреждающим образом). В. Мацкевич отмечал умение

режима использовать “политтехнологии третьего поколения” (за способность сохранить процедуры голосования и одновременно контролировать его результаты) (Мацкевич 2013). Зарубежные исследователи говорят об “умном”, или “постмодернистском” информационном авторитаризме, для которого Беларусь стала своего рода “испытательным полигоном для того, что российские политтехнологи вроде Глеба Павловского открыто называли новым поколением “контрреволюционной технологии” (Уилсон 2020).

Живучесть лукашизма вряд ли была возможной без длительного и эффективного поддержания (иллюзии) “справедливого” авторитарического общественного договора, по условиям которого “беларусы обменяли свои политические права на социально-экономические интересы” (Минаков 2021: 52). И если “устойчивость режима Лукашенко в первые десять лет правления была обусловлена соответствием его политического курса базовой потребности людей в обретении более-менее стабильной социально-экономической опоры после краха СССР” (Щитцова 2021: 9), то впоследствии любые “споры” эффективно решались экономическим “пряником” и/или репрессивным “кнутом”. Используя эти методы, режим достаточно длительное время удерживал свое особое “динамическое равновесие”.

Однако, по мере стагнации экономики после спада 2015–2016 годов менялся и негласный общественный договор: “просвещенный автократ” позволил населению самому заботиться о себе. “Прежняя максима «Мы обеспечиваем вам благополучие» превратилась в нечто вроде: «Мы позволяем вам заботиться о собственном благополучии»” (Рудковский 2022: 14). Такой (непреднамеренный) “спуск пара” посеял внутри белорусского социума вирус реального (хотя и усеченного) продемократически ориентированного образа мысли и жизни (пусть и в малой его части). Латентный процесс “ментальной демократизации” имел реальные “материальные” основания и охватывал как представителей высококвалифицированных (за счет роста кластера ПВТ и общей цифровизации экономики), так и рабочих профессий, все чаще выезжавших “на заработки” на Запад, а не в РФ¹. Превентивная же ментальная стимуляция поддержки авторитаризма со стороны власти не перекрывала устойчивый рост положительного отношения к демократии среди белорусов², пусть и в специфической ее трактовке. Происходило медленное накопление спроса на перемены: по

1 Объем возвратной трудовой миграции в Россию падал, а на Запад рос и составил более 100 тысяч человек уже в 2017 году (Елисеев и др. 2019: 14–15).

2 По данным WVS/EVS на 2018 год индексы поддержки демократии и автократии составляли 81 и 33 соответственно; рассчитано Рудковским (2022) по формуле (“очень хорошая” + “хорошая”) – (“очень плохая” + “плохая”).

данным НИСЭПИ, уже к 2016 году соотношение сторонников “перемен” и “стабильности” составило 67% против 25% (в то время как в 2010 — 40% и 48% соответственно) (Shelest, Kazakevich 2021: 3).

Таким образом, в течение 2010-х годов происходило накопление объективных предпосылок для системного кризиса превентивного авторитаризма в Беларуси. Совокупность этих объективных закономерностей и различных триггеров-случайностей привели к небывалой по силе “политической буре” 2020 года, в результате которой режим Лукашенко потерял свою патриархальную легитимность и перешел к жесткой репрессивной модели.

II. “Травматизация Беларуси”

События 2020 года стали стрессовой “точкой бифуркации” в эволюции режима, вызвав в ответ беспрецедентное расширение и усиление репрессивных мер, охвативших множество граждан и организаций. Данные события, как и вся предыдущая история режима, оказали глубокий эффект “культурной травмы” для нынешних и будущих поколений белорусов³. В данном разделе мы обзорно рассмотрим, как проходил этот процесс (латентной) травматизации белорусов до, во время и после протестов 2020 г.

Специфическая политическая культура Беларуси, которая привела к массовым протестам в 2020 году, берет истоки в протестах времен перестройки. В силу отсутствия сильной партийной системы протестное движение было представлено внепартийной, общегражданской протестной активностью (Минаков 2021: 54–56). Первые крупные протесты прошли в 1996–1997 годах (“Менская вясна”) как реакция на проавторитарные изменения в Конституции. В дальнейшем протесты происходили скорее по “узко” политическим и социально-экономическим причинам: выборы 2001 г.; Плошча-2006, или “джинсовая революция”; Плошча-2010; Молчаливый протест в 2011 г.; закон о “гунеядстве” в 2017 г. Вместе с тем, помимо упомянутых выше “глобальных” драйверов протеста, “чувство ущемленного гражданского достоинства и гражданского гнева было заметно в белорусских протестах последних 20 лет” (Минаков 2021: 56).

3 Понятие “культурная травма” введено польским социологом П. Штомпкой. “Травма появляется, когда происходит раскол, смещение, дезорганизация в упорядоченном, само собой разумеющемся мире. ... Это мы и подразумеваем, говоря, что травма вызвана «шоковыми» событиями. Травма — коллективный феномен, состояние, переживаемое группой, общностью, обществом в результате разрушительных событий, интерпретируемых как культурно травматические” (2001: 10).

Объясняя небывалую протестную мобилизацию 2020 года, мы исходим из тезиса Т. Щитцова о том, что “...кризис авторитаризма Лукашенко заключается в реальной утрате власти *auctoritas*, то есть власти морального авторитета и идейного лидерства” (Щитцова 2021: 126). Этот многолетний кризис фундаментально обострился в 2020 году, когда циничное отношение режима к жизни и здоровью⁴ людей (игнорирование COVID-19 и иные схожие проблемы⁵) показало его нежелание и неспособность заботиться о людях даже как о “населении”, а последовавшее затем беспрецедентное по охвату и жестокости насилие в первые дни после выборов вызвали глубокий культурный, антропологический шок у большинства белорусов, включая и “далеких от политики” людей (собственно породили “культурную травму”).

“В результате событий 9–11 августа 2020 г. *common sense* как предданное «здоровое» основание социальной жизни дал трещину, не тематизировавшаяся ранее общая ценностно-нормативная почва просела. Дорефлексивная вера в то, что определенные вещи (например, открытые убийства и истязания «без суда и следствия» представителями государственных органов) не могут случиться — и тем более стать «нормой», — рухнула. Какой бы наивной эта вера ни была, она была частью системы здравого смысла, которая характерна для белорусов как конкретной культурно-исторической общности и формируется из сложного переплетения национального менталитета и постсоветского социального контракта (Гайдук, Ракова, Силицкий 2009)” (Щитцова 2021: 130). Стремительная регрессия просвещенной автократии до уровня домодеднерной монархии, разрушительно вторгнувшейся в “сакральную» сферу высокочувствительных ценностей (человеческой жизни, здоровья и достоинства) была неприемлемой даже для “памяркоўных” белорусов.

Таким образом, события 2020 года привели к тому, что “мягкий” патриархальный авторитаризм сменился brutальным, репрессивным авторитаризмом, во главе которого стал “силовой блок” режима. Это способствовало беспрецедентному росту политических репрессий в стране. Важно отметить, что репрессии применялись на протяжении всего существования лукашизма (как инструмент превентивного поддержания стабильности режима). В разные периоды времени происходил ситуативный

4 Многолетние исследования Института социологии НАН Беларуси показали, что здоровье занимает первое место по значимости среди базовых ценностей населения Беларуси (85,2% в 2017 г.) (Котляров и др. 2017: 131).

5 Непригодная для использования вода в нескольких районах Минска (июнь 2020 г.). Власть замалчивала и отрицала проблему, а также бездействовала в первые сутки кризиса.

переход к “жестким” репрессиям (как правило, в периоды электро-
ральных событий).

Сегодня режим прибегает как к “жестким”, так и к “мягким” репрессиям. По данным правозащитного центра “Вясна”, только за 2020 год жертвами репрессий стали более 33 000 участников мирных протестов (Вясна 2020: 13). По состоянию на 10 октября 2023 года в Беларуси в местах заключения находятся 1489 политических заключенных, из них 164 женщины (Вясна 2023). Всего с мая 2020 года признаны политическими заключенными почти 2700 человек, из них 470 женщин. Беларусы по-прежнему подвергаются задержаниям и уголовным преследованиям за лайки и комментарии, размещенные фотографии с протестов, вывешивание символики⁶, подписку на “экстремистские” ресурсы, причисленные к террористическим организациям и к экстремистской деятельности (3358 человек) (Вясна 2023), за антивоенную позицию⁷, за участие в мирных акциях протеста в 2020 году. К “жестким” репрессиям также относятся пытки и унижения, применяемые к политическим заключенным (продлеваются сроки лишения свободы, отсутствуют базовые гигиенические условия, ограничивается связь с внешним миром и пр.).

Одной из широко распространенных “мягких” репрессивных мер стал запрет на профессию. Многие граждане были уволены по политическим причинам или испытали давление за свою профессиональную деятельность. За выполнение своих прямых профессиональных обязанностей репрессиям подвергаются адвокаты и журналисты; при этом в заключении находятся 6 адвокатов (Право на защиту 2023) и 35 журналистов. Также репрессиям подверглись все НКО и негосударственные политические партии. На текущий момент в процессе ликвидации находятся 923 некоммерческие организации (Lawtrend 2023), а из 15 партий в Беларуси на 2023 год осталось 3 и ни одной оппозиционной (Вясна 2023).

К последствиям репрессий следует отнести и массовую вынужденную эмиграцию⁸: как реакцию на реальное или ожидаемое административное и/или уголовное преследование. Данная эми-

6 Интересно отметить, что “цветные протесты” являются не новыми в истории Беларуси. Во время восстания Калиновского люди получали штрафы за “украшение” окон домов с использованием черного цвета или за одежду черного цвета (Иваноў 2021: 162).

7 За первые полтора месяца войны задержали более 1500 человек; на 13 осужденных “рельсовых партизан” назначили 199,5 лет лишения свободы (Радыё Свабода 2023).

8 По-разным оценкам около 400–500 тыс. человек выехало из страны после 2020 г. (Лаврухин 2023), что составляет около 10% от общей численности занятых в экономике.

грация является критическим фактором для экономики Беларуси, так как страна практически безвозвратно и на длительное время теряет наиболее ценный человеческий капитал. Выехавшие за пределы Беларуси граждане также подвергаются репрессиям: выходят новые неконституционные законы и указы (лишение гражданства, лишение собственности, запрет на замену паспорта посольствами за границей и пр.). Таким образом режим всячески способствует запугиванию и деморализации белорусов внутри и вне страны. Среди выехавших белорусов тревожность по поводу событий 2020–2021 годов испытывают около 25%, на таком же уровне находится эмоциональная включенность в события 2020 года (Коршунов 2023).

Сегодня репрессии все еще остаются на достаточно высоком уровне, хотя некоторые исследователи полагают (Коршунов 2023), что репрессии вышли на своего рода плато, так как в течение 2023 года наблюдается стабилизация количества задержанных по административным или уголовным статьям. Однако здесь стоит отметить, что режим не ослабляет свой репрессивный механизм, а скорее меняет тактику с преимущественно физического насилия (аресты, задержания, применение физической силы и т. п.) на тактику превентивных правоприменительных мер (ограничения прав и свобод граждан за счет принятия новых неконституционных законов и норм).

Таким образом, 2020 год стал сильным социокультурным фактором национального единения-перерождения, с одной стороны, но и мощнейшим триггером для травматизации и поляризации белорусского общества, с другой. Далее мы рассмотрим данную амбивалентную ситуацию и ее проблемность для будущей Новой Беларуси.

III. “Беларусский раскол”

Анализируя сложившуюся после 2020 года социально-политическую ситуацию, некоторые исследователи диагностируют состояние раскола внутри белорусского общества. Например, О. Манаев (2022) считает, что события 2020 года способствовали ценностному и институциональному расколу, имевшему место практически весь период существования режима. Исходно “закрепляя своей политикой настроения и ценности большей (консервативной) части белорусского общества и, в то же время, маргинализируя ценности и ограничивая жизненные перспективы его меньшей (прогрессивной) части, Лукашенко тем самым углубил и обострил современный белорусский раскол” (Манаев 2022). Такого же взгляда придерживаются и другие исследователи, фиксируя так или

иначе наличие раскола среди разных групп беларусов, некоторые из которых (даже) считают друг друга угрозой (Біканаў 2022).

Данная (“алармистская”) трактовка представляется нам достаточно проблематичной. Социологические (социо-структурные) рамки таких интерпретаций явно не эксплицированы, ввиду чего мы не можем просто принять “цифры” за чистые “социальные факты”. С чем же мы все-таки имеем дело: глубоким гражданским расколом, напряженной политической поляризацией⁹ или широким плюрализмом мнений? Какие “реальные” социальные структуры стоят за данными распределениями мнений? В какой мере эти структуры и мнения изоморфны друг другу? Какова социальная форма, статика и динамика данных структур в перспективе до и после 2020 года? Для ответа на данные вопросы мы хотим обратиться к поколенческой концепции К. Мангейма. Именно поколения, на наш взгляд, являются искомой несущей социальной формой, способной объяснить различные амбивалентные социальные факты и процессы в Беларуси до и после 2020 года.

По Мангейму, в отличие от традиционных стратификационных понятий (классы, страты, группы и т.п.) поколения обладают наибольшей социологической “реальностью” ввиду того, что их образуют самые разные люди, которые являются свидетелями или принимают “участие в одних и тех же исторических и социальных событиях” в качестве “интегрированной группы” (Мангейм 2000: 32). Более того, “о поколении как реальности следует говорить лишь в том случае, если между теми, кто принадлежит к некоему поколению, существуют узы, которые проявляются через посредство социальных и интеллектуальных симптомов процесса дестабилизации” (Там же: 37). Таким образом, именно меж- и внутрипоколенческие конфликты составляют “нерв” социальной жизни. Поэтому, по Мангейму, “в каждом поколении могут быть многие разные, даже антагонистические секции” (Там же: 40), выросшие и образовавшиеся на почве такого конфликта. “Единство эпохи определяется динамикой ее антиномий и состоит в том, что ее полярные противоположности всегда интерпретируются в терминах одна другой и что разнообразные и разнонаправленные политические ориентации становятся действительно постижимы, если их рассматривать в качестве множественных попыток по-разному одолеть судьбу и решить одни и те же социальные и интеллектуальные проблемы, которые ей сопутствуют” (Там же: 49).

9 В политологии разделяют поляризацию и фракционирование социума как разные степени разделения (доклад ВШЭ). Высоко поляризованные общества чаще переживали гражданские войны, чем высоко фракционированные (Arbatli E., Rozenberg D. 2020).

Проецируя взгляды Мангейма на ситуацию в Беларуси, мы признаем нормальность наличия долгосрочных антагонистических внутриспоколенческих (секций) “фракций” внутри (тем не менее) достаточного гомогенного белорусского социума. Такая напряженная, но не тотальная поляризация является едва ли не национальной особенностью Беларуси¹⁰, где наряду с сильнополяризованными группами всегда существует достаточно сильный “центр”, описываемый (зачастую тенденциозно) как “пассивные”, “индифферентные”, “нейтралы”, “формирующиеся”, “конформные”¹¹ и т. п. События 2020 года продемонстрировали небывалую мобилизацию людей, которая стала реакцией на “финальное” обострение долгого процесса травматизации Беларуси. Культурная травма лукашизма получила свое оформление, как и внутриспоколенческий созидательный мировоззренческий конфликт по вопросу дальнейшей судьбы Беларуси. Вопрос ее преодоления становится важнейшей социокультурной задачей. Именно в данном контексте мы обзорно рассмотрим кейс преодоления посткоммунистической культурной травмы в Польше.

Начавшийся в 1980 году в Польше революционный процесс занял около десяти лет. Однако достигнутая победа парадоксальным образом породила “посткоммунистическую травму”. Для устойчивого развития посткоммунистические общества должны были преуспеть в культурной трансформации: наследуемые от режима коммунистов паттерны мышления и поведения “действуют много дольше, чем его институционно-организационный каркас. Прежние культура и образ мыслей преследуют посткоммунистические общества долго после смерти старых институтов” (Штомпка 2001: 4). Так, после 1989 года в польском обществе были широко распространены синдром недоверия, мрачный взгляд на будущее, ностальгия по прошлому, политическая апатия и различные травмы коллективной памяти¹². Следуя типологии Р. Мертона, Штомп-

10 Можно привести различные авторские концепции, фиксирующие данную специфику: от “памежжа” И. Абдираловича до “тутэйшасці” И. Бобкова или креольства у В. Абушенко.

11 Данная типичная номинация является одним из наиболее проблемных мест любой социологической аналитики, пытающейся уловить действительную локализацию представителей «молчаливого большинства» в социальном пространстве, которая просто сопротивляется или избегает социологического зондирования и замыкается в «спираль молчания». Ведь совершенно ясно, что эти люди все же имеют некие, порой слабо отрефлектированные и выраженные, но системные взгляды и ценности, отличные от их «пассивных» опросных реакций.

12 Показательны результаты польских опросов: «На вопрос о личном благополучии 53% отвечали, что стали жить хуже [опрос 17 июня 1994]. Оценивая три года после перелома, около половины респондентов считали,

ка выделил следующие ключевые стратегии преодоления травмы: (1) инновационные стратегии принимают и используют изменения для накопления экономического и социального капитала; (2) ретрагизм предполагает уход в пассивность, маргинализацию, ностальгирование; (3) ритуалисты опираются на традиционные модели поведения; (4) бунтари применяют различные радикальные методы борьбы.

Успехи реформ, рост экономики, благоприятный внешний фон и сильный социальный капитал поляков позволили достаточно “быстро” по историческим меркам (уже к середине 1990-х гг.) вылечить посткоммунистическую культурную травму. Однако, это произошло на фоне существования “культурной амбивалентности или раскола между наследием “блоковой” культуры и демократической рыночной культурой” (Штомпка 2001: 11), полное преодоление которого состоялось лишь ввиду неизбежной смены поколений. Однако, как замечает Штомпка, “не все травмы относятся к этому типу, и продолжительные травмы, длящиеся несколько поколений, могут иметь абсолютно иные свойства” (2001: 12).

Мы полагаем, что белорусский кейс является примером такой продолжительной (“хронической”) межпоколенческой культурной травмы, а ее столь же быстрое преодоление совершенно не гарантировано — особенно в контексте достаточно турбулентной глобальной и, в особенности, региональной политической и экономической обстановки вокруг Беларуси. В следующем разделе мы проведем краткий обзор проблематики преодоления авторитаризма в контексте проблемы преодоления прошлого (главным образом на примере истории Германии и Франции).

IV. “Политики памяти”

В настоящее время какая-либо систематическая работа с культурной травмой лукашизма внутри Беларуси представляется объективно невозможной ввиду неизбежного преследования. Тем не менее, актуальность данной проблемы уже сегодня не может быть недооценена. Без сомнения культурная травма лукашизма станет одним из серьезных политических вызовов во время переходного периода (когда бы он ни наступил), который может растянуться на многие годы и проходить с негарантированным успехом по темпам и результатам. Демонтаж авторитарной и построение демократической культуры в Беларуси будет длительным, нелинейным и полным конфликтов процессом. Работа с прошлым в любой

что при социализме люди были более удовлетворены [опрос 28 июня 1994]» (Штомпка 2001: 9).

культуре идет непрерывно; непрерывная работа с прошлым и настоящим лукашизма должна осмысляться, концептуализироваться и проходить уже сегодня.

Преодоление авторитарной культурной травмы потребует выработки определенной системной “культурной политики” (в сущности “политики памяти”), имеющей интегративный нацио-строительный эффект. Для этого “каждая культура разрабатывает свою универсальную систему, которая предохраняет потерю или забвение исторического знания. Таким путём создаются культурные средства для накопления и воспроизведения этих знаний с целью сохранения культурной идентичности и культурного наследия общества” (Дармина 2023: 41). В концептуализации и разработке такой политики должен учитываться опыт других стран в “преодолении” авторитарного (тоталитарного) прошлого. Далее мы проведем краткий обзор такого опыта, рассмотрев ключевые кейсы ФРГ, ГДР и Франции.

В целом преодоление и проработка прошлого может происходить в разных направлениях и на разных основаниях. Например: применение политических чисток, в том числе с применением насилия (Франция, Албания, Югославия); правовые методы, включая политические чистки (денацификация в Германии и Австрии, люстрация в Чехии, Польше, Венгрии, Румынии, странах Балтии); компенсации после репрессий (Германия, Австрия, Россия); обеспечение компромисса между судебными преследованиями и политическими санкциями (ЮАР); амнистирование и помилование лиц причастных к преступлениям (Германия, Чили) и замалчивание (Испания, в некоторой степени Россия, Беларусь, Казахстан, Туркменистан и др.). Для Европы, включая постсоциалистические страны, образцом служит немецкий опыт денацификации и “преодоления прошлого”.

Переход от диктатуры к демократии в ФРГ был трудным и длительным процессом. Мгновенного “осознания преступного характера национал-социализма не произошло” (Шеррер 2009). Послевоенные опросы общественного мнения диагностировали “большую приверженность немцев к нацистской идеологии, высокую поддержку принципов и институтов Третьего рейха и авторитарные политико-культурные установки”¹³. Законы об амнистии позволили освободить от ответственности и реинтегрировать многих бывших нацистов в государственные органы. Немцы в своей массе долгое время демонстрировали аполитичность и равнодушные к общественно-политическим делам (Лёзина 2013).

13 Так «в начале 1950-х годов более половины опрошенных придерживались мнения, что национал-социализм был хорошей, но плохо реализованной идеей» (Лёзина 2013).

Серьезные изменения начались в начале 1960-х годов как реакция на подъем антисемитизма: проходят студенческие демонстрации и семинары, знаменитый Франкфуртский процесс (1963–1965 гг.). Данный тренд усиливают протесты 1968-го года, а также последовавшая “восточная политика” В. Брандта. Произошли и заметные изменения в политических ориентациях немцев. Уже к середине 1970-х гг. около 60% считали себя политически активными, а 78% считали демократию лучшей формой правления (по сравнению с примерно лишь 50% таких оценок в 1953) (Лёзина 2013). В 1970–80-х гг. преодоление прошлого глубоко и “материально” проникает в сферы образования, искусства, музейного дела, градоустройства.

Разгоревшийся в 1980-х годах “спор историков” вновь поднял “вопросы вины” немцев. В ходе данного спора философ Ю. Хабермас раскритиковал возникшие апологетические тенденции в интерпретации истории Третьего рейха; он также обосновал необходимость искать национальную идентичность Германии в “конституционном патриотизме” (Verfassungspatriotismus) — единственно возможной форме патриотизма, “не отчуждающей нас от Запада” (Шеррер 2009). Данная трактовка стала доминирующей в общественно-политическом дискурсе и исторической политике ФРГ. Таким образом, в результате выработки в 1980-е годы консенсуса элит “оптика критического осмысления прошлого стала центральной для интерпретации вопросов, связанных с национальной идентичностью...” (Шеррер 2009).

В ГДР политика памяти значительно отличалась от ФРГ ввиду самоинтерпретации ГДР как антифашистского государства. ГДР называла себя “лучшей Германией” и не признавала за собой связи с наследием Третьего Рейха. “Этот подход позволил ей отказаться от рефлексии над национал-социалистическим прошлым и не уделять внимание вопросу вины в том виде, в каком это происходило в ФРГ” (Дармина 2023: 43). Воссоединение ФРГ и ГДР вновь актуализировало проработку нацистского прошлого, а также добавило задачу проработки прошлого самого ГДР. “Запаздывание старой ФРГ в проработке “первой немецкой диктатуры” в 1950 годы не должно было повториться в случае с диктатурой ГДР” (Шеррер 2009). Открытие архивов и специальных институтов вкупе с системной политикой памяти в других сферах позволили пройти этот путь с беспрецедентной скоростью, хотя и не без сложностей. Понимание ГДР как “неправового государства” ущемляло достоинство восточных немцев, а очередной суд победителей над побежденными теперь шел уже внутри самой Германии.

Позднее в 1990–2000 гг. новые исследования и дебаты привели к разрушению мифа о “чистом вермахте” и показали размах коллаборационизма “простых” немцев, однако при этом

“в воссоединенной Германии укрепляется взгляд на Вторую мировую войну, представляющий немцев ее жертвами” (Шеррер 2009), а не только лишь палачами. Различные общественно-политические события в новейшей Германии регулярно актуализируют проблемы прошлого, от которого нельзя освободиться, но с которым нужно постоянно работать. “Стабильность современной немецкой демократии есть во многом результат общественного осознания, что осмысление прошлого, в особенности прошлого, отмеченного государственной системой террора и массовыми нарушениями прав человека, влияет на политическую культуру и долгосрочное политическое развитие посттоталитарных обществ” (Лёзина 2013).

Опыт Франции интересен по причине определенного сходства оккупационного режима Виши и режима Лукашенко, который можно толковать как режим “внутренней оккупации” (Щитцова 2021: 139). Немецкая оккупация страны разрушила единство французской нации и привела к необходимости создания новой основы национального единства. “Необходимо было ликвидировать появившиеся в обществе разломы, опираясь на идею некоей скрепляющей нацию идентичности” (Шеррер 2009). Эволюция такой идентичности прошла трудный путь: от интерпретации Сопrotивления как общенационального дела до разрушения этого мифа в конце 1960-х гг. и критике попыток создать официальную историю (например, Закон о позитивной роли Франции в качестве колониальной метрополии от 2005 года).

На каком-то этапе миф о Сопrotивлении нес в себе “определенный реабилитирующий момент: ответственность за режим Виши ложилась лишь на сравнительно немногих людей, а большинство населения Франции освобождалось от подозрений в пассивной лояльности режиму Виши или даже его поддержке” (Шеррер 2009). Однако его постоянная деконструкция открывала историческую правду о коллаборационизме и оппортунизме значительной части французов во время Второй мировой войны. Различные попытки вмешательства политики в историю не имели успеха и привели к запрету законов памяти (в 2008 году). Пройдя череду громких судебных процессов и общественных дискуссий, Франция сформировала основу для плюралистической политики памяти.

Таким образом, опыт рассмотренных кейсов показывает, что преодоление авторитаризма в Беларуси рискует быть (1) длительным, (2) конфликтным и (3) “незавершенным” процессом. Однако необходимость и “неизбежность” такого процесса несомненна.

V. Беларуский вариант

Будущий процесс преодоления травмы лукашизма должен включать два вектора движения: демонтаж авторитаризма и построение демократии (какой-то ее национальной версии). Анализируя факторы будущих трансформаций к Новой Беларуси, коллектив исследователей BISS пришел к выводу, что в “случае преодоления автократии у белорусов есть высокие шансы успешного запуска демократических институтов. Вот основные позитивные факторы: ослабление патерналистских настроений в пользу индивидуальной ответственности, рост веры в собственные силы, рост образованности населения, опыт самоорганизации и горизонтального взаимодействия, усиление среднего класса, отсутствие в обществе острых конфликтов” (Рудковский и др. 2021). В то же время слабая национальная идентичность и преимущественно российская социализация белорусских чиновников будут препятствовать данному транзиту.

Очередной судьбоносный цивилизационный выбор вектора развития Беларуси “зависит не только от лидеров и политических элит (слабо к тому же консолидированных), но и от направленности и содержания массовых повседневных процессов национальной и социокультурной самоидентификации, способности активного меньшинства генерировать и реализовывать культурные, образовательные и исследовательские проекты” (Абушенко 2016: 285). Если существующее внутри и вне Беларуси активное меньшинство также можно определить как позитивный фактор транзита, то слабая консолидация элит и проблемная национальная идентичность играют в поле негативных факторов. Значение последнего фактора является, на наш взгляд, определяющим для успеха транзита, так как возникший в белорусском социуме “идеолого-идейный вакуум”¹⁴ может заполниться самым разным материалом. Новая белорусская идентичность должна дать перспективы и векторы разработки культурной политики переходного периода. Это позволит переработать проблемное прошлое и заложить основы национальной самоидентификации на будущее.

Учитывая современную социокультурную ситуацию, согласимся с тезисом Абушенко В.: “представляется, что «возродиться» в нашей ситуации и ситуации конца XX в. нам вряд ли удастся (не с этим ли связаны неудачи последней возрожденческой программы?), а вот «вписаться» в ризомно-симулякрное пространство современного принципиально открытого европейского культурного

14 В исследовании ZOiS (2021) BELARUS AT A CROSSROADS данный вакуум фиксируется в различных аспектах политической неопределенности значительной части белорусского социума.

пространства Беларусь шанс еще не потеряла” (Абушенко 2016: 290). Такое вписывание означает “открытость к диалогу, готовность к трансформации и восприятию ценностей открытого общества при сохранении культурной самобытности” (Там же: 291). Собственная креольская концепция Абушенко лишь эскизно очертила требующиеся элементы такого постмодернового национального проекта: механизмы (1) конструирования и потребления аутентики, (2) переработки культурного наследия, (3) инкорпорации “универсальности” в локальность, (4) уровень адекватного (пост)современного мышления, (5) “конституирования генеалогий «тутэйшасці» (инаковости в разделяемой с другими «универсальности»)” и (6) самовписывания себя в (пост)современность (Там же: 431).

Данные мотивы звучат и в работе Г. Миненкова, который усматривает в революции 2020 года “борьбу традиционализма (модерного типа) с необходимостью конструирования моделей социальной жизни для XXI столетия, за которыми скрыты глобализация, сетевое общество, всеобщая мобильность, дигитализация” (Миненков 2021: 99). Беларусь показали себя космополитической общностью, а сам протест “в своей основе может быть определен как борьба за утверждение права и прав человека” (Там же: 113) — ключевой мотив современного космополитизма. Важно отметить, что “беларусам изначально присуще некоторое космополитическое сознание, открытость, принятие инаковости” (Там же: 110), а сам космополитизм — “это не просто открытие других, это и открытие себя в контексте других. Можно сказать, что, осознавая себя нацией, новые поколения белорусов, отвергая авторитарную архаику, становятся все более космополитичными” (Там же: 114).

Похожий вектор осмысления новой национальной идентичности был предложен Т. Щитцовой — через “гражданский национализм”¹⁵. Выходя за пределы современной дихотомии “гражданского” и “этнического” начал в национализме, “беларусский гражданский национализм может быть помыслен как установка, сочетающая инклюзивность и признание значимости родной земли” (Щитцова 2023), т.е. как синтез глобального и локального (космополитического и “тутэйшага”). С содержательной точки зрения в 2020 году беларусы явили себя миру как “плюральное солидарное сообщество, выступившее против насилия, беззакония и авторитаризма

15 Мы также усматриваем некие параллели данного решения с концепцией «конституционного патриотизма» Ю. Хабермаса, оформившего решение проблемы легитимной инклюзии немцев в европейскую «семью народов» (после всех ужасов нацизма, искупления вины и т.п.). После войны в Украине беларусам также придется доказывать свою невиновность и право считаться европейцами.

в 2020-м” (Там же). Морально-этический заряд белорусской революции, ее ненасильственный характер показывает достойный и по-настоящему сильный путь борьбы с вызовами новых форм авторитаризма и коррозии прав человека. А императив “шанаваць”, который “объединяет два нормативных принципа: бережного отношения к жизни и уважительного отношения к личности” (Там же), также предлагает ответ важнейшему вызову нашего времени – глобальной экологической угрозе.

В контексте “реальной политики” на сегодняшний день сформировался ряд различных политических структур и акторов, которые уже сейчас влияют и будут влиять на преодоление автократии в Беларуси. Активно разрабатываются реформы и программы по развитию Новой Беларуси, ведется работа над концепцией по компенсации репрессированным белорусам (Офис Светланы Тихановской 2023), которая является продолжением “Акта о реабилитации”. Способность элит к консолидации и кооперации (в том числе со сторонниками силовых методов борьбы) является на сегодня важнейшей задачей на пути к успешной трансформации режима.

“Как практика сопротивления автократизации массовым долгим мирным протестным движением Протест-2020 дает урок гражданственности не только постсоветским народам, эта практика имеет всемирно-гражданское значение и в кантовском, и в современном смысле” (Минаков 2021: 62). Но смогут ли белорусы построить устойчивую систему, способствующую развитию в продемократической направленности после лукашизма, – это вопрос, на который никто не сможет дать сейчас точного ответа, но который должен задавать себе каждый, кто участвует в построении Новой Беларуси. Окно возможностей откроется вновь: важно быть готовым воспользоваться им наилучшим образом.

References

- Abushenko, V. (2016). Razryv tradicij: poiski mehanizma novoj identifikacii. V: *Osnovaniya kul'tursociologii: izbrannye trudy*. Minsk: Belaruskaja navuka, 285–292. — In Russ.
- [Абушенко, В. (2016). Разрыв традиций: поиски механизма новой идентификации. В: *Основания культурсоциологии: избранные труды*. Минск: Беларуская навука, 285–292.]
- Abushenko, V. (2016). Kreol'stvo kak ino-modernost' Vostochnoj Evropy (Vozmozhnye strategii issledovaniya). V: *Osnovaniya kul'tursociologii: izbrannye trudy*. Minsk: Belaruskaja navuka, 391–434. — In Russ.
- [Абушенко, В. (2016). Креольство как ино-модерность Восточной Европы (Возможные стратегии исследования). В: *Основания*

- культурсоцiологiи: *избранные труды*. Минск: Беларуская навука, 391–434.]
- Arbatli, E., Rozenberg, D. (2020). How socio-political polarization erodes democracy. [online] <https://social.hse.ru/news/341771089.html> [Accessed: 24 October 2023]. – In Russ.
- Bikanau, F. (2022). “Poljusy” belaruskaga gramadztva tatal’na ne pry majuć adzin adnago – acjenka sacyjoljaga, 1 lipenja. [online] <https://www.svaboda.org/a/31923388.html> [Accessed: 19 September 2023]. – In Bel.
- [Біканаў, Ф. (2022). “Полюсы” беларускага грамадства татальна не прымаюць адзін аднаго – ацэнка сацыялёлага, 1 ліпеня. [online] <https://www.svaboda.org/a/31923388.html> [Accessed: 19 September 2023].]
- Darmina, E. (2023). Problema «preodolenija proshlogo» v nemецком nauchnom diskurse. *Koncept: filosofija, religija, kul’tura*, #7(2): 36–49. – In Russ.
- [Дарміна, Е. (2023). Проблема «преодоления прошлого» в немецком научном дискурсе. *Концепт: философия, религия, культура*, №7(2): 36–49.]
- Douglas, N. et al. (2021). Belarus at a crossroads. *ZOis Report*, March 25. [online] <https://www.zois-berlin.de/publikationen/belarus-at-a-crossroads-at-titudes-on-social-and-political-change> [Accessed: 23 October 2023].
- Eliseev, A. i dr. (2019). Trudovaja migracija v ES i sistema social'nogo obe spechenija v Belarusi, Moldove i Ukraine, mart. [online] https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/Policy_paper_MD.pdf [Accessed: 18 October 2023]. – In Russ.
- [Елисеев, А. и др. (2019). Трудовая миграция в ЕС и система социального обеспечения в Беларуси, Молдове и Украине, март. [online] https://eap-csf.eu/wp-content/uploads/Policy_paper_MD.pdf [Accessed: 18 October 2023].]
- Ivanou, U. (2021). Fjenomjen zhanchynau u belym: gendarnae vymjarjenne belaruskich pratjestau drugoj palovy 2020 – pachatku 2021 godu. *TOPOS*, # 2: 150–174. – In Bel.
- [Іваноў, У. (2021). Фэномэн жанчынаў у белым: гэндарнае вымярэнне беларускіх пратэстаў другой паловы 2020 – пачатку 2021 году. *ТОПОС*, № 2: 150–174.]
- Korshunov, G. (2023). Jemocional’nyj nakal 2020–21 godov ostaetsja? 15 zhniunja. [online] <https://newideas.center/emocionalnyj-nakal-2020-21-godov-ostaetsya/> [Accessed: 20 September 2023]. – In Russ.
- [Коршунов, Г. (2023). Эмоциональный накал 2020–21 годов остается? 15 жніўня. [online] <https://newideas.center/emocionalnyj-nakal-2020-21-godov-ostaetsya/> [Accessed: 20 September 2023].]
- Korshunov, G. (2023). Kakovy bol’shie trendy vo vzaimootnoshenijah gosudarstva i obshhestva? Chast’ pervaja, 19 verasnja. [online] <https://newbelarus.vision/trendy-vo-vzaimootnosheniyax-gosudarstva-i-obshhestva/> [Accessed: 20 September 2023]. – In Russ.
- [Коршунов, Г. (2023). Каковы большие тренды во взаимоотношениях государства и общества? Часть первая, 19 верасня. [online] <https://newbelarus.vision/trendy-vo-vzaimootnosheniyax-gosudarstva-i-obshhestva/> [Accessed: 20 September 2023].]
- Kotljarov, I. i dr. (2017). *Belorusskoe obshhestvo v kontekste civilizacionno-kul’turnogo koda: sociologicheskoe izmerenie*. Minsk: Belaruskaja navuka. – In Russ.

- [Котляров, И. и др. (2017). *Белорусское общество в контексте цивилизационно-культурного кода: социологическое измерение*. Минск: Белорусская наука.]
- Lavruhin, A. (2023). “Pjat’ let prebyvanija v stranah jemigracii stanut neobratimymi”. Mnenie ob uehavshih i ostavshihsia belorusah, 2 fevralja. [online] <https://news.zerkalo.io/life/31778.html> [Accessed: 25 October 2023]. – In Russ.
- [Лаврухин, А. (2023). “Пять лет пребывания в странах эмиграции станут необратимыми”. Мнение об уехавших и оставшихся белорусах, 2 февраля. [online] <https://news.zerkalo.io/life/31778.html> [Accessed: 25 October 2023].]
- Lawtrend (2023). Situacija so svobodoj asociacij i organizacijami grazhdanskogo obshhestva Respubliki Belarus: obzor za sentjabr’ 2023 g. [online] <https://www.lawtrend.org/freedom-of-association/situatsiya-so-svobodoj-assotsiatsij-i-organizatsiyami-grazhdanskogo-obshhestva-respubliki-belarus-obzor-za-sentyabr-2023-g> [Accessed: 3 October 2023]. – In Russ.
- [Lawtrend (2023). Ситуация со свободой ассоциаций и организациями гражданского общества Республики Беларусь: обзор за сентябрь 2023 г. [online] <https://www.lawtrend.org/freedom-of-association/situatsiya-so-svobodoj-assotsiatsij-i-organizatsiyami-grazhdanskogo-obshhestva-respubliki-belarus-obzor-za-sentyabr-2023-g> [Accessed: 3 October 2023].]
- Ljozina, E. (2013). Pamjat’, identichnost’, politicheskaja kul’tura i poslevoennaja germanskaja demokratija. *Otechestvennye zapiski*, #6. – In Russ.
- [Лёзина, Е. (2013). Память, идентичность, политическая культура и послевоенная германская демократия. *Отечественные записки*, №6.]
- Mackevich, V. (2013). Polittehnologii tret’ego pokolenija. [online] <https://matskevich.org/polittehnologii-tretego-pokoleniya/> [Accessed: 2 October 2023]. – In Russ.
- [Мацкевич, В. (2013). Политтехнологии третьего поколения. [online] <https://matskevich.org/polittehnologii-tretego-pokoleniya/> [Accessed: 2 October 2023].]
- Manaev, O. (2022). Raskol v belarusskom obshhestve – real’nost’ zhizni millionov ljudej, 5 sentjabrja. [online] <https://www.ideasbank.vision/en/articles/3> [Accessed: 17 October 2023]. – In Russ.
- [Манаев, О. (2022). Раскол в белорусском обществе – реальность жизни миллионов людей, 5 сентября. [online] <https://www.ideasbank.vision/en/articles/3> [Accessed: 17 October 2023].]
- Manhejm, K. (2000). Problema pokolenij. V: Oчерки sociologii znaniija: Problema pokolenij – sostjazatel’nost’ – jekonomicheskie ambicii. Moskva: INI-ON RAN, 8–63. – In Russ.
- [Мангейм, К. (2000). Проблема поколений. В: *Очерки социологии знания: Проблема поколений – состязательность – экономические амбиции*. Москва: ИНИОН РАН, 8–63.]
- Minakov, M. (2021). Vsemirno-grazhdanskoe znachenie belarusskogo protesta – 2020 i postsovetskikh protestnyh dvizhenij. TOPOS, #2: 45–74.– In Russ.
- [Минаков, М. (2021). Всемирно-гражданское значение белорусского протеста – 2020 и постсоветских протестных движений. TOPOS, №2: 45–74.]

- Minenkov, G. (2021). Belarusskie protesty 2020 goda v kosmopoliticheskom izmerenii. TOPOS, #2: 96–118. — In Russ.
- [Миненков, Г. (2021). Белорусские протесты 2020 года в космополитическом измерении. TOPOS, №2: 96–118.]
- Ofis Svetlany Tihanovskoj (2023). Proekt Konceptii vozmeshhenija vreda repressirovannym licam. [online] <https://tsikhanouskaya.org/ru/reform/proekt-konceptii-vozmeshheniya-vreda-repressirovannym-licam> [Accessed: 19 October 2023]. — In Russ.
- [Офис Светланы Тихановской (2023). Проект Концепции возмещения вреда репрессированным лицам. [online] <https://tsikhanouskaya.org/ru/reform/proekt-konceptii-vozmeshheniya-vreda-repressirovannym-licam> [Accessed: 19 October 2023].]
- Pravaabaronchy cjeñtr “Vjasna”. [online] <https://prisoners.spring96.org/be> [Accessed: 10 October 2023]. — In Russ.
- [Праваабарончы цэнтр “Вясна”. [online] <https://prisoners.spring96.org/be> [Accessed: 10 October 2023].]
- Pravo na zashhitu (2023). Ugolovnoe presledovanie advokатов v Respublike Belarus’ (2023). [online] https://defendersbelarus.org/criminal_prosecution_2020 [Accessed: 5 October 2023]. — In Russ.
- [Право на защиту (2023). Уголовное преследование адвокатов в Республике Беларусь (2023). [online] https://defendersbelarus.org/criminal_prosecution_2020 [Accessed: 5 October 2023].]
- Radyjo Svaboda (2023). Ad “sutak” da prastrjelenyh kalenjau: pravaabaroncy sabrali fakty peras’ledu belarusau za antyvaennuju pazycuju (2023), 18 oktjabrja. [online] <https://www.svaboda.org/a/32642949.html> [Accessed: 14 October 2023]. — In Bel.
- [Радыё Свабода (2023). Ад “сутак” да прастрэленых каленяў: праваабаронцы сабралі факты перасьледу беларусаў за антываенную пазыцыю (2023), 18 октября. [online] <https://www.svaboda.org/a/32642949.html> [Accessed: 14 October 2023].]
- Rudkovskij, P. (2022). Mental'naja demokratizacija. [online] <https://belinstitute.com/sites/default/files/2022-03/MentalnayaDemokratizaciya%20RU.pdf> [Accessed: 21 October 2023]. — In Russ.
- [Рудковский, П. (2022). Ментальная демократизация. [online] <https://belinstitute.com/sites/default/files/2022-03/MentalnayaDemokratizaciya%20RU.pdf> [Accessed: 21 October 2023].]
- Rudkovskij, P. i dr. (2021). K Novoi Belarusi: fakty transformacii. BISS. [online] <https://belinstitute.com/sites/default/files/2021-09/Toward%20a%20New%20Belarus.%20BISS%20Research.%20RU.pdf> [Accessed: 13 October 2023]. — In Russ.
- [Рудковский, П. и др. (2021). К Новой Беларуси: факторы трансформации. BISS, [online] <https://belinstitute.com/sites/default/files/2021-09/Toward%20a%20New%20Belarus.%20BISS%20Research.%20RU.pdf> [Accessed: 13 October 2023].]
- Scherer, J. (2009). Otnoshenie k istorii v Germanii i Francii: prorabotka proshlogo, istoricheskaja politika, politika pamjati. [online] https://www.perspektivy.info/history/otnosheniye_k_istorii_v_germanii_i_francii_prorabotka_proshlogo_istoricheskaja_politika_politika_pamjati_2010-02-24.htm [Accessed: 13 September 2023]. — In Russ.
- [Шеррер, Ю. (2009). Отношение к истории в Германии и Франции: проработка прошлого, историческая политика, политика памяти. [online]

- https://www.perspektivy.info/history/otnoshenije_k_istorii_v_germanii_i_francii_prorabotka_proshlogo_istoricheskaja_politika_politika_pamati_2010-02-24.htm [Accessed: 13 September 2023].]
- Shchytsova, T. (2021). Preodolevaja avtoritarizm: PATH-DEPENDENCE i novaja grazhdanstvennost' (Predislovie). TOPOS, # 2: 7-14. — In Russ.
- [Щитцова, Т. (2021). Преодолевая авторитаризм: PATH-DEPENDENCE и новая гражданственность (Предисловие). TOPOS, №2: 7-14.]
- Shchytsova, T. (2021). Suverennaja vlast' i jetika nenasilija: strukturnye osnovanija grazhdanskoj mobilizacii v Belarusi. TOPOS, # 2: 119-144. — In Russ.
- [Щитцова, Т. (2021). Суверенная власть и этика ненасилия: структурные основания гражданской мобилизации в Беларуси. TOPOS, №2: 119-144.]
- Shchytsova, T. (2023). Chto takoe belarusskij grazhdanskij nacionalizm i pochemu on neobhodim? *Bank idej*, 28 marta. [online] <https://www.ideas-bank.vision/articles/31> [Accessed: 13 September 2023]. — In Russ.
- [Щитцова, Т. (2023). Что такое белорусский гражданский национализм и почему он необходим? *Банк идей*, 28 марта. [online] <https://www.ideasbank.vision/articles/31> [Accessed: 13 September 2023].]
- Shelest, O., Kazakevich A. (2021). Sociology of protests in Belarus and international assistance. *Policy Brief*, June 2021. [online] https://www.kew.org.pl/wp-content/uploads/2020/12/Policy_Brief_Sociology-of-protests-in-Belarus.pdf [Accessed: 1 October 2023].
- Sztompka, P. (2001). Kul'turnaja travma v postkommunisticheskom obshchestve (stat'ja vtoraja). [online] <https://www.isras.ru/files/File/Socis/02-2001/002Shtompka.pdf> [Accessed: 13 September 2023]. — In Russ.
- [Штомпка, П. (2001). Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая). [online] <https://www.isras.ru/files/File/Socis/02-2001/002Shtompka.pdf> [Accessed: 13 September 2023].]
- Sztompka, P. (2001). Social'noe izmenenie kak travma (stat'ja pervaja). [online] <https://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf> [Accessed: 13 September 2023]. — In Russ.
- [Штомпка, П. (2001). Социальное изменение как травма (статья первая). [online] <https://www.isras.ru/files/File/Socis/01-2001/Shtompka.pdf> [Accessed: 13 September 2023].]
- Vjasna (2020). Situacija s pravami cheloveka v Belarusi v 2020 godu. *Analiticheskij razbor*. [online] https://spring96.org/files/misc/review_2020_ru.pdf [Accessed: 1 October 2023]. — In Russ.
- [Вясна (2020). Ситуация с правами человека в Беларуси в 2020 году. Аналитический разбор. [online] https://spring96.org/files/misc/review_2020_ru.pdf [Accessed: 1 October 2023].]
- Vjasna (2023). Situacija s pravami cheloveka v Belarusi. *Sentjabr' 2023 (2023)*. [online] <https://spring96.org/ru/news/112958> [Accessed: 3 October 2023]. — In Russ.
- [Вясна (2023). Ситуация с правами человека в Беларуси. Сентябрь 2023 (2023). [online] <https://spring96.org/ru/news/112958> [Accessed: 3 October 2023].]
- Wilson, E. (2020). Preventivnyj avtoritarizm nachinaet zapazdyvat'. *Vybory-2020 cherez prizmu idej Silickogo*, 11 chjervenja. [online] <https://belinstitute.com/be/article/preventivnyy-avtoritarizm-nachinaet-zapazdyvat-vybory-2020-cherez-prizmu-idej-silickogo> [Accessed: 11 October 2023]. — In Russ.

[Уилсон, Э. (2020). Превентивный авторитаризм начинает запаздывать. Выборы-2020 через призму идей Силицкого, 11 чэрвеня. [online] <https://belinstitute.com/be/article/preventivnyy-avtoritarizm-nachinaet-zapazdyvat-vybory-2020-cherez-prizmu-idey-silickogo> [Accessed: 11 October 2023].]

КАНТЫНУУМ ГУКАВОГА ГВАЛТУ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСІ*

Павел Няхаеў

SONIC VIOLENCE CONTINUUM IN CONTEMPORARY BELARUS

© Pavel Niakhayeu

Independent researcher, MA in Sociology.

E-mail: pavel.niakhayeu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8014-3954

Abstract: This article analyses the use of sound – music, noise, and vocalization – within the context of politically motivated violence in Belarus since 2020. The goal of this study is to analyze the sonic violence practices and map their range.

The first part of the text reviews literature about the use of sound and music for public space control, political indoctrination and “re-education”, interrogations, tortures, and executions by various – not only authoritarian – political regimes. The concept of sonic violence used in the following analysis, allows studying the use of musical and non-musical sounds, and focusing not only on external sonic influence but also on victims’ own voices weaponized and used against them.

Since 2020, Belarusian pro-democratic media and human rights initiatives have gathered hundreds of interviews with people who underwent harsh treatment and violence from “law enforcers”. Many witnesses mention experiencing forced listening, speaking, chanting, singing, and other kinds of sonic violence. The article’s second part presents a qualitative analysis of publications in independent and state-funded media (2020–2023), reports of human rights NGOs, as well as other empirical materials (audio recordings, participant observations) that identify situations where sound, music, and vocalization were used by various Belarusian state agents in a coercive or violent context. Coding and categorizing such cases allows

* Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы праекта Science At Risk і Федэральнага міністэрства замежных спраў Германіі.

creating a typology that can be mapped as a continuum — according to the character, intensity, duration, and impact of violent techniques and traumatic experiences caused by them.

This is the first study of sonic violence in contemporary Belarus, that not only shows its widespread and systemic character, but also analyzes its forms and strategies used to counteract it. The study shows the place of the current Belarusian events in the history and genealogy of sonic violence, revealing parallels with similar practices of other political regimes, both contemporary and historical.

Keywords: sonic violence, music torture, voice weaponization, forced singing, ostensible listening, political repressions, Belarus.

Уводзіны

З 2020 года, ад пачатку маштабных рэпрэсій супраць удзельнікаў палітычных пратэстаў у Беларусі, недзяржаўныя медыя і праваабаронцы сабралі сотні сведчанняў людзей, што пацярпелі ад гвалту з боку розных “сілавых” службаў. Апроч досведу фізічнага гвалту, жорсткага абыходжання і прыніжэння, яны згадваюць катаванні гучным гукам, досвед прымусовай вакалізацыі — прымус гаварыць, выкрыкваць лозунгі, спяваць — і іншыя прыклады гукавога гвалту.

Мэты артыкула — прааналізаваць практыкі выкарыстання гуку — музыкі, шуму і вакалізацыі — у кантэксце палітычна-матываванага гвалту ў сучаснай Беларусі, вывучыць досвед людзей, што сутыкнуліся з ім, картаграфавалі кантынуум форм гукавога гвалту і паказаць месца сучасных беларускіх падзей у сусветнай гісторыі гвалтоўнага выкарыстання гуку.

Акадэмічная літаратура сведчыць, што розныя — не толькі аўтарытарныя — палітычныя рэжымы ўжываюць гук дзеля кантролю публічнай прасторы, падчас допытаў і катаванняў. Гук часта выкарыстоўваюць разам з фізічным гвалтам, тэхнікамі жорсткага абыходжання (пакутлівымі позамі, дэпрывацыяй сну, холадам і інш.) і метадамі псіхалагічных маніпуляцый, бо ён мае не толькі псіхалагічнае, але і цялеснае ўздзеянне. Гучны шум і музыка выклікаюць імгненныя фізіялагічныя рэакцыі, могуць мець доўгатэрміновыя наступствы для ментальнага і фізічнага здароўя. “Нелетальная” гукавая зброя можа траўмаваць і нават забіць. Прымусовая вакалізацыя можа быць разбуральнай для ідэнтычнасці асобы (Birch 2021).

Гэты артыкул з’яўляецца часткай больш шырокага даследавання беларускага палітычнага гукавога ландшафту, ролі музыкі

і музыкаў у палітычных падзеях. Падчас працы над ім я знайшоў мноства публікацый пра злоўжыванне гукам, музыкай і прымусовую вакалізацыю, што сведчыла пра сістэмнасць гэтай з’явы. Аналіз літаратуры пра гукавы гвалт у іншых краінах выявіў паралелі паміж гвалтоўнымі практыкамі гэтых рэжымаў і сучаснага беларускага, што выклікала неабходнасць падрабязна прааналізаваць беларускія матэрыялы. Спадзяюся, гэтае даследаванне прыцягне большую ўвагу навукоўцаў, праваабаронцаў і шырокай публікі да тэмы гукавога гвалту, дапаможа змагацца супраць яго і аказваць падтрымку пацярпелым.

Агляд літаратуры

За апошнія дзесяцігоддзі выйшла мноства даследаванняў акустычнага ці гукавога гвалту, у тым ліку “музычных катаванняў”, у якіх разгледжаныя сучасныя і гістарычныя прыклады выкарыстання гуку ў кантэксце палітычна-матываванага гвалту. Даследчыкі прапануюць шэраг канцэпцый для аналізу такіх практык, выпрацоўваюць іх дэфініцыі, юрыдычную аснову для іх ідэнтыфікацыі і забароны. У гэтым артыкуле я ўжываю тэрмін “гукавы гвалт” (sonic violence), які дазваляе ахапіць і музычныя, і немужычныя гукі, сфакусаванне не толькі на знешнім гукавым уздзеянні, але і на выкарыстанні супраць ахвяр іх уласных галасоў.

Шырокая публіцы стала вядома пра гукавы гвалт у пачатку 2000-х, калі стала вядома пра злоўжыванні з боку войскаў і спецслужбаў ЗША супраць падазраваных у тэрарызме. На вайсковых базах і ў сакрэтных турмах па-за юрысдыкцыяй ЗША — у Афганістане, Іраку, на Кубе (Гуантанама), нават у Польшчы і Літве трымалі сотні людзей, супраць якіх, апроч іншых метадаў допытаў, жорсткага абыходжання і катаванняў, ужывалі гучную музыку, шум і сэнсарную дэпрывацыю. Але гук выкарыстоўвалі дзеля “ламання” падазраваных з сярэдзіны XX стагоддзя, і цяперашнія практыкі, заснаваныя на тэхніках часоў “халоднай вайны”, што былі тэрэтычна абгрунтаваныя, практычна адпрацаваныя і апісаныя ў шэрагу “дапаможнікаў” для афіцэраў СІА, арміі ЗША і спецслужбаў саюзных дзяржаў, найперш у Лацінскай Амерыцы.

Артыкул Suzanne Cusick (2008) заснаваны на інтэрв’ю з тымі, хто перажыў гукавы гвалт, і з амерыканскімі вайскоўцамі, што праводзілі допыты. Выкарыстанне гучнай музыкі — стандартны элемент “жорсткіх допытаў”, мэта якіх — выклікаць адчуванне марнасці супраціву: “як сэнсарная дэпрывацыя, так і сэнсарная перагрузка моцць быць надзвычайна хуткім спосабам зламаць псіхалагічную здольнасць арыентавацца ў рэальнасці, адрозніваць галюцынатарнае ад сапраўднага ці супраціўляцца допытам” (Cusick 2008: 4).

Амерыканскія вайскоўцы так тлумачылі эфект гучнай і жорсткай музыкі: “Гэтыя людзі раней не чулі цяжкага металу. [...] Калі круціць ім яго 24 гадзіны, мозг і функцыі цела пачынаюць саслізгваць, ланцужок думак запавольваецца і воля ламаецца. Вось тады мы заходзім і гаворым з імі” (Piore 2003).

Cusick адзначае, што пытанне юрыдычнай дэфініцыі катаванняў “гэта, магчыма, няправільнае пытанне”. У некаторых краінах, дзе выкарыстоўвалі гукавы гвалт, да пэўнага часу не было ані юрыдычных дэфініцый катаванняў, ані адпаведных крымінальных артыкулаў. Grant (2014) адзначае, што з’яўленне заканадаўства пра правы чалавека — Дэкларацыі праў чалавека 1948 і Канвенцыі супраць катаванняў 1984 — прывяло да распаўсюду “бескантактных” практык, якія фармальна складана ахарактарызаваць як катаванні (no-touch torture, Weiße Folter)¹. Сярод такіх практык — сэнсарная дэпрывацыя і ўздзеянне шумам і гучнай музыкай. Усё гэта, напрыклад, выкарыстоўвалі брытанцы супраць вязняў у Паўночнай Ірландыі (Hennessy 2014). Еўрапейскі Суд па правах чалавека пастанавіў, што гэтыя меры з’яўляюцца формай негуманнага і прыніжальнага абыходжання і парушаюць Еўрапейскую канвенцыю па правах чалавека. Камітэт супраць катаванняў ААН у справах па справе супраць Ізраіля класіфікаваў гэтыя і падобныя меры менавіта як катаванні (Grant 2014: 7). “Стамбульскі пратакол” (Office of the UN 2022) лічыць розніцу паміж фізічнымі і псіхалагічнымі катаваннямі штучнай і адносіць да катаванняў і сэнсарную дэпрывацыю, і сэнсарную перагрузку (у тым ліку гукавую).

Незалежна ад таго, класіфікуецца працяглае ўздзеянне гучнай музыкай і шумам як катаванні, альбо жорсткае, бесчалавечнае і прыніжальнае абыходжанне (UN General Assembly 1984: 85) (таксама забароненае міжнародным заканадаўствам), яно з’яўляецца гвалтоўным і мае сур’ёзныя наступствы. Так, Мугамад аль-Катані страціў кантакт з рэальнасцю і не змог абараняць сябе ў судзе. Грамадзяніна ЗША Доналда Вэнса, які збіраў для FBI інфармацыю пра нелегальны гандаль зброяй і карупцыю амерыканскіх кампаній і войска ў Іраку, катавалі музыкай некалькіх месяцаў. Пасля вызвалення ён пакутаваў ад трывогі, правакаванай гукам, разладаў сну і харчавання, паранойі, агарафобіі і іншых сімптомаў ПТСР. Але, па ягоных словах, ён не звар’яцеў, бо ведаў, што мэтай гучнай музыкі было “замаскаваць”, падавіць думкі, таму ёнразумеў, як супраціўляцца: трэба ўвесць час весці дыялог з сабой, трымаць фокус на ім (Cusick 2008: 24).

Артыкул Morag Grant (2014) разглядае гістарычны кантэкст музычных катаванняў — дысцыплінарную ролю музыкі ў войску,

1 ЗША прынялі папраўкі да Канвенцыі супраць катаванняў, абмежаваўшы дэфініцыю фізічнымі катаваннямі.

тэхналогіі і стратэгіі бяспекі, функцыі музыкі ў сацыяльных і палітычных рухах, сувязі паміж музыкай і прыніжэннем. Грант выдзяляе дзве фундаментальныя формы музычных катаванняў — прымусовае слуханне і прымусовае выкананне музыкі. Паводле яе, адна з прычын прывабнасці музыкі для катаў — тое, што, у адрозненне ад фізічнага гвалту, вельмі цяжка аргументаваць, чаму музыку можна лічыць катаваннем. Тое, што не ўсе, хто перажыў гвалт, надаюць значэнне выкарыстанню музыкі ў катаваннях, не азначае, што гэта “меншае зло”. Прымусовае спяванне ў любым выпадку парушае правы зняволеных (Grant 2014: 5).

Аналізуючы генеалогію музычнага гвалту, Грант выдзяляе некалькі траекторый (pathways): траекторыю сэнсарнай дэпрывацыі, вайсковай традыцыі, палітычнай камунікацыі, прыніжэння і дэманстрацыя ўлады. Вайсковая традыцыя дысцыплінарнага гвалту прывяла да выкарыстання музыкі ў канцэнтрацыйных лагерах, а палітычная камунікацыя, заснаваная на пэўным музычным рэпертуары, спарадзіла шматлікія сістэмы перавыхавання, “накіраваныя на навязванне дзяржаўнай ідэалогіі і дактрыны”. Грант называе прымусовае спяванне “менш вытанчанай версіяй спробы навязаць дзяржаўную ідэалогію чалавеку, што супраціўляецца” (Grant 2014: 11–12).

Калі даследаванне Cusick датычыцца гукавога гвалту з боку ЗША супраць грамадзян іншых краін, іншыя аўтары аналізуюць гвалт аўтарытарных рэжымаў супраць сваіх грамадзян — палітычных праціўнікаў. Грант (2014) згадвае прыклад Уругвая перыяду хунты 1973–1985 гадоў, якая выкарыстоўвала “шум вельмі гучнай музыкі”, што грала дзень і ноч. Вязні мусілі слухаць крыкі іншых ахвяр пад гучны шум і музыку². Чылійская даследчыца Katia Chornik, чых бацькоў катавалі пры Піначэце, даўно займаецца тэмай музыкі ў прасторах зняволення.³ Рэжым Піначэта выкарыстоўваў музыку як “саўндтрэк” да катаванняў і дзеля палітычнай індактрынацыі, але ў справаздачах камісій, што збіралі звесткі пра злачынствы дыктатуры, мала падрабязных звестак — да 2016 года ў Чылі катаванні не разглядалі як асобнае злачынства, таму “камісіі праўды” факусаваліся на фізічным гвалце, што пакідаў бачны след (Chornik 2018: 5). Арыгіналы паказанняў вязняў засакрэчаныя да 2054 года і застаюцца недаступнымі публіцы, толькі ў 2017 годзе іх адкрылі для судоў. Таму даследчыца брала інтэрв’ю ў былых

2 Фільм “Ноч даўжынёй у 12 год” паказвае гісторыю некалькіх уругвайскіх палітвязняў: Brechner Álvaro (Director) (2018). “La noche de 12 años” [A Twelve-Year Night] [Film]; <https://imdb.com/title/tt6792282/>.

3 Chornik стварыла онлайн-архіў “Песні няволі”, дзе збірае сведчанні былых палітычных вязняў: Cantos Cautivos (Captive Songs): <https://cantoscaptivos.org> (доступ 07.10.2023).

вязняў, што сутыкаліся з музычным гвалтам у розных формах: гэта была музыка, што грала ў турмах, песні, што слухалі ці напявалі ахоўнікі падчас катаванняў, прымус спяваць дзяржаўны гімн Чылі і поп-хіты таго часу. (Chornik 2013). Паводле адной са зняволеных, “ты жывеш у бясконцым сеансе катаванняў, таму што, калі не катуюць цябе, ты слухаеш, як катуюць іншых, што было абсалютна невыносна. І ўвесь час пад музыку” (Chornik 2018: 9).

Даследчыца ўзяла інтэрв’ю і ў былога агента чылійскіх спецслужбаў, які працаваў у некалькіх цэнтрах зняволення. Паводле яго, у лагерах вязняў прымушалі да армейскага рэжыму з муштрай і спяваннем гімна, каб давесці іх да “кропкі зрыву” і “перавыхаваць”. Ён служыў у адной з самых жудасных катавальняў Сант’яга — былой дыскатэцы на Villa Grimaldi, праз якую прайшло каля 5000 чалавек. Поп-музыка была саўндтрэкам да гвалту там і на яшчэ адной былой віле — Venda Sexy ці La Discothéque, дзе практыкавалі сэксуалізаваныя катаванні і згвалтаванні. У разгромленых імі дамах салдаты кралі пласцінкі і магутныя калонкі, якія паставілі ў катавальні — гучная музыка грала цэлымі днямі, каб крыкі не чулі мінакі (Chornik 2013: 60).

Падобныя сведчанні прыводзіць Anna Poraeti ў артыкулах пра Грэцыю часоў грамадзянскай вайны (1946–1949) і “рэжыму палкоўнікаў” (1967–1974). Нягледзячы на сведчанні пра выкарыстанне гуку пры катаваннях, пасля падзення дыктатуры гэтую праблему не высвятлялі на судах, бо “не фізічныя” катаванні не лічыліся злачынствам. Часам суддзі нават перабівалі пацярпелых, заклікаючы іх сфакусавацца на фізічным гвалце і перавышэнні паўнамоцтваў. Poraeti звяртае ўвагу на праблему трываласці памяці: праз дзесяцігоддзі былыя вязні не памяталі ці нават адмаўлялі паказанні, што далі на судах над катамі, бо былі схільныя падаўляць траўматычныя ўспаміны (Poraeti 2013b: 79). Таксама ўдзельнікі супраціву падкрэслівалі ролю музыкі як важнага элементу супрацьстаяння рэжыму і адмаўлялі шкоду ад гукавога гвалту: “рэканструяванне таго, як рэжым злоўжываў музыкай, патрабуе ісці насуперак звязна сканструяваным наратывам, якія непарыўна транслявалі на працягу амаль 40 год” (Poraeti 2013b: 69).

Былыя грэчаскія вязні паведамлялі, што горш за ўсё было слухаць, як катуюць іншых. На Еўрапейскім Судзе па правах чалавека яны расказалі пра “матор” і “гонг”, якімі заглушалі крыкі. У “цэнтрах затрымання” ахоўнікі заводзілі матор матацыкла, білі па метале за дзвярыма камер, уключалі электрычны званок, што гучаў гадзінамі, выкарыстоўвалі гучную музыку з радыё і дынамікаў, прымушалі вязняў спяваць. Віргінія Цудэру ўспамінае: “Шум быў часткай пакут. Шум ад налётаў ахоўнікаў, шум ад тэхнічных прылад: здаецца, што цябе атачаюць радыёпрыёмнікі і тэлевізары

з мноствам нескаардынаваных праграм. Ты проста вар'яцеш” (Papaeti 2013b: 75).

Збіваючы вязняў, п'яныя салдаты часта спявалі: “Гэта была іхняя своеасаблівая мова... камунікацыя праз песню. Іншымі словамі: мы з табой катуюм гэтага чалавека і маем штосьці супольнае ў гэты момант. Наша супольнае — гэта наша супольная песня, якую мы разам спяваем”. Але і салдат падчас навучання прымушалі спяваць і танчыць пад пагрозай катаванняў (Papaeti 2013b: 77–78). Гэта пацвярджае, што прымус да спявання — частка вайскавай традыцыі гвалту (“hazing” — ці “дзедаўшчыны” ў нашым рэгіёне), пра якую піша Grant (2014).

Papaeti даследавала і выкарыстанне музыкі для “перавыхавання” палітычных вязняў — камуністаў і чальцоў іншых левых арганізацый, якіх трымалі на востраве Макранісас з 1947 года і ў “грэчаскім Гулагу” — лагеры Гіарос у 1967–1968. Мэтай “перавыхавання” было прымусіць вязняў адрачыся ад сваіх поглядаў і засведчыць лаяльнасць ураду (Papaeti 2013a: 2–4). Замежныя місіі і журналісты былі ў захапленні ад праграм “перавыхавання” і аркестраў зняволеных. Паводле журналіста *The Guardian*, “дух старажытнай Грэцыі адраджаецца — вітальны, няўрымслівы, поўны веры і надзеі” (Runciman 1949 цытуецца паводле Papaeti 2013: 6). Насамрэч жа, як сказаў вязень, які раней быў у канцлагеры Бухенвальд, на Макранісасе было горш, чым там: “яны спрабуюць адабраць тваю душу, што горш. Там (у Бухенвальдзе) ты ім быў патрэбны для працы. Яны не ўмешваліся ў твой псіхалагічны стан” (Papaeti 2013: 6–7).

Аднак нацысты шырока выкарыстоўвалі музыку ў канцлагерах, і гэтая тэма дастаткова добра даследаваная. Katarzyna Naliwajek-Mazurek (2013) аналізуе сведчанні габрэйскіх і польскіх вязняў канцлагаў і турмаў у Польшчы, дзе музыка была сродкам катаванняў і служыла забавай для ахоўнікаў. Так, у Трэблінцы музыка гучала на ранішняй і вячэрняй паверцы, вязняў прымушалі спяваць — у тым ліку “афіцыйны” гімн лагера, напісаны на мелодыю гімна Бухенвальду (*Buchenwaldlied*). Пасля працы іх прымушалі слухаць “канцэрты” музыкі мірных часоў. Адзін з былых вязняў успамінае, што іх прымушалі спяваць, каб узяць настрой ахоўнікам, пакуль тыя чакалі смерці чарговай партыі зняволеных у газавай камеры. Гукі аркестра сустракалі новыя эшалоны з вязнямі. Такія ж практыкі былі і ў Сабіборы, а ў варшаўскай турме Павяк гучную радыё-музыку ўключалі, каб заглушыць крыкі падчас катаванняў (Naliwajek-Mazurek 2013: 36–44).

Не менш жудасныя сведчанні пра выкарыстанне нацыстамі музыкі і прымусовага спявання падчас расстрэлаў габрэяў у Беларусі (пад Ракавам і Слонімам) і ва Украіне прыводзіць Alexandra Birch (2021). Пры аналізе гэтых злачынстваў яна ўжывае тэрмін азбройванне (*weaponization*) голасу — у момант гвалту голас

“трансфармуецца ў інструмент падаўлення”, становіцца зброяй, накіраванай супраць самой асобы.

У адрозненне ад шматлікіх звестак пра нацысцкія канцлагеры, менш вядома пра выкарыстанне музыкі як інструменту гвалту ў СССР. Некаторыя сведчанні пра гукавы ландшафт савецкіх турмаў і лагераў можна знайсці ў мемуарах вязняў Гулага, напрыклад, у Анатоля Марчанкі (1969) ці Сяргея Грахоўскага (2008), і ў працах гісторыкаў — Anne Applebaum (2010) і Inna Klause. Klause (2013a) піша, што ў сістэме савецкіх лагераў музыка была адным з кампанентаў катаванняў, а таксама працэсу “перавыхавання” вязняў. Да радыё, якое транслявала ўнутрылагерныя і агульнадзяржаўныя праграмы, было амбівалентнае стаўленне: адны вязні параўноўвалі радыё з катаваннямі, іншых рэдкія хвіліны музычнай прыгажосці натхнялі і дапамагалі даць рады змрочнай паўсядзённасці (Klause 2013b).

Адно з самых ранніх сведчанняў пра прымус спяваць у савецкіх прасторах няволі — ліст у “Палітычны Чырвоны Крыж” ад Е. Філіпчанкі, якога ў 1921 годзе трымалі ў лагеры ў Халмагорах. Паверка там заканчвалася спяваннем “Інтэрнацыяналу”, які не толькі выконваў функцыю гімна РСФСР (потым СССР), але быў і гімнам зняволеных эсэраў, таму ягонае прымусовае выкананне было для іх зневажальным (Klause 2013a).

Даследаванне сучасных расійскіх практык не ўваходзіць у задачы артыкула, але ў справаздачах праваабаронцаў, што я бачыў, ідзеца пераважна пра жорсткі фізічны гвалт. Можна дапусціць, што ў расійскіх “сілавых структурах”, як і ў савецкіх, няма патрэбы выкарыстоўваць гукавы гвалт там, дзе можна абысціся фізічным⁴. Пра музыку як “перспектыўны метадаў допытаў” пішуць у навуковых артыкулах студэнты-юрысты і супрацоўнікі МУС РФ, але тэксты, што ёсць у адкрытым доступе, прадстаўляюць сабой бясконцы “сору-paste”, здабыць з іх канкрэтныя звесткі немагчыма.

На заканчэнне хачу адзначыць інтэрв’ю з экспертам ААН у справе катаванняў Манфрэдам Новакам (Grant & Nowak 2013). Па ягоных словах, ён з камандай маглі аператыўна рэагаваць на звесткі пра катаванні ў той ці іншай краіне, хутка атрымліваць доступ да месцаў зняволення, вязняў і дакументацыі. Сёння цяжка ўявіць, каб прадстаўнікоў ААН дапусцілі ў беларускія турмы, дазволілі атрымаць звесткі ад пацярпелых і адміністрацый. Механізм інфармавання пра катаванні, апісаны Новакам (“родныя

4 Сцэны музычных катаванняў можна знайсці ў сучасным кіно пра сталінскія рэпрэсіі. У фільме “Капітан Валканогоў збег” ёсць эпізод, дзе чэкіста катуюць калегі, надзеўшы на яго супрацьгаз і прымушаючы спяваць: Меркулова, Н., Чупов А. (2021) “Капитан Волконогов бежал [Kapitan Volkonogov bezhal]” [Film]; <https://imdb.com/title/tt13322726/>.

зняволенана заяўляюць праваабаронцам, а тыя паведамляюць у міжнародныя структуры”) фактычна не працуе. Беларускія праваабарончыя НДА ліквідавалі ці прызналі экстрэмісцкімі фармаваннямі. Яны па-ранейшаму збіраюць магчымыя звесткі, але інфармацыя часта не можа выйсці па-за межы месцаў зняволення, бо кантакты вязняў з роднымі і адвакатамі абмежаваныя. Да таго ж, часта родныя баяцца перадаваць інфармацыю НДА, каб вязняў не пакаралі яшчэ больш жорстка, а іх не абвінавацілі ў садзейнічанні экстрэмісцкай дзейнасці.

Таму амаль усё, што вядома пра гукавы гвалт у беларускіх месцах зняволення, мы ведаем ад людзей, якіх ужо вызвалілі. Далей я прааналізую прыклады, інфармацыя пра якія даступная з адкрытых крыніц.

Метадалогія аналізу

Матэрыяламі для аналізу маштабаў і спецыфікі прымянення гукавога гвалту ў Беларусі сталі артыкулы ў недзяржаўных медыя і справаздачы праваабарончых ініцыятыў, што выйшлі ў 2020–2023 гг. Для якаснага аналізу гэтых тэкстаў я сабраў больш за 100 фрагментаў артыкулаў і дакументаў са сведчаннямі пацярпелых⁵. Кожнаму фрагменту я прысвоіў коды (тэгі): дэдуктыўныя коды выбраў пры вывучэнні літаратуры па тэме і першасным аналізе, індуктыўныя коды з’явіліся падчас паглыбленага аналізу і параўнання кейсаў. На аснове кодаў я сфармаваў больш агульныя катэгорыі і згрупаваў падобныя кейсы, пасля чаго выявіў сувязі паміж катэгорыямі і кодамі і адлюстравалі “кантынуум гукавога гвалту” на дыяграме, што паказвае тыпалогію сітуацый, месцаў і спосабаў прымянення гукавога гвалту.

Выбарка матэрыялаў пра гукавы гвалт у месцах зняволення мае больш за 90 крыніц⁶. Больш за ўсё публікацый узятыя з “Нашай Нівы” (21), “Зеркала\TUT.BY” (14), з сайтаў “Радые Свабода” (10) і “Новага Часу” (8). У базу таксама трапілі артыкулы выданняў “Салідарнасць”, “Вечерний Бобруйск”, сайта Беларускай асацыяцыі журналістаў і інш. Сярод праваабарончых ініцыятыў былі: “Вясна” і “Гомельская вясна”, Mayday Team, August2020.info, 23–34.net, “Прававая Ініцыятыва”, Міжнародны камітэт даследавання катаванняў у Беларусі.

5 Я працягваю збіраць такія публікацыі, але гэты аналіз зроблены на выбарцы, сфармаванай у верасні 2023. Праз абмежаванні на аб’ём тэксту апісанне метадалогіі і вынікаў даследавання значна скарачанае.

6 Гэта ня ўсе матэрыялы па тэме, што выйшлі з 2020, але выбарка дае дастаткова дэталёвую карціну.

Для аналізу ўжывання гукавой зброі (светлашумавых гранат і вайсковага гукавога абсталявання), а таксама больш “мяккіх” практык гукавога гвалту — трансляцый прапагандысцкага кантэнту (музыкі і палітычных прамоў), я абапіраўся і на свае назіранні і аўдыязапісы, зробленыя ў 2019–2023 гг. Аналізуючы практыкі паказнага слухання, “патрыятычнага выхавання” і прапагандысцкі дыскурс, я карыстаўся матэрыяламі дзяржаўных СМІ.

Героі публікацый

Большасць прааналізаваных інтэрв’ю далі “публічныя” людзі — журналісты, блогеры, музыкі, акцёры, палітычныя актывісты, удзельнікі каманд кандыдатаў у прэзідэнты. Іх сведчанні звычайна публікуюць пад рэальнымі імёнамі. Меншая частка людзей папрасіла захаваць ананімнасць. Інтэрв’ю рэдка ўтрымліваюць журналісцкія пытанні, таму невядома, ці людзі расказвалі пра гукавы гвалт таму, што самі лічылі гэта важным, ці таму, што інтэрв’юеры пра гэта спыталі. Імаверна, журналісты і рэспандэнты ведалі пра катаванні гукам у іншых краінах (напрыклад, з медыя і кіно), але журналісты і былыя вязні не ўжываюць у тэкстах акадэмічных тэрмінаў (акустычны, гукавы гвалт), то-бок, наўрад ці інтэрв’юеры навязвалі інфармантам пэўную канцэпттуальную рамку. Такія выразы, як “катаванні гучным радыё”, хутчэй за ўсё ўзнікалі ў размове спантанна, не з падачы інтэрв’юераў. Але відавочна, што рэдактары звяртаюць увагу на такія падрабязнасці — часам менавіта згадкі пра катаванні радыё ці прымус спяваць гімн траплялі ў загаловкі артыкулаў. Справаздачы праваабарончых ініцыятыў арганізаваныя інакш, чым артыкулы ў папулярных медыя, і часцей утрымліваюць апаведы “непублічных” асоб.

Геаграфія гукавога гвалту

Сабраныя сведчанні датычацца падзей 2020–2023 гг.⁷, што адбываліся па ўсёй Беларусі ў розных тыпах прастор зняволення і паміж імі. У Мінску гэта былі цэнтр ізаляцыі правапарушальнікаў і ізалятар часовага ўтрымання на завулку Акрэсціна (“звычайныя” камеры і карцары), СІЗА №1 на вул. Валадарскага і СІЗА КДБ, ІЧУ Мінскага раёна на вул. Скарыны, КДБ Мінска, ГУБАЗіК, раённыя аддзелы ўнутраных спраў Мінска. У Мінскай вобласці гэта была, найперш, турма №8 у Жодзіна, а таксама ІЧУ Маладзечна і Слуцка,

7 Адзінкавыя публікацыі, што выйшлі да 2020 г., таксама згадваюць пра гучнае радыё ў камерах.

ПУАТ-39 у Крупках. У Брэсцкай вобласці: СІЗА № 6 Баранавічаў, ПК-22 у Івацэвічах (“Воўчыя норы”), УБОП ці РАУС у Іванаве, Пінскі ІЧУ. У Віцебскай вобласці: СІЗА-2 у Віцебску, ПК-3 (ШІЗА) у пасёлку Віцьба, ПК-1 у Наваполацку. У Магілёўскай вобласці: турма № 4 і ПК-15 у Магілёве, Ленінскі РАУС, ІЧУ Магілёва, ГУБАЗіК, ПК-2 і Ленінскі РАУС у Бабруйску, ПК-17 у Шклове. Гукавы гвалт прымянялі ў міліцэйскім транспарце (“аўтазаках”) па дарозе ад месцаў затрымання ў РАУС ы, у ізалятары і г.д. Мне не трапіліся звесткі пра канкрэтныя месцы прымянення гукавога гвалту ў Гомельскай і Гродзенскай абласцях.

Формы гукавога гвалту

Аналіз сабраных звестак паказвае, што агенты дзяржавы на розных узроўнях мэтанакіравана выкарыстоўваюць практыкі, якія можна класіфікаваць як гукавы гвалт. Самыя мяккія з іх — трансляцыі “патрыятычнай” музыкі і прапагандыскага кантэнту ў грамадскай прасторы. Практыка публічнага “паказнога” слухання, найперш прамоў Аляксандра Лукашэнкі, становіцца ўсё больш папулярнай, медыйна-заўважнай і ахоплівае працоўныя калектывы, вайскоўцаў, студэнтаў і школьнікаў. Падчас актыўнай фазы пратэстаў жніўня-лістапада 2020 года “сілавікі” ўжывалі “нелетальную” гукавую зброю — светлашумавыя гранаты, а таксама вайсковыя “гукавяшчальныя станцыі” ЗС-82.

У розных месцах зняволення “сілавікі” шырока практыкуюць прымусовую вакалізацыю — прымус да прызнанняў і запіс “пакаянняў” (зачытванне ці паўтарэнне за міліцыянтамі гатовага тэксту), прымусовае спяванне (часцей за ўсё дзяржаўнага гімна) і нават чытанне вершаў (Вясна 2023). Гэта адбываецца як пад пагрозай збівання і катаванняў, так і ў працэсе збівання. Паводле сведак, аўдыя- і відэазапісаў, гукавы ландшафт аўтазакаў (TUT.BY 2020), аддзелаў міліцыі⁸, двароў ізалятараў (Новая Газета 2020), турэмных калідораў і камер быў напоўнены гукамі збівання, лаянкі, крыкаў і стогнаў, грукатам дубінак і пстрычкамі электрашокераў (Вясна 2023а), якія падымалі ўзровень страху і псіхалагічных пакут: “усю ноч стаяў грукат, лямант: «Морду вниз падла!». Крыкі, стогны, удары друкцоў не перапыняліся. [...] Часам за кожным ударам чуўся стогн, часам былі проста ўдары, чалавек ужо страціў прытомнасць, а яго ўсё яшчэ білі” (Колб 2020).

Міліцыянеры забаўляліся, збіваючы людзей пад музыку: “Супрацоўнікі СІЗА ноччу выпівалі, уключалі музыку, а потым хадзілі

8 Назва відэа мае памылковыя звесткі - гэта не Акрэсціна, а двор аднаго з мінскіх РАУС (Гулагу-нет 2020).

па камерах і здэкаваліся з затрыманых — з жанчын вербальна, а з мужчын фізічна” (Сысой 2022). У жодзінскай турме, “калі прывезлі людзей пасля нядзельнай акцыі, на іх ездзілі па калідоры, чытаючы рэп” (Вясна 2020). Вязні былі вымушаныя слухаць гучнае радыё, што грала ў камерах і на калідорах. Бывала, што ў камеры адначасова гучалі два розныя каналы (Наша Ніва 2020), часам радыё грала і ўначы. Разам з начнымі праверкамі і святлом, што гарыць дзень і ноч, гэта пазбаўляе зняволеных сну.

Далей я падрабязней разбяру асноўныя формы гукавога гвалту, пачынаючы з менш траўматычных — прымусовага ці паказнога слухання “голасу дзяржавы” на волі, пасля чаго прааналізую практыкі прымусовага слухання і вакалізацыі ў зняволенні.

Прымусовае слуханне і інтэрналізацыя “голасу дзяржавы”

Сабраныя матэрыялы паказваюць, як галасы людзей становяцца захопленымі і адчужанымі ў прасторах няволі. Тыя ж, хто яшчэ на волі, вымушана інтэрналізуюць “голас дзяржавы”. Каб апісаць, як голас уплывае на настрой гістарычных перыядаў, Гумбрэхт (2020) прапануе канцэпцыю *Stimmung* (настрой, атмасфера). Калі трэба акрэсліць *Stimmung* цяперашняй палітычнай эпохі ў Беларусі, то голас Аляксандра Лукашэнкі і эмоцыі, якія ён транслюе з 1994 года, з’яўляюцца аднымі з вызначальных фактараў гэтай атмасферы. Гэта не “найлягчэйшы дотык матэрыяльнага асяроддзя да нашых цел” (Гумбрэхт 2018), а голас, што гвалтоўна навязваецца дзесяцігоддзямі.

Па меры ўмацавання рэжыму і культуры асобы Лукашэнкі, ад работнікаў дзяржсектара чакалі ўсё больш выразных праяў лаяльнасці. Спачатку іх патрабавалі ад чыноўнікаў і кіраўнікоў, але паступова ў кампаніі дэманстрацыі лаяльнасці ўцягнулі цэлыя калектывы і сем’і работнікаў, якія нават у вольны час удзельнічаюць у праўладных мерапрыемствах — розных урачыстасцях, цырымоніях ускладання вяноў, “суботніках” і іншых формах безаплатнай працы, спартакіядах, канцэртах, сходах, аўтапрабегах. У трэці чацвер кожнага месяца праводзяцца “Адзіныя дні інфармавання”, уведзеныя ўказам Лукашэнкі ў 2003 годзе — гэтая практыка працягвае савецкую традыцыю “палітінфармацыі”, сходаў, на якіх інфармуюць пра “актуальныя палітычныя падзеі” і іх ідэалагічна правільную інтэрпрэтацыю.

Мэта ўсіх гэтых акцый — стварыць карціну адзінага грамадства, якое працуе і бавіць вольны час разам, ва ўнісон з кіраўніком дзяржавы. Адзін са спосабаў дэманстрацыі такой еднасці — калектывнае

публічнае слуханне і прагляд выступаў Лукашэнкі⁹, што доўжацца гадзінамі (часам больш за 7!) і становяцца асновай для “метадычак” ідэолагаў (Зеркало 2022). Супрацоўнікі бюджэтнай сферы слухаюць гэтыя выступы на працоўных месцах і ў працоўны час. Салдаты атрымліваюць доступ да ідэалагічна важнай інфармацыі з дапамогай “валізкі армейскага прапагандыста” (Государственный ВПК РБ 2017; Военное обозрение 2017) ці спецыяльнага медыя-грузавіка (Минск Новости 2022).

Пра такія актыўнасці шырока паведамляюць у мясцовых, рэгіянальных і дзяржаўных СМІ, на сайтах арганізацый і ў завадскіх газетах, у сацыяльных медыя. Фота і відэа паказваюць людзей, што сядзяць у офісах, канферэнц-залах прадпрыемстваў і бібліятэках і ўважліва слухаюць, глядзячы на экраны (Гомельские Ведомости 2022). Гэтыя прасторы часта нагадваюць школьныя класы з партамі, за якімі сядзяць пары супрацоўнікаў. Некаторыя людзі на фота нават маюць паставы “дысцыплінаваных вучняў”, якія яны засвоілі ў школе. Такія выявы паказнога слухання і дэманстраванай увагі раскрываюць дысцыплінарны эфект гэтых перформансаў, дзе слухачы рознага ўзросту і статусу выступаюць у ролі школьнікаў, што слухаюць “голас бацькі”, захоўваючы маўчанне, паслухмянасць і нерухомасць.

Калі мы разгледзім кантраляваныя сітуацыі дысцыплінаванага слухання “бацькоўскага голасу дзяржавы”, то на адным полюсе ўбачым супрацоўнікаў дзяржсектара, дарослых людзей, якія патэнцыйна маюць выбар — быць пасіўнымі прыёмнікамі прапаганды, пазбегнуць удзелу, альбо ўвогуле стаць актыўнымі крытыкамі. На другім полюсе будуць школьнікі, ідэалагічны ціск на якіх пастаянна расце, у тым ліку праз прымус глядзець і слухаць выступы Лукашэнкі (КуКу.org 2022; Зеркало 2022b). Беларускі рэжым апантаны школьнай адукацыяй і “ідэалагічным выхаваннем” вучняў. Лукашэнка асабіста ўдзельнічае ў гэтых працэсах, каментуе праблемы адукацыі, патрабуе ўсё больш жорсткай дысцыпліны. Штогод ён прапануе ўсё новыя, часта супярэчлівыя, змены. Але дзяржаве мала ідэалагічнай працы ў школах — выхаванне ляяльнага грамадзяніна, на думку ідэолагаў, пачынаецца ў дзіцячых садках¹⁰.

Пры адсутнасці цэласнай сістэмы ідэалогіі, рэжым ужывае савецкую сімволіку і лексіку, рэтранслюе цяперашнюю расійскую

9 Birdsall піша пра падобныя практыкі ў нацысцкай Германіі: “Падчас нацыянал-сацыялізму афіцыйныя радыё-трансляцыі былі непарыўна звязаныя з вобразам нямецкіх слухачоў, што ўдзельнічалі як адна з’яднаная нацыя” (Birdsall 2012: 113).

10 У лістападзе 2022 года спікерка верхняй палаты парламента Наталля Качанавая заявіла, што педагогі ў павінны быць яшчэ і ідэолагамі (Зеркало 2022a).

прапаганду. Характэрны прыклад паглыблення ў бездань савецкай таталітарнай лексікі і атмасферы (Stimmung) сталінскага тэрору — ідэя аўдыяінсталюючы ў Магілёўскім інстытуце МУС. Паводле канцэпцыі, падняўшы слухаўку рэтра-тэлефона пад бюстам Сталіна, наведвальнікі пачуюць ягоны голас: “У нас ёсць ворагі ўнутраныя. У нас ёсць ворагі знешнія. Нельга забываць пра гэта, таварышы, ні на хвіліну” (Наша Ніва 2022а).

Тых, хто спрабуе адгарадзіцца ад дзяржаўнай прапаганды, накрывае “медыя-рыкашэтам”, калі апазіцыйныя СМІ публікуюць спрэчныя, абуральныя ці абсурдныя цытаты, падрабязна абмяркоўваюць выступы Лукашэнкі і іншых чыноўнікаў. Сатырычныя медыя і мемы гарантуюць, што нават тыя, хто спрабуе абараніцца ад шквалу прапаганды, даведаюцца пра ўсе апошнія “перлы” дзяржаўнай мудрасці.

“А цяпер я вам пакажу, адкуль рыхтаваўся напад на Беларусь”, — гэтая фраза Лукашэнкі, сказаная ў першыя дні расейскага ўварвання ва Украіну з беларускай тэрыторыі, спарадзіла плынь відэа-мемаў. Своеасаблівая фактура голасу Лукашэнкі — хрыплы тэмбр і манера маўлення — дазваляюць спакусліва лёгка імітаваць, рабіць пародыі на яго. Нават тыя, хто ім пагарджае, часам з сарамлівым задавальненнем імітуюць голас Лукашэнкі, пераказваючы цытаты і жарты. Бум нейрасетак у 2023 дазволіў яму загучаць і на іншых мовах (акрамя беларускай) (Чык-Чырык 2023). А калі Лукашэнка хварэе, то і медыкі, і апазіцыйныя медыя абмяркоўваюць ягоны хрып і шэпт, нібы зачараваныя раптоўнай трансфармацыяй гэтага ўсюдыіснага голасу (Наша Ніва 2023).

Прааналізаваць голас Лукашэнкі і ягонае ўздзеянне на слухачоў я папрасіў трэнерку маўлення, актрысу агучкі і спявачку Марыну “Русю” Шукюраву. Яна адзначыла, што гэты голас усяляе трывогу, страх і сумненні: “Калі я слухала яго цягам гадзіны сёння, то праніклася страхам, што «не все так однозначно», пакуль не спыніла сябе, такое вось яго таксічнае абаянне” (Шукюрава 2022). Яна дадала, што агрэсіўная, прыніжальная пазіцыя і месаджы Лукашэнкі, імаверна, найбольш уплываюць на інфантальных людзей, што шукаюць жорсткага бацьку-аб’юзера, які сумняецца ў тваіх разумовых здольнасцях. Расійскі трэнер голасу Ілля Дзям’янаў, які аналізаваў голас Лукашэнкі, таксама лічыць, што той “прамаўляе з архетыпу бацькі, які дакарае і здзекуецца са сваіх дзяцей” (Демьянов 2020).

Мне цяжка ацаніць псіхалагічныя наступствы дзесяцігоддзяў прымусовага слухання, “пагружанасці” ў Stimmung, які штодня фармуе гэты голас, манера мыслення, маўлення і слоўнік аратара.

Прымусовая вакалізацыя

Прымус прызнацца ў пэўных дзеяннях, зачытаць чужы тэкст, спяваць ці крычаць пад пагрозай гвалту з'яўляецца адным з найбольш разбуральных перажыванняў для ідэнтычнасці чалавека (Birch 2021). Беларускае кіно савецкіх часоў дало яскравы прыклад прымусовой вакалізацыі: у фільме “Гадзіннік спыніўся апоўначы” (1958)¹¹ падпольшчыцу Марыну, што працуе пакаёўкай у гаўляйтара, прымушаюць заспяваць беларускую песню дзеля забавы нацыстаў, але песня становіцца актам супраціву¹². Даследаванні гукавога гвалту даюць многа прыкладаў прымусовой вакалізацыі, у тым ліку спявання — і гэта не толькі гісторыі з акупаваных ворагамі тэрыторый.

У Беларусі прымус спяваць дзяржаўны гімн і іншыя песні прымяняюць вельмі шырока. Пасля 2020 года гімн стаў адным з самых папулярных “выхаваўчых” сродкаў, што прымяняюць да затрыманых і зняволеных. Журналіст Аляксандр Івулін успамінае, што гімн у турме быў нават прадметам гандлю: “нехта папрасіў мыла падчас праверкі. Нам казалі: заспявайце трэці куплет гімна і тады атрымаеце мыла. [...] Без мыла засталіся” (Жизнь-Малина 2023). Анастасію Булыбенка афіцэр прымушаў спяваць гімн, зрабіўшы гэта ўмовай вызвалення:

“«Калі ты не ведаеш хаця б адзін радок з гімна — ты не выйдзеш.” Я пачала не спяваць, а расказваць гімн. Пры гэтым ад хвалявання ўсё пераблытала — пачала ці то з другога куплета, ці то з прыпеву. Ён сказаў: «Усё зразумела, Анастасія не ведае гімн. Анастасія, назаві дзень сцяга, герба і гімна”. Я ўвогуле пра такое свята не ведала і не назвала яго. Ён сказаў, што мне трэба яшчэ пасядзець і падумаць” (Кулакова 2023).

Вязняў, якіх персанал лічыць парушальнікамі парадку, змяшчаюць у штрафныя ізалятары (ШІЗА), дзе ўмовы цяжкія нават для здаровых і псіхічна ўстойлівых людзей¹³. Паводле былога вязня калоніі ў Шклове, там у ШІЗА ёсць радыёкропкі, якія ўключаюць для

11 “Песню Марыны” ў фільме “Гадзіннік спыніўся апоўначы” (1958) выканала Антаніна Кляшчова — https://youtube.com/watch?v=L_qTw4sVxQs (доступ 11.10.2023).

12 Сучасных прыкладаў акустычнага супраціву ў зняволенні многа — людзі спявалі пратэстыя і народныя песні, крычалі “жыве Беларусь!” ці “Лукашэнку ў аўтазак!”, чыталі вершы, лекцыі, смяяліся. Максімум такога акустычнага супраціву адбываўся, імаверна, летам-восенню 2020.

13 У 2021 годзе ў Шклоўскай калоніі ў такой камеры пасля знясілення, недасыпання і, магчыма, збіцця, памёр палітвязень Вітольд Ашурак.

трансляцыі гімна і правілаў калоніі, сярод якіх ёсць і такое тлумачэнне: “Знаходжанне ў ШІЗА павінна прынесці асуджанаму пэўны ўзровень і комплекс псіхалагічна-маральных пакут для змены яго паводзін у бок законапаслухмянасці”. Ад вязняў патрабуюць рабіць ранішнюю зарадку пад каманды з радыёкропак і спяваць гімн: “раніцай і ўвечары трэба станавіцца перад дзвярыма і спяваць гімн. На дзвярах ёсць фармуляр тэксту” (Motolko Help 2022).

Спяванне і слуханне гімна набыло асаблівае значэнне і на волі — асабліва з 2022 года. Ігнараванне гімна можа прывесці да адміністрацыйнай адказнасці і штрафу за знявагу дзяржаўнага сімвала¹⁴. У 2022—2023 гг. некалькіх чалавек асудзілі за тое, што яны не ўсталі падчас выканання гімна на стадыёнах (MAYDAY.TEAM 2022; Беларускі фонд спартыўнай салідарнасці 2023) і на школьным выпускным вечары (Вайтовіч 2023). За выкананнем гімна пільна сочаць у школах, дзе ён гучыць у пачатку і канцы чвэрцяў і на іншых урачыстасцях. Нават незадаволеныя такой практыкай настаўнікі тлумачаць вучням, што, “калі яны хочуць спакойна вучыцца — трэба спяваць гімн” (Зеркало 2023а), альбо не стаяць у першых шэрагах, дзе маўчанне ці няўпэўненае спяванне заўважаць адміністрацыя. Галоўны ідэолаг Міністэрства абароны Леанід Касінскі заявіў, што хацеў бы, каб гімн часцей выконвалі і ў дзіцячых садках (Зеркало 2022с)¹⁵.

Прымусовае спяванне гімна стала папулярнай тэхнікай прыніжэння затрыманых, часткай гвалтоўнага рытуалу “канверсіі”, калі асобу прымушаюць адрачыся ад “няправільных” поглядаў. Telegram і YouTube-каналы “сілавікоў” і дзяржаўных СМІ поўныя так званых “прызнавальных” ці “пакаяльных відэа”¹⁶. Да 2020 года такія відэа асацыявалі з рэжымам Кадырава, але потым яны сталі папулярнай формай медыя-тэрору ў Беларусі. На гэтых відэа затрыманых выглядаюць разгубленымі, напалоханымі, некаторыя маюць сляды збівання. Тыя, хто выйшаў на волю, распавядаюць, што іх прымушалі чытаць падрыхтаваны тэкст — прызнацца ў “супрацьпраўных дзеяннях” і злачынствах, якіх яны не рабілі, пакаяцца ў намерах, якіх не мелі. Многіх пры гэтым збівалі, катавалі электрашокерамі, надзявалі на галаву пластыкавыя пакеты і г. д.

Вось тыповы змест такіх відэа: “затрыманы, следуючы камандам чалавека за кадрам, зняў з галавы кепку з «Пагоняй», кінуў

14 Статус гімна як аднаго з дзяржаўных сімвалаў зафіксаваны ў Артыкуле 19 Канстытуцыі Беларусі і ў Законе аб Дзяржаўных Сімвалах (<https://pravo.by/document/?guid=3871&p2=2/1050>).

15 Пакуль што гімн патрабуюць толькі слухаць (Зеркало 2023).

16 “Нашай Ніва” заклікае не называць такія відэа “пакаяльнымі” ці “прызнавальнымі”, бо іх запісваюць пад прымусам і мантуюць так, каб маніпуляваць выказваннямі затрыманых (Наша Ніва 2022; Вясна 2022).

яе на падлогу і стаў таптаць, напяваючы песню расійскага гурта «Любэ» пра операў» (Зеркало 2022d). Такія “рытуалы адрачэння” ўключаюць апаганьванне бела-чырвона-белага сцяга, клятвы звесці татуіроўкі з гербам “Пагоня”, фота- і відэаздымкі на фоне афіцыйнага сцяга. Прымушаючы затрыманых спяваць гімн альбо крычаць “слава Лукашэнку!” і “слава АМАПу”, супрацоўнікі МУС не толькі падпарадкоўваюць затрыманых, але і адчужаюць іх ад уласных галасоў. У 2020 такую форму прымушовай вакалізацыі вельмі часта прымянялі адразу пасля затрымання пратэстоўцаў. Па дарозе — у аўтазаках і мінібусах — і на падворках аддзелаў міліцыі і ізалятараў амапаўцы, супрацоўнікі РАУСаў і персанал ІЧУ патрабавалі ад затрыманых прызнацца, “колькі ім заплацілі” за ўдзел у пратэстах, прымушалі спяваць гімн і жорсткім збіццём каралі за “кепскае выкананне”:

“Калі дрэнна спявалі, не ведалі слоў, блыталі іх, як я (памятаю толькі савецкі варыянт гімна), ці рабілі гэта не вельмі заўзята, за гэта прылятала дубінкай. Побач ляжаў бізнесмен з Расіі, ён увогуле ня ведаў наш гімн, за што таксама моцна атрымаў [...]. Часам амапаўцаў змянялі мясцовыя міліцыянеры і рабілі паслабленні. «Ну, мы ж не фашысты» [...]. Потым вярталіся амапаўцы ў чорным, і паслабленні заканчваліся. Мы павінны былі крычаць «Здравія жаелаю, товарищ начальник», «Люблю ОМОН» і спяваць гімн” (Август 2020).

Гімн прымушаюць спяваць і тых, хто выказвае падтрымку Украіне. У 2023 Ларысу Несцярук затрымалі за тое, што яна падпявала песні “Украіна понад усе!”. Яе прымусілі зняцца ў “пакаяльным” відэа, пахваліць уладу і праспяваць гімн (Зеркало 2023b). Брата беларускага добраахвотніка, які загінуў ва Украіне, міліцыянты затрымалі, выпадкова пачуўшы ягоны рынгтон — украінскую песню. Яго адвезлі ў ГУБАЗіК у Мінску, дзе збілі ў кабінцеце з расійскімі сцягамі на сценах і прымусілі даць прызнанні на камеру: “Па дарозе ў пастарунак прымушалі спяваць гімн дзяржаўны, а я яго не ведаю [...]. Для іх чырвоныя анучы — абраза Лукашэнкі, няведанне гімна і патрыятычныя татуіроўкі. Потым сказалі: “Мы паліцыя, а вось перадаём цябе нармальнай міліцыі” (Наша Ніва 2022b). Фраза пра “міліцыю” і “паліцыю” вельмі паказальная. Анархіст Мікалай Дзядок на судзе засведчыў, што супрацоўнік ГУБАЗіК Іван Тарасік называў сваю арганізацыю “гестапа”: “«Цяпер паедзем у гестапа, а там ты будзеш плакаць і ненавідзець сябе»: Як я зразумеў, «гестапа» называлі паміж сабой будынак на Рэвалюцыйнай, 3” (Вясна 2021).

Многія беларусы з дзяцінства ведаюць, што такое гестапа і дапаможная паліцыя, арганізаваная нацыстамі падчас акупацыі, і асацыююць гэтыя арганізацыі са скрайняй бязлітаснасцю да партызанаў і цывільнага насельніцтва, якое падазравалі ў дапамозе супраціву. Вобразамі катаў-садыстаў поўныя фільмы і кнігі. На

ўроках беларускай літаратуры школьнікі вучылі верш Аркадзя Куляшова “Камсамольскі білет” (1943), дзе “вораг-жандар” прымушае хлопца адцурацца ад камсамольскага білета, але той маўчыць: “Цвёрда трымаўся юнак на дапросе, тоячы словы і думкі свае” (Куляшоў 1943).

Гэтыя радкі — з іранічнай інтанацыяй — можна пачуць у штодзённых сітуацыях, што датычацца маўчання і адмовы прызнацца ў чымсьці. Але сёння сюжэт пра “ворага-жандара”, што прымушае падпольшчыкаў прызнацца, адцурацца ад каштоўнасцяў, нават ад родных і блізкіх, стаў тыповым у сотнях выпадкаў прымусовай вакалізацыі ў кабінетах міліцыі, ГУБАЗіК, КДБ. Парадаксальна, але ў Беларусі, дзе свабода слова абмежаваная, ты не маеш і права маўчаць. Вытрымаць пагрозы і катаванні і захаваць маўчанне цяжка¹⁷. Фармальна беларускае заканадаўства мусіць кіравацца прынцыпам прэзюмпцыі невінаватасці і забараняе публікацыю запісаў допытаў да таго, як віну чалавека дакажа суд. Згодна з Артыкулам 27 Канстытуцыі, “ніхто не павінен прымушацца даваць паказанні і тлумачэнні супраць самога сябе, членаў сваёй сям’і, блізкіх родных. Доказы, атрыманыя з парушэннем закона, не маюць юрыдычнай сілы” (Національний правової Інтернет-портал Рэспублікі Беларусь 2022).

Што да самога гімна і факту, што многія не ведаюць ягоны тэкст, трэба адзначыць, што з 1991 да 2002 года ён быў “песняй без слоў”, і яго выконвалі толькі як інструментальную музыку. Гімн Беларусі мае тую ж музыку, што і гімн БССР 1955 года. Сучасны тэкст гімна ўхвалілі ў 2002 годзе, і ён з’яўляецца пераробкай тэксту часоў БССР. Напрыклад, першыя радкі:

“Мы, беларусы, з братняю Руссю
Разам шукалі к шчасцю дарог”

замянілі на:

“Мы, беларусы, мірныя людзі,
Сэрцам адданыя роднай зямлі”.

Гэтую дэкларацыю міралюбнасці анулявала “братняя” Расія, якая ў лютым 2022 года ўварвалася ва Украіну з Беларусі. Расійскія войскі таксама прымяняюць на акупаванай тэрыторыі Украіны прымусовую вакалізацыю. Сведчанні ўкраінскіх грамадзян (як вайскоўцаў, так і цывільных, падазраваных у сувязях з войскам ці падполлем), што пабывалі ў палоне расійскіх акупацыйных сіл,

17 Часам міліцыянтам усё ж не ўдаецца зняць відэа з прызнаннямі (Наша Ніва 2023а; Зеркало 2023с).

альбо рэжымаў ДНР і ЛНР, маюць нямала прыкладаў, калі зняволеных не толькі фізічна катавалі, але і прымушалі спяваць гімн Расіі ці СССР (розніца толькі ў тэксце), савецкія патрыятычныя песні, альбо расказваць рускія вершы (Human Rights Watch 2023). Гэта сведчыць пра аднасць гвалтоўных практык на тэрыторыі так званай “Саюзнай Дзяржавы” Беларусі і Расіі, у якую, з расійскага пункту гледжання, уваходзяць і акупаваныя ўкраінскія тэрыторыі.

Амбівалентнасць цішыні і радые

Многія былыя вязні згадваюць гучнае радые, што грае ў месцах зняволення як адну з найбольшых пакут — і ўжываюць слова “катаванні”. Гучную музыку ў зняволенні выкарыстоўваюць не асобна, а ў комплексе з ізаляцыяй, дэпрывацыяй сну, холадам, нястачай гігіенічных сродкаў, што забаронена міжнароднымі канвенцыямі, да якіх далучылася Беларусь (UN Treaty Body Database 2023).

Мікалая Статкевіча затрымалі яшчэ ў траўні 2020 года і ў снежні 2021 года прысудзілі да 14 гадоў пазбаўлення волі (Вясна без даты). Калі ён яшчэ меў магчымасць перадаваць інфармацыю на волю¹⁸, то паведаміў, што супраць яго “ў асноўным выкарыстоўваюць гучны гук”. Каб абараніцца, ён рабіў затычкі для вушэй з губкі для посуду.

“З рэпрадуктара круцяць запісы інтэрв’ю Лукашэнкі, пакаянняў зняволеных, службовыя інструкцыі. Сіла гуку такая, што нават тэлевізар на максімальнай гучнасці не чутна. Такое адбываецца толькі ў маёй камеры. Часам круцяць усю ноч, памяншаючы гучнасць, каб не перашкаджаць асуджаным у іншых камерах” (Александровская 2021). У снежні 2020 года Марына Адамовіч, жонка Статкевіча, паведаміла, што з яго здзекуюцца “дыскатэкай”: “ад Раства да Новага года – «дыскатэка» з адмысловага дынаміка спецыяльна для адной камеры” (Салідарнасць 2021). Гучнае радые прымянялі і супраць Наталлі Хершэ, якую прысудзілі да 2,5 гадоў пазбаўлення волі (Вясна без даты). У верасні 2021 года яе перавялі ў мужчынскую турму № 4 Магілёва, дзе, паводле слоў брата Наталлі, “катавалі беларускім радые і холадам”:

“Цяпер у камеры Наталлі з 6 раніцы і да 22 гадзін, да адбою, на максімальную гучнасць уключаюць беларускае радые. Яна ўвесь час у камеры, апроч прагулкі на гадзіну, і для яе гэтае радые невыноснае. Наталля прасіла яго сцішыць ці выключыць, але не атрымала станоўчага адказу” (Радые Свабода 2022).

18 На момант напісання гэтага тэксту пра Статкевіча не было інфармацыі ўжо 10 месяцаў (з лютага 2023).

У студзені 2022 года Хершэ абвясціла галадоўку, а 18 лютага яе вызвалілі, дзякуючы дыпламатычным намаганням Швейцарыі.

Пра выкарыстанне гуку падчас допытаў амаль нічога не вядома. Імаверна, людзі, супраць якіх маглі прымяняць такую тэхніку, яшчэ не хутка выйдуць на волю. Адзінае сведчанне, што пакуль удалося знайсці — расповед жанчыны, якую затрымалі за каментар у сацыяльных сетках з нагоды забойства афіцэра КДБ. Тады за такія каментары затрымалі многа людзей, і КДБ імкнуўся даказаць, што яны частка адной “ботафермы”. Калі Аліса (імя змененае) ужо не магла адказаць на пытанні, ёй прыгразілі, што “будуць цягаць нас на допыты, уключаць нейкі аўдыязапіс па шэсць гадзін” (Вясна 2023d). Пазней яе трымалі ў Жодзіна, дзе некалькі разоў на ноч падымалі і дзе штодня гучна грала радыё: “Кожны дзень у турме ўключалі пасланне Лукашэнкі Усебеларускаму народнаму сходу. Гэта называлі прафілактычнымі мерапрыемствамі. Пастаянна гэтае радыё крычала” (Там жа).

У лютым 2022 за “незаконнае пікетаванне” затрымалі жыхара Вязынкі і змясцілі ў ІЧУ г. Маладзечна і прымусілі слухаць/глядзець прапаганду з прымяненнем тэхнікі “напружанай позы”:

“Тры ночы запар з 20:00 да 6:00 хлопца выводзілі ў «спецыяльны» кабінет. Там некалькі гадзін яму паказвалі відэа з выступамі Лукашэнкі, а ён павінен быў увесь час стаяць і глядзець. Пры гэтым прысутнічалі і міліцыянты, якія кантралявалі працэс. Але яны мяняліся, каб паспаць” (Вясна 2022a).

Вігаль Жук быў вымушаны слухаць прамовы Лукашэнкі ў бабруйскай ПК-2:

“Ты прачынаеся і трасеся ад холаду — і засынаеш трасучыся. [...] Яшчэ гучна ўключалі радыё. І вось я абхапіў трубу, калачуся, а па радыё Лукашэнка гаворыць: «Чаго нас Захад папікае парушэннем правоў чалавека? Мы ніколі не парушалі правоў чалавека». Я гэта запомніў добра. Я вельмі хацеў выжыць, выйсці і расказаць людзям, што тут робіцца насамрэч. Мне гэта нават дало сілы” (Радыё Свабода 2023).

Калі ў звычайных камерах вязні пакутавалі ад немагчымасці застацца ў цішыні, той, хто доўгі час быў у ізаляцыі, наракае на невыноснасць цішыні. Пра тое, што і радыё, і цішыня маюць амбівалентную ролю, сведчыць досвед Алега Груздзіловіча, які пабываў у ШІЗА Магілёўскай калоніі № 15, дзе не было радыё:

“Нават радыё, якое ледзь-ледзь грае недзе ў канцы калідора, у камэры ШІЗА не працуе. Карацей, поўная ізаляцыя, якую

немагчыма не параўнаць з катаваньнем. Чалавек, якога на шмат дзён зьмяшчаюць у ШІЗА, рызыкуе тым, што проста можа звар’яцець” (Грузьдзіловіч 2023: 29).

Каб даць рады з ізаляцыяй, Грузьдзіловіч размаўляў сам з сабою, чытаў вершы, спяваў і танчыў, калі чуў з вуліцы радыё, што грала для вязняў, якім дазволена прагулка:

“Калі ў дворыку гучыць музыка — у мяне дыскатэка. Танцую як шалёны, бо праз паўгадзіны музыку адключаць, і ў турме да вечара будзе амаль мёртвая цішыня. А як па мне, гэта ўздзейнічае на псыхіку горш за крыкі, пагрозы ці ляскат дзвьярэй, калі некага прыводзяць ці выводзяць. Карацей, у ШІЗА крытычна патрэбны нейкі рух, які дазволіць пераключыць увагу, прагнаць дрэнныя думкі” (Грузьдзіловіч 2023: 108-109).

Іншы вязень той жа калоніі, якога трымалі ў “памяшканні камернага тыпу” (ПКТ), мусіў затыкаць вушы паперай, каб абараніцца ад гучнага радыё:

“Радыё ўключаюць на ўсю моц, і ты нічога з гэтым зрабіць ня можаш. Праз паўгадзіны галава расколваецца. Таму не зайздросьце ПКТ, там горш, чым у ШІЗА [...] Хваля адна і тая ж, бясконца круцяць твая самыя песні, у канцы кожнай гадзіны крыху навінаў, але лепш бы іх не давалі — усё пра Лукашэнку. За месяц ад гэтага можна звар’яцець. Колькі мы ні прасілі сыцішыць радыё, нас ня слухалі. Гэта такое катаваньне, рэальна” (Грузьдзіловіч 2023: 165-166).

Можна зрабіць выснову, што галоўны фактар тут — здольнасць чалавека кантраляваць сваё гукавое асяроддзе. Гэта адна са ступеняў свабоды, даступная, альбо недаступная чалавеку. Калі выбару няма, пакутай будзе і гучны гук, і цішыня.

Часам радыё было адзінай крыніцай навін. Адфільтраваныя і тэндэнцыйна прэзентаваныя, яны, аднак, давалі нейкае ўяўленне пра тое, што адбываецца на волі. Вобраз рэальнасці складваўся змрочны: “з навінамі адтуль здавалася, што вось ты выйдзеш, а там на волі ўжо ўсё яшчэ горш” (Наша Ніва 2021). Калі Расія напала на Украіну ў лютым 2022 года, некаторыя вязні пра гэта не ведалі яшчэ доўга:

“Пра вайну Расіі супраць Украіны я даведаўся ад свайго адваката, было гэта недзе праз тыдзень пасля яе пачатку. З таго, што чуў па радыё, разумеў, што там адбываецца нейкі канфлікт, аднак было незразумела, што там на самай справе і ў якіх маштабах” (Наша Ніва 2022с).

Іншым жа інфармацыю пра вайну падалі здзеклівым чынам:

“24 лютага 2022 года дзяўчаты з іншых камер пайшлі на прагулку, і ім уключылі песню «Свяшчэнная вайна». Яны вельмі перапужаліся і пачалі распытваць ахоўнікаў, што адбываецца, з кім ваюем. Людзі доўга заставаліся ў няведанні, што вельмі моцна іх траўмавала” (Вясна 2023b).

Патрыятычны плэйліст

У турмах гучаць нацыянальныя і рэгіянальныя каналы, а таксама ўнутранае радыё, праз якое перадаюць інфармацыю пра распарадак дня, правілы і інструкцыі. Самым “лагодным”, паводле вязняў, было “Радыё Культура” з музычнымі і культурніцкімі праграмамі на беларускай мове, але і яно раздражняла. Адзін з былых вязняў, А., расказаў у серыі фэйсбук-допісаў¹⁹, як спрабаваў даць рады з радыё, якіх было два — у камеры і ў дворыку. Ведаючы беларускую літаратуру і музычную класіку, ён тлумачыў сукамернікам сюжэты радыёспектакляў, каментываў надакучлівую музыку. Увогуле, былыя вязні амаль не згадваюць “нейтральную” поп-музыку, якую чулі па турэмным радыё, затое пералічваюць песні, якія іранічна называюць “патрыятычнымі”. Вось некаторыя з іх:

Сябры “Слушай Батьку”

Анжэліка Агурбаш “Белая Русь” (музыка і словы: Ігар Цімакоў)

Аляксандра Мелех “Ах, Александр!” (музыка: Яўген Алейнік, словы: Ганна Сялук)

Ангеліна Волкава “Бульба-дэнс” (музыка: Яўген Алейнік, словы: Ганна Сялук)

Бадя, Svist “Мама-Беларусь” (музыка і словы: Бадя).

Такі “патрыятычны плэйліст” можна пачуць і на волі — у грамадскіх прасторах, на дзяржаўных канцэртах і святкаваннях. Набор гэтых песень абмежаваны, таму ў турмах увесь плэйліст, што займае каля 40 хвілін, часам паўтараюць па коле. Адзін былы вязень успамінае, што ім уключалі нават песню Данчыка “Беларусь мая”. Магчыма супрацоўнікі ізалятара не ведалі, што гэты спявак з беларускай дыяспары ЗША працаваў на “Радыё Свабода”, і што ягоная песня — частка “патрыятычнага плэйліста” апазіцыі²⁰.

19 Не прыводжу спасылку ў мэтах абароны прыватнасці былога вязня.

20 Грузьдзіловіч таксама згадвае гэтую песню — ён спяваў яе, каб не звар’яецца у ШІЗА.

У турэмнай падборцы была і песня Анжалікі Агурбаш. Раней частая ўдзельніца дзяржаўных канцэртаў, заслужаная артыстка Беларусі, у 2020 годзе Агурбаш падтрымала пратэсты. Супраць яе ўзбудзілі крымінальную справу ды завочна арыштавалі, аднак песня “Белая Русь” працягвала гучаць на вуліцах і ў турмах²¹. Відавочна, дзяржава мае праблемы з фармаваннем “патрыятычнага рэпертуару”, раз вымушаная ўключыць у яго песні нелаяльных спевакоў. Гэтую праблему цяпер вырашае Ганна Сялук (псеўданім адной з нявестак Аляксандра Лукашэнкі), чые песні ў выкананні розных спевакоў займаюць асноўныя месцы ў патрыятычным плэйлісце²².

Ва ўспамінах былых вязняў я не сустрэў згадак пра вайскова-патрыятычныя песні армейскіх гуртоў. Але падчас “музычнай пацыфікацыі” пратэстаў у жніўні-верасні 2020 такі “дэсантны поп” на вуліцах Мінска транслявалі праз вайсковыя “гукавяшчальныя станцыі”. Дзяржава даўно выкарыстоўвала музыку, каб заглушыць галасы апазіцыі, але не ў такіх маштабах, як у 2020 годзе. У снежні 2019 года, падчас пратэстаў супраць “інтэграцыі” Беларусі і Расіі, беларускамоўныя выступы лідараў апазіцыі глушылі гучнымі навагоднімі песнямі на рускай мове (Political Soundwalks 2020), аднак выступоўцы ўсё яшчэ маглі звяртацца да мітынгоўцаў з прамовамі. У 2020 годзе, каб стварыць акустычны і псіхалагічны ціск на дэманстрантаў, “патрыятычную” музыку транслявалі праз вулічныя дынамікі: “з мэтай стварэння станоўчага і добрага настрою ў жыхароў і гасцей сталіцы, якія выступаюць у падтрымку міру, спакою і парадку на тэрыторыі горада, Мінгарвыканкамам было прынятае рашэнне аб трансляцыі музычных кампазіцый вядомых кампазітараў” (ТUT.BY 2020a).

Новым спосабам “адпудзіць” пратэстоўцаў стала выкарыстанне армейскай бронетэхнікі з моцнымі дынамікамі — дзвюх “гукавяшчальных станцый” ЗС-82 на базе савецкіх бронемашын БРДМ-2, чые калонкі магутнасцю да 1000 ват могуць трансляваць гук на дыстанцыю да 6 кіламетраў, каб весці “псіхалагічную вайну” — заклікаць праціўніка здацца і ствараць акустычную ілюзію перамяшчэння цяжкай тэхнікі там, дзе яе няма. Расійская армія выкарыстоўвае ЗС-82 і больш магутныя ЗС-88 у Сірыі (Брусілов, Моисеев 2018) і ва Украіне (TSN.UA 2022; Петров 2023). Беларускае ж войска выкарыстала іх супраць сваіх грамадзян. ЗС-82 стваралі “ахоўную” акустычную тэрыторыю вакол музея Вялікай Айчыннай вайны і плошчы Перамогі. Сімвалізм лакацый вызначыў іх плэйліст — сумесь савецкіх вайсковых песень, музыкі сучасных беларускіх і расійскіх

21 Толькі ў кастрычніку 2023 года прапагандыст Юры Увараў задаўся пытаннем, чаму песні Агурбаш гучаць у цягніках (Наша Ніва 2023b).

22 За тры гады Ганна Сялук напісала 106 песень (Гулицкий 2023).

вайсковых гуртоў, лагодны фолк-рок 1970–1980-х і “патрыятычныя” хіты праўладных спевакоў. Часам выбар кампазіцый быў дзіўны, і тэксты песень давалі вялікі прастор для інтэрпрэтацый. Напрыклад, песня расійскага выканаўцы вайскова-патрыятычных песень Уладзіміра Мазура заклікала “салдатаў удачы” адумацца:

“Снова кто-то кричит о величьи России,
А ты кровь проливаешь и видишь насилье.
Твою душу терзают большие сомненья.
Без войны не живёт ни одно поколение” (Мазур).

А песня Сяброў “Беларусь сінявокая” (1985) нібы падбадзёрвала дэманстрантаў, што ішлі “над Свіслаччу” з лозунгамі “Гэта наш горад!”:

“Мілая, паслухай голас горада,
Гукі старажытных камяніц.
Іх жыццё вялікае і гордае
Высветлена полымем байніц.
Як нам сёння хораша над Свіслаччу
Марыць пра каханне і жыццё!
Хай нам шлях далёкі будзе вызначан
Плошчаю, дзе вечнасці касцёр” (Сябры 1985).

Рэальны эфект “спяваючых танкаў”, як іх называлі пратэстоўцы, быў хутчэй камічным — людзі смяяліся з песень, парачкі танчылі вальс. На шчасце, гэтае абсталяванне не выкарыстоўвалі на поўную моц — не транслявалі сфакусаваны шум ці музыку на траўма-небяспечнай гучнасці.

Наступствы гукавога гвалту

З самымі цяжкімі наступствамі сутыкнуліся людзі, што пацярпелі ад выбухаў светлашумавых гранат — гукавой зброі “нелетальнага” дзеяння, якую “сілавікі” прымянялі з блізкай дыстанцыі, вынікам чаго сталі цяжкія траўмы, разрывы барабанных перапонак, апёкі і раны ад аскепкаў²³. Павел Сібілеў, кіроўца аўтобуса, які не ўдзельнічаў у пратэстах, атрымаў цяжкае раненне светлашумавой гранатай і гумавымі кулямі 10 жніўня 2020 года і памёр у кастрычніку 2021 года (Наша Ніва 2021a).

23 Гл.напрыклад запісы праекта “Август 2020” пад тэгам #светошумоваяграната: <https://august2020.info/ru/search?tag=granata> (доступ 05.10.2023).

Людзі, што сутыкнуліся з гучнай радыё-музыкай у камерах, адзначалі немагчымасць сканцэнтравацца, парушэнне сну, галаўны боль. Прымусовую вакалізацыю яны ўспрымалі менавіта як гвалт. Прымус спяваць гімн, як умова вызвалення з турмы, выклікаў кашмары ў Анастасіі Булыбенка: ««Цэрбер» стаў маім новым пераследнікам. На сутках мне снілася, як я спяваю яму гімн, ужо тут, у Вільнюсе, як ён разразае мне твар» (Кулакова 2023). Дана Чвялева, якую прымусілі чытаць тэкст самаагавору, кажа, што пра гэты досвед цяжка забыцца: «Было прыкра, і па маім твары на тым відэа ўсё ж відаць, што гавару не сваімі словамі, а пад прымусам. Дагэтуль засталася адчуванне нейкага маральнага гвалту, і яно ніколі ня знікне» (Радыё Свабода 2023а). Журналістка выдання, якое закрыла дзяржава, расказвае, што пасля зняволення калегі востра рэагавалі на стук, гучны гук і на пэўную музыку: «Зайшлі ў супермаркет, там прайгравалася нейкая англамоўная песня. Калега аж збялеў і выбег з залы на вуліцу. Аказалася, што ўсе 15 сутак, якія ён адбываў «за супраціў», з раніцы да ночы круцілі менавіта гэтую песню» (Беларуская Асацыяцыя Журналістаў 2023).

Такія рэакцыі могуць сведчыць пра посттраўматычны стрэсавы разлад (ПТСР) — псіхічны стан, які патрабуе прафесійнай медыцынскай дапамогі. Chornik (2018) адзначае, што пакуль не было клінічных даследаванняў наступстваў злоўжывання музыкай супраць зняволеных. На жаль, пра наступствы гукавога гвалту мы больш ведаем ад праваабаронцаў, музыколагаў і сацыяльных даследчыкаў. Гэта яшчэ раз падкрэслівае неабходнасць вывучаць сведчанні палітычных вязняў, якія пацярпелі ад розных форм гвалту, у тым ліку гукавога, і патрабуюць кваліфікаванай дапамогі.

Кантынуум гукавога гвалту

Аналіз эмпірычных матэрыялаў і літаратуры дазваляе выявіць тыповыя практыкі гукавога гвалту, ацаніць ягоны маштабы і сістэмнасць, картаграфавальныя ягоны кантынуум. Траўматычныя практыкі і досвед, выкліканыя імі, можна класіфікаваць паводле таго, у якой прасторы яны адбываюцца, ці існуе магчымасць пазбегнуць гвалтоўнага гукавога ўздзеяння і наколькі вялікую і незваротную шкоду чыніць гукавое ўздзеянне і спадарожны фізічны гвалт. Я выбраў гэтыя тры вымярэнні — умоўна іх можна назваць восямі “прасторы”, “свабоды” і “шкоды” — і простую шкалу значэнняў ад 0 да 3, дзе 0 — мінімальнае значэнне параметра, 3 — максімальнае. Паводле

гэтай шкалы я ацаніў сучасныя і гістарычныя формы гукавога гвалту ў Беларусі²⁴.

Месцамі гукавога ўздзеяння могуць быць публічныя прасторы рознага маштабу (вуліцы і плошчы, канцэртныя залі, стадыёны, кінатэатры, навучальныя ўстановы — двары, будынкі, класы), будынкі прадпрыемстваў і ўстаноў, міліцэйскі транспарт, адрэзлы міліцыі і іншых “сілавых” структур, прасторы зняволення рознага тыпу і рэжыму. Дыяпазон магчымасцяў пазбегнуць гукавога гвалту мае два полюсы — ад поўнай свабоды пакінуць месца непажаданага гукавога ўздзеяння, да немагчымасці не проста абараніцца ад гуку, а ўвогуле рухацца. Дыяпазон шкоды вар’іруецца ад нулявой шкоды да дыскамфорта, непасрэднай шкоды для здароўя (фізічнага ці ментальнага), калецтва і смерці.

Мал. 1. Кантынуум гукавога гвалту

Сітуацыі і досвед гукавога гвалту, які адбываецца цяпер ці адбываўся раней на тэрыторыі Беларусі, можна адлюстравач на

24 Гэта не адзіны магчымы спосаб апісаць такі кантынуум. Можна выбраць вымярэнні, якія б адлюстроўвалі ступень уключанасці чалавека, на якога ўздзейнічае гук, і паказвалі, ці магчыма ігнараваць гукое ўздзеянне, альбо трэба слухаць з пэўнай ступенню ўважлівасці, і ці мусіць чалавек пры гэтым толькі маўчаць, альбо можа — ці нават павінен — выказацца, вакалізаваць.

графіку (гл. Малюнак 1). Палюсамі тут будуць, з аднаго боку, “патрыятычная” музыка і прапаганда ў гарадской прасторы ў сучаснай Беларусі, з другога боку — прымус спяваць падчас масавых расстрэлаў цягам Другой сусветнай вайны. Такая мадэль дазваляе візуалізаваць не толькі рэальны на сёння дыяпазон гукавога гвалту, але і патэнцыйны. Яе можна прымяніць не толькі да беларускай сітуацыі, а прааналізаваць з яе дапамогай практыкі і досвед гукавога гвалту ў іншых краінах і гістарычных перыядах.

Заклучэнне

Пачынаючыся з адносна менш шкодных трансляцый “патрыятычнай” музыкі і слухання прапагандысцкіх прамоў “на волі”, гукавы гвалт нарастае ў прасторах зняволення, адкуль з цяжкасцю даходзіць інфармацыя і куды не трапляюць праваабаронцы і прадстаўнікі міжнародных арганізацый. Таму мы можам вывучаць беларускія практыкі гукавога гвалту на падставе звестак ад былых вязняў. Паводле іх сведчанняў, гукавы гвалт з’яўляецца часткай рэпрэсіўнага інструментарыю разам з іншымі тэхнікамі жорсткага абыходжання, псіхалагічнага і фізічнага гвалту.

Праведзены аналіз дазваляе скласці тыпалогію форм і сітуацый гукавога гвалту і картаграфаванне іх, каб паказаць, як яны адрозніваюцца паводле характару, інтэнсіўнасці, працягласці і нанесенай шкоды. Гэта дае магчымасць параўнаць лакальныя рэпрэсіўныя практыкі з іншымі прыкладамі з мінулага і сучаснасці і паказвае, што існуе гістарычны і геаграфічны паралелізм паміж практыкамі гукавога гвалту ў Беларусі і за мяжой. Градацыі паміж гэтымі практыкамі часта няўлоўныя і складаюць непарыўны кантынуум палітычна-матываванага гукавога гвалту. Ягонны наступствы могуць быць працяглымі і цяжкімі — найчасцей гэта сімптомы, характэрныя для ПТСР, але выкарыстанне светлашумавых гранат прыводзіла да парушэння слыху, калецтваў і нават смерці.

У сведчаннях беларусаў, што толькі нядаўна выйшлі на волю, мы чуем — часам амаль слова ў слова — тое ж, што чулі ад былых вязняў даследчыкі і суддзі на трыбуналах над іншымі злачыннымі рэжымамі. На шчасце, сёння ў Беларусі мы не назіраем крайнія формы гукавога гвалту — выкарыстання музыкі і прымусовай вакалізацыі пры расстрэлах, што рабілі нямецкія акупанты падчас Другой сусветнай вайны. Але бачна, наколькі блізка да гэтай мяжы падышлі беларускія “праваахоўнікі”. Гвалтоўныя практыкі беларускага рэжыму займаюць небяспечную зону. Бескантрольнае і беспакаранае ўжыванне розных гвалтоўных тэхнік і атмасфера беззаконня, санкцыянаваная Аляксандрам Лукашэнкам і найвышэйшымі чынамі “сілавых” службаў, ужо прывялі да гібелі

людзей на вуліцах і ў турмах — і ствараюць умовы для пашырэння маштабаў і эскалацыі гвалту.

Гэтае папярэдняе даследаванне патрабуе працягу, збору і аналізу большага аб’ёму разнастайных эмпірычных матэрыялаў — не толькі медыйных публікацый і справаздач праваабарончых ініцыятыў, але і інтэрв’ю са сведкамі, што перажылі гвалт. Таксама варта больш дэталёва прааналізаваць звесткі пра ўжыванне гукавога гвалту ў СССР/БССР і Беларусі перыяду 1990–2020 гг. Сярод аспектаў, якія трэба даследаваць, галоўным, на маю думку, з’яўляецца вывучэнне наступстваў гукавога гвалту — і спосабаў ацалення ад яго. Таксама важнае пытанне, ці гвалтоўныя гукавыя тэхнікі, што практыкуюць розныя агенты дзяржавы, заснаваныя на іх інтуітыўным разуменні эфектаў гукавога гвалту, “няяўных” (tacit) практычных ведах, што перадаюцца ад старэйшых калег да малодшых — альбо гэта дэталёва распрацаваны падыход, што грунтуецца на пэўных тэорыях і ўнутраных інструкцыях.

References

- Applebaum, A. (2010). *Gulag: a History*. Anchor eBooks.
- Birdsall, C. (2012). *Nazi Soundscapes: Sound, Technology and Urban Space in Germany, 1933–1945*. Amsterdam University Press. <http://jstor.org/stable/j.ctt46mv5n>.
- Birch, A. (2021). “They were drinking, singing, and shooting”: Singing and the Holocaust in the USSR. *Journal of Perpetrator Research*, vol. 4, no. 1, 2021: 171–191. <https://jpr.winchesteruniversitypress.org/articles/abstract/10.21039/85/>.
- Chornik, K. (2013). Music and Torture in Chilean Detention Centers: Conversations with an Ex-Agent of Pinochet’s Secret Police. *The World of Music*, 2(1): 51–65. <http://jstor.org/stable/24318196>.
- Chornik, K. (2018). Memories of Music in Political Detention in Chile Under Pinochet. *Journal of Latin American Cultural Studies*, 27:2: 157–173. DOI: <https://doi.org/10.1080/13569325.2018.1450742>.
- Cusick, S. (2008). “You are in a place that is out of the world...”: Music in the Detention Camps of the “Global War on Terror”. *Journal of the Society for American Music*, 2(1): 1–26. <https://doi.org/10.1017/S1752196308080012>.
- Duarte, A (2015). Acousmatic and Acoustic Violence and Torture in the Estado Novo: The Notorious Revelations of the PIDE/DGS Trial in 1957. *Music & Politics*, Volume IX, Issue 1. <https://doi.org/10.3998/mp.9460447.0009.101>.
- Grant, M. J. (2020). Pathways to music torture. *Transposition [Online]*, 4. <http://journals.openedition.org/transposition/494>.
- Grant, M. J. & Nowak, M. (2013). “Human Rights Have Made a Difference”: An Interview with Manfred Nowak. *The World of Music*, 2(1): 91–98. <http://jstor.org/stable/24318198>.
- Gumbrecht, H. U. (2020). *After 1945: Latency as Origin of the Present*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804786164>.

- Gumbrecht, H. U. (2018). Schto robitz muzyku nepereadolnaj? / Svaboda holasu Djenis Ljoplin. *Topos*, №1: 119-127. <http://journals.ehu.lt/index.php/topos/article/view/138>. — In Bel.
- [Гумбрэхт, Г. (2018). Што робіць музыку непераадольнай? / Свабода голасу Джэніс Джоплін. *Торос*, №1: 119-127. <http://journals.ehu.lt/index.php/topos/article/view/138>.]
- Hennessy, M. (2014). British ministers sanctioned torture of NI internees. *The Irish Times*, June 5. <https://irishtimes.com/news/politics/british-ministers-sanctioned-torture-of-ni-internees-1.1820882> (доступ 08.10.2023).
- Hrakhowski, S. (2008). *Zona tawchannya*. Minsk: Mastatskaya litaratura. — In Bel.
- [Грахоўскі, С. (2008). *Зона маўчання*. Мінск: Мастацкая літаратура.]
- Hruždilovich, A. (2023). *Maе turetnyja murу*. Radio Svobodnaja Europa/Radio Svabona. <https://docs.rferl.org/be-BY/2023/07/27/01000000-0a00-0242-5121-08db8e97f153.pdf>. — In Bel.
- [Грузьдзіловіч, А. (2023). *Мае турэмныя муры*. Бібліятэка Свабоды. XXI ст. Радыё Свабодная Эўропа/Радыё Свабода. <https://docs.rferl.org/be-BY/2023/07/27/01000000-0a00-0242-5121-08db8e97f153.pdf>.]
- Klaue I. (2013a). Music and “Re-education” in the Soviet Gulag. *Torture: quarterly journal on rehabilitation of torture victims and prevention of torture*, 23(2): 24–33.
- Klaue I. (2013b). Music in Radio Broadcasts in the Gulag. In: Grant M. J., Stone-Davis F. J. (eds) *The Soundtrack of Conflict: The Role of Music in Radio Broadcasting in Wartime and in Conflict Situations*. Hildesheim: Olms Verlag, 13–23.
- Kulyashov, A. (1943). Kamsamol’ski bilyet. https://knihi.com/Arkadz_Kulasou/Kamsamol’ski_bilet.html (доступ 11.10.2023). — In Bel.
- [Куляшоў, А. (1943). Камсамольскі білет, невядомае выданне. https://knihi.com/Arkadz_Kulasou/Kamsamol’ski_bilet.html (доступ 11.10.2023)].
- Marchenko A. (1969). *Moi pokazaniya*. Paris: La Presse Libre. — In Russ.
- [Марченко, А. (1969). *Мои показания*. Paris: La Presse Libre.]
- Naliwajek-Mazurek, K. (2013). Music and Torture in Nazi Sites of Persecution and Genocide in Occupied Poland, 1939–1945. *The World of Music*, 2(1): 31–50. <http://jstor.org/stable/24318195>.
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2022). Istanbul Protocol. Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Professional Training Series No.8/Rev. 2, New York and Geneva. https://ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/2022-06-29/Istanbul-Protocol_Rev2_EN.pdf (доступ 10.10.2023).
- Papaeti, A. (2013a). Music and “Re-education” in Greek prison camps: from Makronisos (1947–1955) to Giaros (1967–1968). *Torture: quarterly journal on rehabilitation of torture victims and prevention of torture*, 23(2): 34–40. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24480891/>.
- Papaeti, A. (2013b). Music, Torture, Testimony: Reopening the Case of the Greek Junta (1967–1974). *The World of Music*, 2(1): 67–89. <http://jstor.org/stable/24318197>.
- Piore, A. (2003). Periscope: PSYOPS: Cruel and Unusual. *Newsweek*, 18 May. <https://newsweek.com/periscope-137213> (доступ 07.10.2023).
- UN General Assembly (1984). Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 10 December. *United*

- Nations, *Treaty Series*, vol. 1465. <https://refworld.org/docid/3ae6b3a94.html> (доступ 10.10.2023).
- UN Treaty Body Database (2023). Ratification Status for Belarus. https://tbineternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=16&Lang=en (доступ 14.10.2023).

Other sources:

- Human Rights Watch (2023). Ukraine: Russian Torture Center in Kherson Unlawful Detention. Torture of Civilians During 8-Month Occupation, 13 April. <https://hrw.org/news/2023/04/13/ukraine-russian-torture-center-kherson> (доступ 21.12.2023).
- MAYDAY.TEAM (2022). Футбольному болельщику дали штраф за то, что он не встал во время гимна, 26 августа. <https://t.me/MAYDAYMog/2756> (доступ 11.10.2023).
- Motolko Help (2022). “По его приказу осуществляются насильственные действия над осужденными”: Бывший узник шкловской колонии рассказал, кто может быть причастен к гибели Витольда Ашурка, 16 декабря. <https://motolko.help/by-articles/pa-yagonym-zagadze-zdzyajsnayuczczaz-gvaltoynyua-dzeyanni-nad-asudzhanyimi-byly-vyazen-shkloyskaj-kalonii-raspavyoy-hto-mozha-mecz-dachyenne-da-gibeli-vitolda-ashurka/> (доступ 11.10.2023).
- Political Soundwalks (2020). Minsk, December 2019 / Мінск, Снежань 2019. https://soundcloud.com/political_soundwalks/sets/minsk-2019-12 (доступ 13.10.2023).
- TSN.UA (2022). Рупор пропаганды на колесах: ВСУ затрофеили под Изюмом звуковещательную станцию рашистов, 15 сентября. <https://tsn.ua/ru/ukrayina/rupor-propagandy-na-kolesah-vsuzatrofeiili-pod-izyumom-zvukoveschatelnuyu-stanciyu-rashistov-foto-2158252.html> (доступ 13.10.2023).
- TUT.BY (2020). Что происходит внутри автозака. Человек снял своё задержание на видео, 26 августа. <https://youtube.com/watch?v=RrcaoCdlBvs> (доступ 03.10.2023).
- TUT.BY (2020a). Слышали очень громкие советские песни во время протестов? Минские власти объяснили, зачем их включают, 9 сентября, архивная копия: <https://web.archive.org/web/20200910152357/https://news.tut.by/society/699877.html> (доступ 13.10.2023).
- Август 2020 (без даты). Они сортировали, кому достаточно подвалили, а кого еще бить. Я ходил по этому кругу несколько раз. <https://august2020.info/ru/detail-page/297> (доступ 10.10.2023).
- Александровская, Б. (2021). Интервью Статкевича из тюрьмы: “Диктатор не дождется”. *Deutsche Welle*, 1 апреля. <https://dw.com/ru/intervju-nikolaja-statkevicha-iz-tjurny-diktator-ne-dozhdetsja/a-57061721> (доступ 07.10.2023).
- Беларуская Асацыяцыя Журналістаў (2023). “Айфоны калег ускрылі спецыяльнай прыблудай на раз-два”. Аповед журналістаў, чью рэдакцыю знішчылі два месяцы таму, 19 чэрвеня. <https://baj.media/be/analytics/ayfony-kaleg-uskryli-specyjalnau-prybluday-na-raz-dva-apoved-zhurnalistau-chyyu-redakcyuu> (доступ 12.10.2023).

- Беларускі фонд спартыўнай салідарнасці (2023). Футбольнага заўзятара з Гродна асудзілі за тое, што ён не ўстаў пры выкананні гімна, 14 чэрвеня. <https://t.me/zozhteam/3053> (доступ 11.10.2023).
- Брусилів А., Моисеев А. (2018) Редкая и очень громкая версия БТР-80 замечена в Сирии. *Российская Газета*, 12 октября. <https://rg.ru/2018/10/12/redkaia-i-ochen-gromkaia-versiia-btr-80-zamechena-v-sirii.html> (доступ 13.10.2023).
- Вайтовіч, К. (2023). “Злоснае правапарушэнне” ў Нароўлі, Гомельская Вясна – праваабарончы сайт, 14 верасня. <https://gomelspring.org/be/news/10066> (доступ 11.10.2023)
- Военное обозрение (2017). Портативный информационный комплекс ПИК-2015. <http://topwar.ru/119365-portativnyy-informacionnyy-kompleks-pik-2015-respublika-belarus.html> (доступ 13.10.2023).
- Вясна (без даты). Палітычныя вязні ў Беларусі – Мікалай Статкевіч. <https://prisoners.spring96.org/be/person/mikalaj-statkievich> (доступ 15.10.2023); Палітычныя вязні ў Беларусі – Наталля Хершэ. <https://prisoners.spring96.org/be/person/natallja-khersze> (доступ 14.10.2023).
- Вясна (2020). “За детей готов к любым репрессиям”: Алесь Толстыко рассказал о своих сутках, 16 лістапада. <https://spring96.org/ru/news/100433> (доступ 11.10.2023).
- Вясна (2021). Душылі падушкай, засоўвалі бутэльку ў рот. На судзе палітвязень Дзядок распавёў пра катаванні і збіццё, 01.07.2021. <https://spring96.org/be/news/104081> (доступ 11.10.2023).
- Вясна (2022). “Пакаяльныя” відэа: што яны парушаюць і як уздзеіваюць на чалавека, 26 верасня. <https://spring96.org/be/news/109183> (доступ 12.10.2023).
- Вясна (2022a). Арыштанта ў ІЧУ Маладзечна прымушалі глядзець выступы Лукашэнкі, стоячы ўсю ноч, 19 мая. <https://t.me/viasna96/11296> (доступ 15.10.2023).
- Вясна (2023). У Мінгарсудзе пачынаюць судзіць паэта і выкладчыка Дзмітрыя Юргаева, 14 красавіка. <https://spring96.org/be/news/111429> (доступ 15.10.2023).
- Вясна (2023a). “Нас убеждали, что мы все сгнем в тюрьмах”. История бывшего политзаключенного Дениса Князева, 21 сентября. <https://spring96.org/ru/news/112844> (доступ 14.10.2023).
- Вясна (2023b). “КГБ думал, что мы ботоферма”, – бывшая политзаключённая по “делу Зельцера”, 09 апреля. <https://spring96.org/ru/news/111381> (доступ 12.10.2023).
- Гомельские Ведомости (2022). Послание Главы государства к Национальному собранию и белорусскому народу смотрят и слушают работники трудовых коллективов Центрального района г. Гомеля, 28 января. https://newsgomel.by/archive_news/society/poslanie-glavy-gosudarstva-k-natsionalnomu-sobraniyu-i-belorusskomu-narodu-smotryat-i-slushayut-rabo_73748.html (доступ 13.10.2023).
- Государственный ВПК РБ (2017). Портативный информационный комплекс и устройства для защиты информации представит ОАО МНИПИ на выставке MILEX-2017, 10 апреля. https://vpk.gov.by/news/comm_news/portativnyy_informatsionnyy_kompleks_i_ustroystva_dlya_zashchity_informatsii_predstav (доступ 13.10.2023).

- Гулагу-нет (2020). Пытки. Жёсткая приёмка этапа с автозака в СИЗО Минска, Окрестина, 11 октября. <https://youtube.com/watch?v=Jb-nYLPVKhUI> (доступ 03.10.2023).
- Гулицкий, А. (2023). Как связаны зачистка блогеров и белорусский “X-Фактор”? Мини-расследование КҮКҮо захвате шоубиза в Беларуси — одной “семьей”, 10 ноября. <https://kyky.org/pain/kak-svyazany-zachistka-bloggerov-i-belaruskiy-h-faktor-mini-rassledovanie-kyky-o-zahvate-shoubiza-v-belarusi-odnoy-semiey> (доступ 18.12.2023).
- Демьянов, И. (2020). Лукашенко – разбор голоса и речи. Диктор анализирует голос. *Ставим голос*, 24 августа. <https://youtube.com/watch?v=NY-SY4klyHwE> (доступ 14.10.2023).
- Жизнь-Малина (2023). Ивулин — не пошел на сделку, Глеб опустился до Азарёнка, покушение на Кубракова, Лукашенко и шлёпало. <https://youtu.be/psz43wkPoJ0?t=2103> (доступ 11.10.2023).
- Зеркало (2022). Для белорусских идеологов выпустили новую методичку — на основе выступления Лукашенко. Рассказываем о пяти открытиях ее авторов, 14 сентября. <https://news.zerkalo.io/cellar/22022.html> (доступ 13.10.2023).
- Зеркало (2022a). Кочанова: воспитатели в детских садах и учителя в школах должны быть еще и идеологами — по-другому сегодня быть не может, 16 ноября. <https://news.zerkalo.io/life/26276.html> (доступ 13.10.2023).
- Зеркало (2022b). Школьников и первокурсников заставили смотреть урок Лукашенко, а районки — писать об этом. Посмотрите на эти фото, 1 сентября. <https://news.zerkalo.io/life/21180.html> (доступ 13.10.2023).
- Зеркало (2022c). Главный идеолог Минобороны Беларуси предложил включать государственный гимн и в детских садах, 31 октября. <https://news.zerkalo.io/life/25168.html> (доступ 13.10.2023).
- Зеркало (2022d). Силовики схватили жителя Могилева, который помогал задержанным за протесты. В “покаянном” видео его заставили петь песню “Любэ” про оперов, 13 октября. <https://news.zerkalo.io/life/23926.html> (доступ 11.10.2023).
- Зеркало (2023). “В связи с последними не совсем правильными событиями”. Детсадовцам будут ставить государственный гимн “ежедневно или еженедельно”, 4 мая. <https://news.zerkalo.io/life/13702.html> (доступ 28.12.2023).
- Зеркало (2023a). “Хотите спокойно учиться, значит, нужно петь гимн”. Поговорили с родителями и детьми о том, как в садах и школах учат быть патриотами, 27 января. <https://news.zerkalo.io/life/31173.html> (доступ 11.10.2023).
- Зеркало (2023b). В Иваново задержали женщину, которая громко слушала дома песню “Україна понад усе!” и подпевала. Ее заставили извиниться и спеть гимн, 3 августа. <https://news.zerkalo.io/life/45304.html> (доступ 11.10.2023).
- Зеркало (2023c). «Я гуляла по городу». Могилевчанку задержали за “неправильный” маникюр и попытались снять “покаянное” видео — вот что вышло», 8 сентября. <https://news.zerkalo.io/life/48454.html> (доступ 12.10.2023).
- Колб, А. (2020). Я павінен быў вытрымаць, каб убачыць тых, хто мяне чакаў. *Новы Час*, 16 жніўня, архіўная копія. <https://web.archive.org/>

- web/2021110141111/https://novychas.online/asoba/ja-pavinen-byu-vy-trymac-kab-ubaczyc-tyh-hto-mja (доступ 11.10.2023).
- КуКу.org (2022). “На телевизоре выключили звук”. Как на самом деле прошел открытый урок Лукашенко — говорят сами школьники, 1 сентября, <https://kyky.org/pain/na-televizore-vyklyuchili-zvuk-kak-na-samom-dele-proshel-otkrytyu-urok-lukashenko-govoryat-sami-shkolniki> (доступ 13.10.2023).
- Кулакова, К. (2023). Ася Булыбенко: В камеру пришел “Цербер”. Он сказал: “Анастасия не исправилась. Анастасия — предатель родины”. Салідарнасць, 23 сентября. <https://gazetaby.plus/post/asya-bulybenko-v-kameru-prishel-cerber-on-skazal-a/194434/> (доступ 11.10.2023).
- Мазур, В. (без даты). Солдат удачи. https://youtube.com/watch?v=wL_hR15kDCA (доступ 14.10.2023).
- Минск Новости (2022). Десантники в полевых условиях следили за трансляцией Послания Президента Беларуси народу и парламенту, 28 января. <https://minsknews.by/desantniki-v-polevyh-usloviyah-sledili-za-translyacziej-poslaniya-prezidenta-belarusi-narodu-i-parlamentu/> (доступ 13.10.2023).
- Наша Ніва (2021). Не калонія і хімія, а арышт — як гэта? Палітвязні адседзелі некалькі месяцаў за надпісы “Жыве Беларусь” і апісалі ўражанні, 22 красавіка. <https://nashaniva.com/271865> (доступ 12.10.2023).
- Наша Ніва (2021a). Памёр кіроўца аўтобуса, які пасля выбараў быў паранены гранатай, 12 кастрычніка. <https://nashaniva.com/279119> (доступ 12.10.2023).
- Наша Ніва (2022). Давайце пазбягаць слова “пакаяннае”. Зварот рэдактара “Нашай Нівы”, 16 лістапада. <https://nashaniva.com/303276> (доступ 12.10.2023).
- Наша Ніва (2022a). У Магілёўскім інстытуце МУС будуць нагадваць пра наяўнасць ворагаў голасам Сталіна, 17 лістапада. <https://nashaniva.com/303355> (доступ 14.10.2023).
- Наша Ніва (2022b). “Для іх чырвоныя анучы — абраза Лукашэнкі, няведанне гімна і патрыятычныя татуіроўкі”. Брат загінулага добраахвотніка Парфянкова расказаў, як яго катавалі ў ГУБАЗіКу, 7 лістапада. <https://nashaniva.com/302613> (доступ 10.10.2023).
- Наша Ніва (2022c). Старшыня АГП Мікалай Казлоў пасля выхаду на волю: З’езджаць з Беларусі не збіраюся, 28 сакавіка. <https://nashaniva.com/287169> (доступ 12.10.2023).
- Наша Ніва (2023). Лукашэнка цяпер не проста хрыпіць, а наогул страціў голас, 21 снежня. <https://nashaniva.com/332663> (доступ 22.12.2023).
- Наша Ніва (2023a). Азаронак прыйшоў у ГУБАЗіК браць “інтэрв’ю” ў жанчыны — тая дэманстратыўна адмовілася з ім размаўляць, 7 августа. <https://nashaniva.com/323480> (доступ 12.10.2023).
- Наша Ніва (2023b). “Праз некалькі хвілін вагон пранізвалі крыкі Агурбаш”. Прапагандысты звярнулі ўвагу на песні ў цягніках, 12 кастрычніка. <http://nashaniva.com/328180> (доступ 13.10.2023).
- Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь (2022). Канстытуцыя 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі). <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyinae-prava-belarusi/kanstytutsyi-belarusi/kanstytutsyua-1994-goda-sa-zmyanennyami-i-dapa-nennyami2022/index.php#1994-4> (доступ 12.10.2023).

- Новая Газета (2020). Крики из изолятора в Минске: как пытаются белорусов. И отказываются это признать, 14 августа. <https://youtube.com/watch?v=NMt2nkDQTCE> (доступ 31.09.2023).
- Петров, И. (2023). “Вперед, Россия!”: командир звуковещательной станции показал, как врага в зоне СВО “бьют” песней Газманова. *Российская Газета*, 2 мая. <https://rg.ru/2023/05/02/vraga-biut-pesnej-gazmanova.html> (доступ 13.10.2023).
- Радые Свабода (2022). “Катуюць беларускім радыё і холадам”. Наталья Хершэ абвясціла галадоўку ў магільёўскай турме, 31 студзеня. <https://svaboda.org/a/31679215.html> (доступ 15.10.2023).
- Радые Свабода (2023). “Пасья вызвалення я не адчуў сябе свабодным”. Гутарка з былым палітвязьнем пра здзеку ў калёніі. <https://svaboda.org/a/32225207.html> (доступ 15.10.2023).
- Радые Свабода (2023а). “Зараз раскажу, адкуль на Беларусь збіраліся напасці”. Гісторыя аўтаркі відэапародыі на Лукашэнку, 12 ліпеня. <https://svaboda.org/a/32498796.html> (доступ 12.10.2023).
- Салідарнасць (2021). Статкевічу дадалі тры месяцы за кратамі, дзе здзекуюцца “дыскаткай”, 6 студзеня. <https://gazetaby.com/post/statkevichu-dadali-try-mesyacy-za-kratami-dze-zdze/172347/> (доступ 15.10.2023).
- Сысой, М. (2022). “Мы можем принести себя в жертву. Но это ничего не изменит”. Как белорусы протестуют против войны в Украине. *BBC Russian*, 23 апреля. <https://bbc.com/russian/features-61046766> (доступ 11.10.2023).
- Сябры (1985). Беларусь Сінявокая. Судьбе Навстречу (альбом). <https://youtu.be/IZWhUl3JDW8> (доступ 13.10.2023).
- Чык-Чырык (2023). Лукашенко говорит на немецком / откуда на Беларусь готовилось нападение, 26 октября. <https://youtube.com/watch?v=jrc-MP5yCх-s> (доступ 24.12.2023).
- Шукюрава, М. (2022). Персанальная камунікацыя.

ОТ ТЮРЬМЫ К МОДЕЛИ БЕЛАРУССКОГО ОБЩЕСТВА*

Екатерина Лицкевич

FROM PRISON TO A MODEL OF BELARUSIAN SOCIETY

© Katsiaryna Litskevich

PhD in sociology.

Abstract: This analytical essay is a fragment of the research devoted to the analysis of the organization and way of life and social relations in modern Belarusian penitentiaries after August 2020. The study proposes to consider the world of the Belarusian prison as a social model, which the Belarusian authorities are actively unfolding in modern Belarus. This model manifests itself especially in the situation when a large number of political prisoners appear in prisons, which creates situations of confrontation between two worlds. The author consecutively examines several lines of tension in the lifestyles and actions of two colliding worlds: identity and self-image, critical thinking, minority (Unmündigkeit), community connections and relations, the private and the public. The conclusion gives a general characterization of this social model and examines the phenomenon of communal sociality as a basic element for the formation of this kind of systems in the modern world. The research is based on the reflection of the author's personal experience.

Keywords: political prisoners, organized criminal network, prison, identity, self-image, communal relations, minority (Unmündigkeit).

* Эссе подготовлено при поддержке проекта Science At Risk Emergency Office и Федерального министерства иностранных дел Германии. Текст публикуется под псевдонимом по соображениям безопасности.

“Раньше все было по-другому. Испортили тюрьму!”. Сокрушаются сотрудники следственного изолятора, вспоминая “старые добрые времена”, когда система работала по давно установленным и понятным правилам. Изменения случились в 2020 году, когда СИЗО, колонии и тюрьмы наполнились “политическими”. Само количество политических заключенных и те сроки, на которые их поместили в исправительные учреждения, серьезным образом повлияли на устройство жизни в данных местах.

Одной из характеристик белорусской пенитенциарной системы (и, вероятнее всего, не только белорусской) является своеобразный симбиоз ее участников. Значительная часть арестованных и осужденных является постоянным контингентом исправительных учреждений. “Тюрьма” — это часть их образа жизни, в котором циклически чередуются аресты, отбывание наказания, надзор. Эта жизнь подчинена писаным и, главное, неписаным правилам тюремной системы и заданным в ней иерархиям, в результате чего перестраиваются в том числе личные и семейные отношения всех задействованных в системе. И вот этот мир, который обычно поглощал всех попадавших в него, встретился с нашествием Иных¹.

Большинство заключенных по политическим статьям никогда ранее не попадали в тюрьмы, колонии, следственные изоляторы и т.д. Им только из книг и фильмов было известно, как функционируют подобные учреждения. Оказавшись внутри, они столкнулись с совершенно чуждыми и непонятными нормами, порядками и даже языком. Но за этой фактической, бытовой чужеродностью стоит гораздо более глубокое противоречие: причиной заключения данных людей являются не преступления, а сам их образ жизни, их взгляды и ценности. И, несмотря на формальную криминализацию этого образа мыслей и соответствующих ему поступков, особость политических заключенных осознается всеми участниками пенитенциарной системы.

Тысячи заключенных по политическим мотивам — это еще и серьезное напряжение для всех звеньев системы исполнения наказаний. Переполненные места заключения — это не только теснота и неудобства для тех, кто находится в камерах, но и постоянные очереди: на помещение в карцер или на отправку в исправительное учреждение открытого типа. Это и многократное увеличение объема передач и писем, частота посещения адвокатов, количества жалоб, заявлений и других бюрократически

1 “Иной” в данном случае — обозначение такого качества и глубины различий в картине мира и образе жизни, которые делают крайне сложными со-существование, коммуникацию и взаимодействие без специальной рефлексии инаковости и дополнительных усилий.

обременительных, хоть и безрезультатных, действий. Это просачивающаяся наружу информация о внутренней жизни исправительных учреждений. Чтобы переварить новые обстоятельства, система была вынуждена если не перестроить свою работу полностью, то, по крайней мере, выработать новое отношение и инструкции. “Я бы вообще письма отменил. Были бы только передачи, как раньше. А то вы видели эти мешки? Если бы вам писали только родственники. Там же... полстраны пишет!” — сокрушался один из офицеров после жалоб заключенных на отсутствие корреспонденции.

Для “политических”, в свою очередь, массовость присутствия и приверженность своим взглядам и образу жизни позволяет не просто сохранять собственную картину мира, нормы поведения и ценности, но и чувствовать себя особой группой, имеющей собственную (хоть и инородную для этой среды) идентичность. Таким образом, политические заключенные сегодня составляют видимый сегмент среди всего контингента исправительных учреждений Беларуси, приведя в места заключения новый социальный слой, а точнее — сделав его там более представительным и заметным.

Дальнейший анализ строится на полагании, что социологическое измерение изменений внутри мира белорусской тюрьмы является отражением общих социальных процессов². Ситуация 2020 года характеризуется не только политическим протестом, но и лежащим в его фундаменте общественным кризисом — столкновением различных социальных слоев или миров и реакцией на ту форму “разрешения общественных противоречий”, которую стала реализовывать белорусская власть.

В этом контексте большинство белорусских политических заключенных не являются сознательными представителями оппозиции, как это было в прежние годы сопротивления режиму, а скорее представителями определенного социального класса или слоя, возникшего в результате глобальных преобразований. Именно образожизненные основания стали той внутренней силой, которая в острой политической ситуации 2020 года сделала возможным массовый протест. Они проявили зреющий разлом

2 Методологически связь между миром тюрьмы и обществом в целом видится как аналогия, имеющая эвристический потенциал. Здесь мы можем наблюдать как практики противостояния двух миров, так и концентрированный и в чем-то гипертрофированный вид социальных отношений, который может быть перенесён на все общество как естественное продолжение и экстраполяция “работающих” структур в условиях вакуума обоснования общественного устройства. Данное полагание является гипотезой, развитие и проверка которой, требуется в последующей работе.

в белорусском обществе, который лежит не в политических предпочтениях, а в картине мира.

Сейчас в белорусских тюрьмах сталкиваются два мира, каждый из которых проявляет в этом столкновении свои характерные черты, что представляет антропологический, социологический и культурологический интерес и позволяет лучше понять наше общество. Одновременно это столкновение можно, с определенной долей условности, рассматривать как модель белорусского социума в ситуации разворачивающегося кризиса, который требует разрешения как общественными, так и политическими средствами. “Тюрьма” здесь, не просто место для локализации противников власти. Это еще предлагаемая государством модель обустройства отношений между представителями различных миров в меняющемся белорусском обществе. В этой модели разнообразие поглощается общим новым порядком, который не ограничивается тюремными стенами, а претендует на дальнейшую экспансию.

Представленное исследование — это шаг в направлении анализа данной модели с помощью средств социокультурной антропологии или микросоциологии, где за повседневными практиками обнаруживается устойчивая структура общественных отношений. Оно основано на результатах рефлексии личного опыта автора.

Прежде чем перейти к анализу данной модели, необходим ряд оговорок. Во-первых, необходимо хотя бы рамочно охарактеризовать сталкивающиеся миры и ту форму, в которой сегодняшнее белорусское государство пытается их собрать. В 2017 году Владимир Мацкевич писал об окончательном оформлении белорусского режима как организованной преступной группировки, или организованного преступного сообщества (ОПС). И в этой констатации для философа было важным не заклеить преступления режима звучным термином, но уловить ключевую характеристику его генезиса от момента первых президентских выборов до настоящего времени как системы, построенной на нескольких важных основаниях (Мацкевич 2017).

В этой системе альтернативой общественного договора выступают воля и сила. Руководство инстинктами, страстями и желаниями играет ведущую роль, а разум — подчиненную: он используется для поиска путей удовлетворения желаний, преодоления препятствий и избегания наказаний. Правила и нормы задаются параллельно формальным законам, и жизнь строится в первую очередь “по понятиям”. Кроме того, ОПС не ограничивается ее членами, непосредственно действующими в преступных целях. Она подчиняет себе деятельность широкого круга людей, живущих на контролируемой территории, и даже целых учреждений

и институтов, ставя их функционирование себе на службу, деформируя их изначальное устройство и назначение. Мы полагаем, что именно модель ОПС является тем “ответом” белорусской власти на обнаруженный социальный разлом, распространение иного образа жизни, который угрожает утрате политического и социального контроля.

Следует охарактеризовать и другую сторону – представителей другого мира, противостоящего ОПС как в условиях тюрьмы, так и в белорусском государстве в целом, и оказавшегося в положении инородного тела, которое необходимо подчинить общей системе. Этот мир собирает в себе людей, имеющих различные взгляды и образ жизни, но его обобщенной характеристикой может быть концепт “открытого общества”, то есть направленность на развитие, чувствительность к новому, принятие разнообразия. Эта довольно общая характеристика не претендует на категоричность и необходима здесь как собирательный образ Иного.

Во-вторых, следует оговориться о водоразделе между двумя мирами. Может показаться, что он проходит по политическим статьям, но это не так. Политзаключенные в их сегодняшнем количестве лишь сделали носителей ценностей открытого общества видимыми для пенитенциарной системы и вынудили ее на себя реагировать. К представителям же ОПС можно отнести абсолютно всех работников всех учреждений данной системы. Возможные исключения будут лишь подтверждать правило: после 2020 года в системе могли остаться лишь те, кто принял правила ОПС. Представителями этого мира являются и заключенные (осужденные), симбиотические связанные с системой.

В-третьих, идея увидеть в тюремных реалиях общественную модель может показаться сильной натяжкой. Однако для такого интеллектуального хода имеются несколько оснований. Машина политических решений и силовых действий для нейтрализации протеста за три года превратилась в машину по уничтожению условий, возможностей и инфраструктуры для реализации разнообразия образов жизни. Если многие годы белорусская власть в большей или меньшей степени маргинализировала свободную мысль, независимые инициативы, инаковость, выталкивая из систем образования, культуры и бизнеса, при этом оставляла хоть и полузаконные, но возможности выживания и воспроизводства. То после 2020 года таких социальных лакун для тех, кто не проявляет лояльность, кто не встроен в государственную систему, практически не оставляют. Для них есть всего четыре локации: тюрьма, эмиграция, депрофессионализация или подполье. Огосударствление всех сфер происходит стремительно и беспощадно, отсутствие нелояльности больше не является достаточным для человека в системе. Теперь его лояльность и принадлежность

требует проявления и подтверждения. Этот процесс позволяет принять предложенное отождествление тюремной системы и общества в целом как рабочее.

Каковы значимые различия, линии напряжения или противостояния в образе жизни и действия двух столкнувшихся миров?

Идентичность и образ “Я”

Переступив порог любого из учреждений системы исполнения наказаний, ощущаешь, что весь твой жизненный мир попадает под разрушающее воздействие. Меняются пространство и организация времени. Язык, символы и знаки, создающие среду, пугают своей непонятностью, а потеря привычных культурных кодов дезориентирует. Но это не просто смена обстановки — это вхождение в другой мир, который сразу же пытается подчинить себе любого Иного.

Первым объектом атаки является идентичность — представление человека о себе, образ “Я”. Все начинается с номинации, обозначения, имени и способа обращения. Здесь у людей нет имен, здесь есть “осужденные” — это то, что неустанно повторяется и навязывается не только в отношениях между осужденными и администрацией или в обращении заключенных друг к другу, но прежде всего в самоназывании, в обозначении себя. При любом обращении к работнику учреждения вначале необходимо сказать “осужденный/осужденная такой-то”, а затем, в зависимости от ситуации, изложить свою просьбу, обращение или “полный рапорт”. “Полный рапорт” — это все сведения, определяющие нынешнее положение человека, отбывающего наказание: когда, где и каким судом был осужден, по какой статье, вид и срок наказания (ограничение или лишение свободы). В зависимости от обстоятельств осужденный произносит этот рапорт от одного до нескольких раз в неделю. Любой, даже самый пустячный вопрос, требующий обращения к администрации, требует такого “полного” представления. Он не несет никакой информационной нагрузки, поскольку работники обычно не имеют необходимости знать все эти подробности, а при возникновении такой необходимости могут найти любые данные в документах или иным образом навести справки. Основные же цели рапортов — это дисциплина (исполнение ритуалов независимо от их содержания) и формирование идентичности через осознание и принятие человеком своего “Я”, определяемого посредством места в той новой системе отношений, в которой человек оказался.

“Я здесь четыре месяца, а у меня такое чувство, что ничего до этого у меня не было. Как будто моя жизнь — это то, что здесь.

И все, ничего другого”, – так описывает свои ощущения одна из осужденных. Такая глубокая идентификация со своим актуальным вынужденным положением – результат не только распорядка жизни, захватывающего всю повседневность человека, но и практик воздействия на его идентичность со стороны работников исправительного учреждения. Очевидно, что первостепенной задачей является встраивание “новенького” в существующую систему отношений, потому что с принятием себя в статусе и образе осужденного упрощается принятие и всех действующих в учреждении правил и норм поведения, включая меры принуждения.

Такое внимание к образу “Я” связано с тем, что идентичность является одним из ключевых элементов картины мира: она структурирует систему социальных отношений и взаимодействий, является одним из якорей всей общественной системы как форма принятия ее. Различия в идентичности маркируют представитель двух миров. Причем эти различия обнаруживаются не только в содержательном наполнении идентичности (ответах на вопрос “кто я?”), но, прежде всего, в структуре и взаимной организации этих “Я”. И мир современной белорусской тюрьмы дает возможность обнаружить эти различия.

Если рассматривать идентичность как комплекс образов “Я”, то этот комплекс будет включать элементы идентичности личной и социальной. Первая собирает в себе те представления, которые связаны с осознанием человеком своей индивидуальности (различного рода самоощущения, связанные с телесностью, характером, психологическими особенностями). Социальная же идентичность складывается из совокупности принадлежностей к различным группам, большим и малым сообществам. Эти группы могут быть очень разными по размеру и степени абстрактности: от семьи и коллег по работе (то есть тех, кто находится в непосредственной близости и постоянном контакте с человеком) до профессионального сообщества, сообщества граждан страны и людей определенных политических взглядов. Структура идентичности обычно предполагает более высокую значимость принадлежности к ближнему, осязаемому кругу. Однако в определенных ситуациях принадлежность к абстрактным, или “воображаемым”³, сообществам может оказывать большее влияние на принимаемые человеком решения и совершаемые им поступки.

3 “Воображаемые сообщества” – концепция в рамках теории нации, разработанная британским политологом и социологом Бенедиктом Андерсоном в одноименной книге (Андерсон 2016), в которой он рассматривает нацию как социально сконструированное сообщество, воображенное людьми, воспринимающими себя как его часть.

В нашем случае различие двух миров можно обнаружить в соотношении личной и социальной идентичности.

Для представителей мира властвующей системы (далее я буду называть его “миром организованного преступного сообщества” или “миром ОПС”), в который включены как работники этой системы, так и “типичные” осужденные, ведущей является личностная, индивидуальная идентичность, в которой понимание себя сконцентрировано на собственной телесности, чувствах, настроениях, потребностях и воле. При этом социальная идентичность, связывающая человека с группами, сообществами или деятельностными позициями, развита крайне слабо. Она имеет ситуативный, прагматический характер и поэтому очень пластична. Можно сказать, что представители мира ОПС — это практически голое “Я”, чистое эго, не обремененное социальными идентификациями и связанным с ними комплексом норм и установлений. При этом полное и однозначное принятие своей позиции в действующей системе (не важно, является человек осужденным или начальником отряда) не противоречит такому строению идентичности. Эта позиция — место человека в системе иерархических отношений — фактически заменяет собой весь комплекс возможных социальных идентичностей. И здесь мы можем видеть на первый взгляд парадоксальное, но на самом деле весьма органичное соотношение “тотальной” встроенности в систему на уровне социальной составляющей идентичности и культивируемого “Я”, состоящего из актуальных желаний, эмоций и настроения.

Для представителей другого мира (мира открытого общества) чаще имеет значение идентификация со своей профессией, хобби, религией, идеологией, с сообществами абстрактного и идейного типа. Другими словами, структура их идентичности имеет более развитый социальный компонент, а значит их действия имеют внешнюю опору в культуре. Этнос больших и малых сообществ становится их личностной опорой, а их “Я” окружено различными социальными установлениями.

Это различие в структуре идентичности ярко проявляется и в повседневности. От “завсегдатаев” исправительных учреждений редко услышишь упоминания о своей профессии (разве что о месте прежней работы) — и не только из-за частой смены или бессодержательности занятий, но и потому, что эти люди не мыслят себя через профессию, дело, работу. При этом они легко вписываются в предлагаемые социальные, в том числе рабочие, позиции, схватывая “норму” поведения в конкретной ситуации: начальник — подчиненный, осужденный — работник исправительного учреждения. Но большинство из этих идентификаций теряет свое значение, как только заканчивается актуальная ситуация их действия. Жесткость социальных ролей и подчинение

им компенсируется их формальностью и временностью: голое эго одевает их как необходимый атрибут выживания.

Представители мира открытого общества чаще интересуются и рассказывают о “прошлых занятиях”, политических взглядах, вероисповедании и т. д., обозначая их при этом как важные аспекты “Я”. Они чаще апеллируют к социальной роли как основанию своих действий и несут с собой эту идентичность, даже когда актуальная ситуация не позволяет подкреплять ее активной практикой. Приноравливаясь к условиям заключения, представители мира открытого общества ищут возможности сохранить связь со своим сообществом и любимым делом. Чаще всего это письма, дневники, книги, которые пишутся в заключении. Кто-то рисует или поддерживает связь со своим бизнесом — теперь в качестве удаленного консультанта. Таким образом воспроизводятся связи и идентичность.

В каком-то смысле описанная оппозиция двух строев идентичности сходна с оппозицией обычного человека и сверхчеловека в концепции Ницше. Эта аналогия может быть принята довольно условно (особенно в отношении антипода сверхчеловека), однако противопоставление человека, скованного культурой и социальными нормами, и человека, воля которого является единственным основанием его действий, хорошо передает суть этой оппозиции. Ведь несмотря на то, что для ницшеанского сверхчеловека вершина воли и власти на ее основе есть результат усилия и саморазвития, речь идет именно об индивидуальной воле, подчиняющей себе общественные нормы и творящей новые нормы по собственному усмотрению. Примечательно, как об одной из заключенных говорили ее подруги: “Мощная была женщина, крутая! Ей на все было пофиг. Делала что хотела”.

Своеволие и долженствование культуры — два полюса, которые в своем абсолюте образуют различные структуры идентичности. Интересно, что если современникам Ницше субъективность сверхчеловека казалась неоправданной эксцентрикой, то уже в XX, и особенно в XXI веке индивидуальность и субъективность становятся приемлемыми, и даже социально желательными характеристиками человека нового мира. Однако мы видим, что идентичность, в структуре которой превалирует личностная составляющая, не только способствует самореализации, но и может облегчать ассимиляцию с такими социальными организациями, как ОПС. Тогда как связанность с этосами, нормами, ценностными и поведенческими установками тех или иных сообществ становится точкой сопротивления для такого культурного поглощения.

Особый строй идентичности, характерный для ОПС, системно связан с “методами воспитания”, лежащими в основе белорусской

системы исполнения наказаний. Эта система построена на подчинении, или скорее дрессировке, обуздании чувств, воли, характера. “Идеальный” осужденный (а в пределе — идеальный для системы человек) — это тот, кто сдерживает своеволие, желания, настроения и, в принципе, свое “Я”. Сдерживает, пока находится в подчиненном положении. А как только он оказывается в положении начальника, то именно они становятся основаниями действий, полностью адекватных этой системе. Кроме того, налагаемые обязательства и требуемые формы поведения не связаны с их ценностным или содержательным принятием, с освоением представлений о том, что есть добро и зло. Это следует из того, что большинство норм не содержит в себе причин и смысла и направлено исключительно на организацию практики подчинения.

Внутренняя иерархия ОПС может быть описана как иерархия личной власти, способности подчинить других своей воле, навязав им свои правила и нормы. И естественно, что для властвующих необходимы подчиненные, а восхождение по социальной лестнице в этой системе равносильно обретению все большего масштаба влияния для реализации собственных желаний, целей, интересов и т. д. Поэтому и техники воздействия соответствуют структуре идентичности, превалирующей в мире ОПС. Если идентичность построена как преимущественно личная, субъективная, то влияние может и должно быть организовано как управление настроениями, эмоциями и желаниями. Если же идентичность строится на социальных нормах, то для изменения личности требуется апелляция к ним.

В насаждении желаемой идентичности ОПС опирается на целый арсенал административных практик, поэтому противостояние миров здесь приобретает особый драматизм. Вероятно, в условиях лишения свободы, когда связь с внешним миром совсем призрачна, в этой борьбе за сохранение идентичности требуется особое мужество и сила, взаимная поддержка и солидарность заключенных. В условиях ограничения свободы связь с внешним миром поддерживается значительно лучше, и это даёт дополнительные основания и подпитку для удержания своей идентичности. Способность представителей мира открытого общества сохранять себя в этих условиях показывает, что структура их идентичности внутренне устойчива и способна выдерживать агрессивное воздействие. Если ОПС опирается на силу инстинкта самосохранения в условиях борьбы всех против всех, то другой мир черпает силы в культуре, в сфере идеального и в солидарности тех, кто к ним причастен.

(Не)совершеннолетие и критическое мышление

“Вы забыли, где вы находитесь? Это вам не детский сад!” — звучит окрик начальника отряда. Впрочем, на его месте может быть любой из работников учреждения. Удивительно, но “детский сад”, “пионерский лагерь” — это те образы и аналогии, которые часто приходят на ум в исправительных учреждениях. Однако удивительно это только на первый взгляд: когда проходит шок первых дней, одним из главных и постоянных ощущений становится ощущение потери самостоятельности. Несвобода здесь состоит не только в запертых дверях, но и в том, что всякое, даже самое элементарное действие подлежит контролю и согласованию, а в большинстве повседневных, рутинных, в том числе физиологических, операций человек оказывается зависимым от других людей. Тебя кормят, водят помыться и погулять — буквально “за ручку”, включают и выключают свет, проверяют заправленные кровати и постоянно пересчитывают. Любая нужда или потребность требует обращения к тому, кто разрешит или запретит, отведет, выдаст острый предмет и проконтролирует его возврат. Конечно, все это сопровождается недетскими обстоятельствами, разрушением приватности и унижением достоинства, но такая потеря самостоятельности невольно наводит на мысль об отношениях “взрослый — ребенок”. И этот момент стоит рассмотреть отдельно и особенно. Если контроль, надзор, ограничения — это часть наказания, то культивирование “детской” несамостоятельности — это одна из ключевых характеристик самой системы, построенной по образцам ОПС.

Применяемые в белорусских исправительных учреждениях практики надзора и контроля призваны не только сдерживать неприемлемые порывы и действия со стороны осужденных, дисциплинировать их и организовывать совместную жизнедеятельность. Одна из основных целей этих практик — задавать желаемый образ человека и приближать осужденных к заданному образу, то есть воспитывать. Воспитание — одна из ключевых функций системы исполнения наказаний, но желаемый образ воспитанника характеризуется здесь чем-то вроде кантовского “несовершеннолетия” — неспособностью пользоваться своим рассудком без руководства со стороны кого-то другого (Кант 1966). Идеальный, с точки зрения системы, член белорусского общества ищет основания для своих решений и поступков в обязательствах, запретах и прочих писаных и неписаных правилах, которые организуют канву его жизни и фактически заменяют ценностные и моральные ориентиры. При этом распоряжения начальства задают смысл и содержание действий для всех, кто находится на более низких ступенях иерархии.

Кроме предписаний и распоряжений, поведение участников системы диктуется еще двумя основаниями. С одной стороны, это собственные чувства, эмоциональные порывы, настроение, а с другой — опыт, складывающийся в персональные поведенческие тактики и стратегии. Выплескивающиеся эмоции порой создают ситуации противостояния требованиям и правилам, а реализация собственных желаний становится маркером статуса, достижением. Но каким бы ни был этот статус, воля человека, занимающего более высокое положение в иерархии, всегда будет выступать законом и основанием норм жизни. Чтобы совместить жесткость правил с потребностью в самовыражении и проявлении своего “Я”, люди нарабатывают собственные тактики поведения: где что сказать, как себя повести, что стоит делать, а что — нет. Обычно это достаточно простые правила для разных жизненных ситуаций, позволяющие лавировать и выживать. Выживание и самосохранение, собственно, и задают смысл и содержание действий всех, кто оказывается в мире заданных обстоятельств.

Все материалы, направленные на духовное развитие и перевоспитание осужденных (фильмы, темы лекций, конкурсов, дискуссий, а также темы для индивидуальных бесед), берутся строго из предложенного “свыше” списка, никак не соотносясь с актуальной ситуацией, интересами, потребностями, качествами и компетенциями задействованных лиц. Это приводит к бессмысленности и неадекватности содержательного наполнения большинства воспитательных мероприятий, которые выполняются “для галочки”.

Полное пренебрежение к содержанию — закономерный итог выстроенной системы “несовершеннолетних”.

Для ребенка носителем норм и смыслов выступает кто-то старший. Но в описываемой системе “старший” — это не взрослый, а всего лишь транслятор. Через него спускается норма, которую он не может критиковать и изменять. Он просто старший несовершеннолетний. Так образуется сообщество тех, кто транслирует и исполняет, но не создает нормы и основания своей и совместной жизни и не рефлексировывает относительно данных норм.

- Не шумите. Начальник придет, и мне влетит за вас.
- Делайте те упражнения, которые написаны. А то придет проверка и увидит, что вы что-то не то делаете.

Эти типичные реплики со стороны администрации. Здесь причины и основания тех или иных требований лежат не в общей норме, не в представлениях о доблестях и пороках, а в страхе перед начальством или возможной проверкой.

Психолог Лоуренс Кольберг, развивая идеи Жана Пиаже и Льва Выготского, выделял несколько стадий формирования

морального сознания ребенка. На первой стадии ребенок слушается, чтобы избежать наказания (Kohlberg 1973). На второй — руководствуется соображениями наивной гедонистической выгоды: послушание в обмен на какие-то конкретные блага и поощрения. Первая и вторая стадия образуют доконвенциональный уровень нравственного развития. Третья стадия — это стадия “хорошего ребенка”, движимого желанием одобрения со стороны значимого ближнего окружения и боязнью их осуждения. На четвертой стадии работает установка на поддержание установленного порядка: “Хорошо то, что соответствует правилам”. Третья и четвертая стадия соответствуют конвенциональному уровню. И лишь на постконвенциональном уровне мораль становится “автономной”, а моральное решение переносится внутрь личности. Так, пятая стадия характеризует человека, который осознает относительность и условность нравственных правил и требует их логического обоснования. Шестая же стадия может быть соотнесена с кантовским совершеннолетием, когда формируются устойчивые моральные принципы, соблюдение которых обеспечивается собственной совестью безотносительно к внешним обстоятельствам, расчетам или иным соображениям.

Приложив эту градацию к исследуемому здесь обществу, можно увидеть в лучшем случае уровень конвенциональной морали. И это касается не только моральных решений в актуальных обстоятельствах, но и представлений о желаемом, идеальном мире и его организации. Этому уровню соответствуют наиболее распространенные реакции на замечания. Чаще всего это апелляция к тому, что делают другие, и требование о восстановлении “справедливости”: “Почему я второй раз иду убирать, а они не ходят?”, “Это не я” и т. д.

Порядок, чистота и гигиена в исправительных учреждениях практически возведены в культ. Это не означает, что все их соблюдают или что для их поддержания созданы надлежащие условия. Речь скорее о том, что обвинения в нечистоплотности или отсутствии порядка очень распространены и часто служат способом выразить недовольство или начать конфликт. Обыски превращаются в поверку порядка и опрятности. Умение содержать себя и свои вещи в чистоте — первое самостоятельное действие, которому обучают ребенка. Это то, что раньше всего переходит в сферу ответственности маленького человека, и установление внешнего контроля в сфере гигиены является символическим, но очень наглядным возвращением человека в детское состояние.

“Когда работник делает вам замечание, не надо пререкаться. Что вы пытаетесь доказать? Что работник не прав? Вы думаете, что вы это докажете, и он ответит ‘Извините, вы правы’?” — в этой бесхитростной тираде выражена суть асимметрии в коммуникации,

принятой в исправительных учреждениях, ее принципиальная антидиалогичность. В этой системе, которая построена на отвержении критики, сомнения и мышления, даже в максимально неформальной коммуникации задано неравноправие участников. Одна сторона говорит — вторая внимает, подтверждая свою активность согласием. Мужество пользоваться собственным умом не является доблестью ни для воспитуемых, ни для тех, кто занимается наставлением их на путь истинный. В доблести возведено послушание. Даже мероприятия, называемые “дискуссиями”, проходят в режиме, напоминающем плохие уроки в младшей школе: назидательные сообщения и вопросы на повторение и воспроизведение услышанного.

Очевидно, что выхолащенное содержание и отсутствие возможностей даже для минимального диалога становятся причиной и местом столкновения рассматриваемых нами двух миров. Для мира открытого общества критическое мышление является одной из ключевых ценностей и почти идеологией. Даже при отсутствии у его представителей развитой рефлексии или способности к критике, сама практика диалога, дискуссии и высказывания позиции прочно закреплена в образе жизни и нормах поведения. Задавать вопросы “в чем смысл?”, “почему?”, “зачем?” и предлагать свои идеи, как сделать лучше, является для них привычкой, что вызывает недовольство, а порой и агрессию, со стороны как сотрудников, так и осужденных, принявших существующие правила.

В таких столкновениях у Иных неизбежно возникает дилемма образа действия, которая затрагивает моральные установления личности. С одной стороны, для сохранения собственной индивидуальности и достоинства необходимо сохранение рефлексии, критического мышления и возможности жить своим умом или хотя бы иметь ситуации его применения. Этого же требуют и ценностные, идейные установки противостояния системе. Кроме того, от способности задавать вопросы и искать смысл не такто легко отказаться. Эти интеллектуальные навыки подобны навыку езды на велосипеде: раз его приобретаешь, человек уже не может все забыть и разучиться (если, конечно, мы не говорим о полной деградации и распаде личности). С другой стороны, “несовершеннолетие” — это не ошибка, не недостаток развития, не промах, а сущностная черта системы. Более того, сообщество несовершеннолетних, возможно, является одним из базовых оснований данной системы (ОПС).

Оказавшись в ситуации запрета на восстановление смысла, запрета на рефлексию и критику, человек вынужден выбирать свою тактику и стратегию поведения. Одна из распространенных стратегий — внутренняя эмиграция или игнорирование, выставление стены между своим миром и миром вокруг. После нескольких

неудачных попыток что-то противопоставить окружающей бессодержательности или получить ответ, человек отстраняется и перестает воспринимать происходящее всерьез.

Здесь могут помочь все те минимальные возможности, которые позволяют создавать и поддерживать неформальные лакуны осмысленности, где прежние практики критического мышления работают и дают человеку возможность сохранять себя. Это прежде всего поддержание коммуникации с подобными себе и связи с внешним миром или постоянный диалог с миром внутренним. Однако такая стратегия требует усилий по удержанию двух реальностей, что не всегда удается, особенно если учитывать, что окружающая система не пассивна, а нацелена на подчинение и поглощение Иных.

В описанной стратегии есть еще один важный момент. Если на уровне системы в целом “борьба” с ней бессмысленна, то в отношении отдельных людей это не так. Никто не поглощен системой полностью, а идеями Просвещения и ценностью мышления проникнута вся современная культура, поэтому их не так-то просто вытравить и подменить. И когда кто-то спокойно, не напоказ, но уверенно сохраняет свой образ жизни и мысли, это становится естественной оппозицией окружающей бессмысленности. Такое поведение притягивает единомышленников, а с учетом возросшего разнообразия в контингенте учреждений, позволяет надеяться на формирование социальных лакун для “совершеннолетних”. Однако следует понимать, что это все же стратегия самосохранения, выгораживания своего пространства, но не экспансии.

Есть и другая стратегия. Ее часто выбирают те, кто и в прежней жизни регулярно сражался с системой через различные юридические процедуры (жалобы, иски и т.д.) и теперь продолжает отстаивать свои права в условиях заключения. Безусловно, это служит серьезным раздражителем как для администрации, так и для других осужденных. Администрация борется с такими проявлениями своими дисциплинарными мерами (переселение в другую камеру, лишение переписки, постановка на учет), отписками или поиском оправдывающих свои действия норм⁴. Осужденные же часто не понимают оснований возмущения (особенно когда это касается вторжения в приватное, нарушения прав человека) и видят в таком поведении высокомерие и попытку получить какие-то

4 Известны и более радикальные действия — обвинения в злом неповиновении сотрудникам администрации, которое ведет к ужесточению режимов наказания и дополнительным срокам. Такая практика распространена даже в отношении тех, кто не придерживается подобной стратегии, но является публичной персоной и оказывается в условиях дополнительного прессинга посредством такого рода обвинений.

привилегии. В случае конфликта с администрацией часто возникают ситуации коллективной ответственности. Таким образом вырастает противостояние между осужденными.

Пытаясь добиться ответов на свои вопросы и доказать свою правоту, люди часто игнорируют природу и суть системы, ее принципиальную установку на “несовершеннолетие” всех участников. Стратегия предполагает, что происходящее является нарушением установленных правил и норм, а не самими правилами и нормами. Тем не менее, апелляция к законам и установлениям позволяет избравшим этот путь удерживать некоторый порядок и смысл в организации окружающего их мира (пусть и заданный актуальными правилами). Безусловно, есть и те, кто выбирает путь подчинения системе, отказываясь от смысла и содержания.

“Несовершеннолетие” логично распространяется на сферу политических взглядов и, в целом, представлений об обществе и его устройстве. Мир ОПС характеризуется сознательным отказом получать информацию, разбираться и иметь собственное мнение: “Я в этом ничего не понимаю”. Такой отказ отчасти может быть связан с опасением высказывать определенные взгляды. Но в гораздо большей мере это следствие отсутствия потребности иметь позицию и мнение о том, что не связано напрямую с актуальной, насущной жизнью. Большие, абстрактные, “воображаемые” сообщества и ситуации не требуют от человека интеллектуальных усилий и внимания, поскольку не включены в его жизненный мир.

Однако полностью отказаться от мнения по различным общественным и политическим вопросам невозможно, и тогда на помощь “несовершеннолетним” приходят клише, которыми изобилуют телевидение и Интернет. Если для представителей системы исполнения наказаний источники “правильных ответов” и сами ответы заданы идеологической прокачкой и контролем, то у их подопечных отсутствие информационной грамотности обуславливает совершенно рандомное сочетание различных клишированных позиций, которое изобилует противоречиями, мало смущающими носителей мнений.

Ханна Арендт, анализируя “банальность зла” (Арендт 2008), подмечает одну характеристику сознания Эйхмана⁵: он говорит и, главное, мыслит клишированными фразами, лозунгами или крылатыми выражениями, как бы подбирая их из памяти в каждом

5 Адольф Эйхман — офицер СС, начальник отдела, непосредственно отвечавшего за преследование, изгнание и депортацию евреев и “окончательное решение еврейского вопроса”. Суд на А. Эйхманом состоялся в 1961 году в Иерусалиме. Ханна Арендт в качестве корреспондента *The New Yorker* присутствовала на суде, делала репортажи, а затем на их основе написала книгу “Эйхман в Иерусалиме. Банальность зла”.

случае, когда требуется объяснение ситуации или собственных действий. Она отмечает его неспособность соотнести одно клише с другим, даже если они противоречат друг другу. Отсутствие рефлексии и критики как операции мышления оставляет Эйхмана, идеального исполнителя машины “окончательного решения”, в несовершеннолетнем состоянии — в состоянии неспособности нести ответственность за свои действия.

Отношения и связи

Оказавшись внутри пенитенциарной системы, человек попадает не только в функционирующую машину следствия, наказания и исправления, но и в общественное тело с его многочисленными внутренними связями и отношениями, группами и структурами. Их невозможно описать и проанализировать в столь небольших заметках, но можно отметить некоторые важные черты.

Первое, что обнаруживается в этом общественном теле, — это удвоение мира социальных отношений, наличие в нем формальной и неформальной структуры, которые построены на нередко противоположных правилах. Формальная структура определена многочисленными документами и предписаниями, и главный водораздел в ней проходит по линии “администрация — осужденные”. Это разделение непреодолимо: перехода из одного класса в другой быть не может. Внутри администрации — своя сложная структура иерархической подчиненности и деятельностного разветвления: начальник (руководитель в целом), оперативники, специалисты “на отряде” (по цензуре и документам, воспитательной работе и т. д.) и дежурные (“продольные”, “гульщики” и т. д.). Но несмотря на разные компетенции, для осужденных все работники администрации предстают неким монолитом, отделенным непроницаемой стеной. Все они “начальники” — причем именно “начальники”, а не, скажем, “руководители”, поскольку объектом подчинения здесь выступает сам человек и его личность, а не деятельность. “Я ваш непосредственный руководитель!” — говорит начальник отряда, который не руководит ничем, кроме собственно человеческой жизни. Хотя правильнее сказать — подчиняет себе эту жизнь.

Для представителей мира открытого общества такое руководство просто невообразимо. Поскольку человек не тождественен своей работе или занимаемой позиции, чрезвычайно сложно представить, чтобы кто-то мог управлять (ставить задачи, определять цели, оценивать и т. д.) человеком вообще, а не отдельной стороной его жизнедеятельности. Но в мире ОПС роль человеко-начальника ключевая.

В другой части этой структуры — среди осужденных — нет формальных иерархий и все равны. Выделяются лишь “должности” председателя совета отряда и руководителей различных секций (организация быта, организация досуга). Руководители секций, имея минимальную власть и минимальные ресурсы для управления, являются ответственными за те или иные аспекты коммунальной жизни и выступают удобным каналом коммуникации между администрацией и остальными осужденными. Такая приближенность к администрации придает небольшой группе некоторую “элитарность”.

Социальная жизнь осужденных организована таким образом, чтобы имитировать самоорганизацию. Более всего это напоминает советскую школу с ее квазиобщественными организациями (пионерией и комсомолом), которые при полном отсутствии самостоятельности должны были имитировать общественную жизнь. Так и здесь: осужденный должен состоять в какой-либо секции, регулярно собирается “совет отряда”, решения которого толком ни на что не влияют, так как все вопросы решаются администрацией. В этой удивительной симуляции “общей жизни” игнорируется существенная деталь: люди находятся здесь не по собственной воле. И сообщество, изображаемое совокупностью принудительно собранных людей, является лишь формальностью, в которую никто не верит. Однако иногда администрация использует эту фиктивную общность в риторических целях, призывая к тому, чтобы “сами внутри договорились и решили”. Это редко приводит к каким-либо результатам, так как отношения между осужденными являются по своей сути коммунальными, а не общинческими. Здесь ключевым является принцип индивидуального выживания в условиях скученности, но не общность по какому бы то ни было осмысленному основанию.

Отношения между осужденными и администрацией регулируются целым комплексом правил и норм. Они обрушиваются на новоприбывшего и буквально парализуют его, так как вместе с иными нормами образуют невообразимое количество условностей и ограничений, часто не имеющих никакого смысла и логики. Эти правила касаются внешнего вида, приветствий и иной коммуникации, необходимых и “правильных” поз (где находятся руки, как стоять), распорядка и режима дня и т. д. Они становятся главным инструментом в том, чтобы приструнить осужденного, так как запомнить и выполнять их довольно сложно в силу бессмысленности.

Существуют также неформальные отношения между администрацией и осужденными. Они представляют собой смесь вражды и подобострастия, которые сменяют друг друга с удивительной быстротой. Вот только что горячо обсуждали скверный характер,

придирки и “непопулярные решения” дежурного, а через пять минут можно услышать льстивый и шутливый разговор с ним же — что-то вроде игры в друзья, но, разумеется, не на равных.

Здесь можно наблюдать некое подобие стокгольмского синдрома — установление односторонней или взаимной связи между осужденным и тем, кто имеет фактически полную власть и контроль над его жизнью. Начинается эта связь с интереса к облику, привычкам, семье, личной жизни работника администрации. Особенно ярко это проявляется в СИЗО, где граница между заключенными и теми, кто их охраняет, обозначается закрытыми дверями камеры. Обрывки разговоров, наблюдение за поведением и внешностью, сплетни, гуляющие по СИЗО, позволяют узнавать детали личной жизни работников или строить догадки о ней. Это превращается в тему для обсуждения в камере, а тот, кто, находясь за дверью, сторожит и надзирает, становится частью внутрикамерной жизни, но уже в своей человеческой, а не функциональной ипостаси. Интерпретируются его слова, интонации, взгляды. Это служит расширению мира, на долгое время ограниченного камерой с несколькими людьми.

Осужденные между собой часто называют работников администрации по имени, причем “по-домашнему”: Леша, Саша, Оля. Эта иллюзорная простота и близость как бы разрушает барьер и сокращает дистанцию между осужденными и работниками системы, вводя последних в круг человеческих отношений, в близкий круг заключенных и осужденных. Чаще всего эти “отношения” существуют лишь в сознании осужденных, помогая им “нормализовать” актуальный жизненный мир, тогда как в реальных взаимоотношениях с администрацией никакой близости, простоты и панибратства нет, а установленные правила и иерархии остаются первичными и неизменными.

Однако стоит отметить, что представители надзирающих и карающих органов также порой склонны к установлению более близких и неформальных отношений с отдельными заключенными. Часто это начинается с конфликта, столкновения характеров, а затем перетекает в несимметричное, но взаимное “задевание”, ощутимую вольность в обращении, легкий грубоватый флирт, который, однако, может быть в любой момент прерван со стороны работника администрации. Установившиеся особые отношения предоставляют заключенному определенный карт-бланш в просьбах и решении вопросов.

Судя по всему, в этих параллельных официозу отношениях есть заинтересованность у всех участников системы. Причиной тому могут быть как отдельные человеческие характеры, так и системные свойства рассматриваемых сообществ, в которых расчеловеченные функциональные отношения компенсируются

неформальными. Одни находят в этом реализацию своих психологических потребностей, другие — выгоду.

Один из работников любил затевать “дружескую” беседу во время построений. Утренние и вечерние проверки в его исполнении всегда сопровождались комментариями по поводу чьего-либо поведения, внешнего вида, вопросами и небольшими беседами с отдельными осужденными, которые работник вел в покровительственном, назидательном или даже шутиливом тоне. Было очевидно, что это регулярное маленькое шоу необходимо прежде всего ему самому — возможно, для создания и поддержания иллюзии собственной человечности. Но эти отступления резко прекращались по причине плохого настроения или по формальным обстоятельствам. И вся недавняя любезность смывалась волной восстановления формальной иерархии. Тем не менее, очевидно, что “относиться по-человечески” — это важная для администрации часть собственного имиджа, какой бы извращенной ни была такая человечность.

Внутри сообщества осужденных также выстраиваются свои неформальные отношения и микроструктуры. Здесь образуются свои пары и группки, которые часто имеют прагматичный временный характер, даже если не лишены симпатий и дружеских чувств. Во-первых, люди объединяются для решения бытовых вопросов. Во-вторых, есть “естественные” объединения тех, кто вместе работает или спит рядом. Однако такие объединения, как правило, неустойчивы в силу многих причин, в том числе и потому, что индивидуальные судьбы здесь находятся в руках не самих осужденных. Их переселяют, переводят на другие работы или меняют графики, освобождают или меняют наказание — и образовавшиеся связи, иногда внешне очень тесные, распадаются быстро и, чаще всего, не западают в душу особенно глубоко.

Есть еще один тип отношений внутри сообщества осужденных. Возникая, они создают внутреннюю неформальную иерархию. Строятся эти отношения на том, что претендент на “лидерство”, окружает себя теми, кто готов оказывать мелкие услуги и всячески помогать, создавая своеобразную свиту. С этой целью к новоприбывшей через некоторое время начинают обращаться с различными мелкими просьбами, которые, кроме всего прочего, имеют разведывательный характер. Если просьбы выполняются, то можно переходить к более серьезным поручениям. Можно безошибочно отличить обычные просьбы от такого прощупывания границ с целью навязывания соответствующей модели отношений. Если такие отношения будут установлены, то “лидер” получает себе помощника и возможность переложить свои дела на кого-то другого, повышая таким образом свой статус. Интересно, что иногда новоприбывшие — чаще это завсегдатаи пенитенциарной

системы — сами бросаются оказывать мелкие услуги “старожителям”, проактивно ища их покровительства.

Два описанных типа отношений существуют параллельно, образуя внутри сообщества осужденных горизонтальные и вертикальные структуры. Представители мира открытого общества редко включены как в первые, так и во вторые. Их связи внутри сообщества имеют преимущественно функциональный характер, хотя порой возникают и сильные привязанности, в том числе в силу сближающего образа жизни, норм поведения или интересов как за стенами исправительного учреждения, так и внутри него. Такие осужденные, притягиваясь естественным чувством принадлежности к другому миру, нередко образуют собственное микросообщество. Но если кто-то специально не противопоставляет себя окружающим, то границы такого микросообщества не жестки и с первого взгляда не видны.

Наличие формальных и неформальных структур характеризует все общественные организмы, и пенитенциарная система в этом отношении, безусловно, не уникальна. Но здесь важно само соотношение формального и неформального. В рассматриваемой системе формальное и неформальное не дополняют и не усиливают друг друга, а скорее являются еще одним инструментом реализации сути этой системы. Постоянное переключение регистров формального и неформального оставляет правила и нормы неопределенными, что, в свою очередь, облегчает манипулирование. Тот, кто обладает большей властью, может использовать все разновидности связей и своей волей решать, какие из правил сейчас будут разыгрываться.

Приватное и публичное

“Голый шмон”⁶, открытый унитаз, который виден всем находящимся в камере, камеры видеонаблюдения повсюду — все это яркие и очевидные проявления грубого вторжения в личное, приватное пространство заключенных и осужденных. Они ошарашивают вновь прибывших, вводя в шоковое состояние утраты себя, своих границ. Но это полное и демонстративное презрение к личному, интимному миру — лишь видимая сторона происходящего.

Игнорирование и отрицание личного пространства, отмена приватности, растворение индивидуальности в коллективном теле — это, пожалуй, одна из ключевых характеристик мира ОПС и одна из главных форм подчинения и наказания в белорусской

6 Обыск с полным раздеванием, приседанием и проверкой всех интимных мест.

пенитенциарной системе как микромоделю этого мира. Личная автономия здесь достигается лишь на вершине социальной пирамиды. Там позволено не только устанавливать правила, реализовывать свою волю, желания и потребности, но и удерживать, сохранять личные границы, тогда как всякий, кто находится в подчинении, полностью открыт для того, кто властвует. Границы приватного — так же как и возможности для самовыражения и самореализации — напрямую зависят от места человека в иерархии. И это находится в полной противоположности к устройству мира открытого общества, в котором личные границы оберегаются как атрибут индивидуальности человека, вне зависимости от социальных статусов. Приватное пространство, чувство собственности по отношению к своему телу, сексуальности, душевной и духовной жизни фундаментальны для автономии и индивидуальности, которая является одной из ключевых ценностей открытого общества, почти святыней. Современная (западная) культура возводит личное пространство в культ, строя вокруг него нормы взаимоотношений, этики и толерантности. На неприкосновенности границ этого пространства держится осознание человеком своего достоинства, а меры по защите этих границ все активнее закрепляются не только в социальных, но и в правовых нормах. Здесь можно вспомнить законы о защите персональных данных и этику в отношении приватного как в физиологическом, так и в психологическом отношении. Противоречия между двумя мирами превращают “личные границы” в один из ключевых фронтов, на котором эти миры сталкиваются внутри белорусской тюрьмы.

Действия пенитенциарной системы (которую, напомним, мы рассматриваем как модель белорусского государства) в сфере приватности направлены на две цели. Первая — стирание границы приватного, снятие защитного барьера для обеспечения возможности проникновения в эту сферу как властвующих, так и сотоварищей (модель советской коммуналки удивительно точно соответствует тому, как здесь организована жизнь). Вторая цель — унификация, нормализация и уничтожение уникальности и разнообразия в сфере приватного. То есть стоит задача не только открыть доступ к интимному, но и привести его к норме через оценивание, одобрение или неодобрение.

Приватность и интимность разрушаются сразу по нескольким направлениям: тело, личные отношения, сфера духовного, душа и сознание. Первичным инструментом в “работе” с телесностью является такая организация пространства и времени (режим), которая полностью лишает человека возможности даже условного уединения. Большие комнаты или маленькие камеры устроены так, что нет никакого уголка, позволяющего сохранить минимальную интимность. Спаренные (установлены по две вплотную друг

к другу) кровати создают неожиданную и вынужденную телесную близость между совершенно чужими людьми. Нет границ для звуков и для взглядов, а для администрации работают видеокамеры.

Чисто физическое отсутствие границ интимности дополняется, приобретая особую унизительную силу, отсутствием элементарной человеческой деликатности по отношению к чужому телу. Наоборот, различные индивидуальные особенности, физиология, состояние здоровья, болезни и т.д. являются предметом взаимного внимания, обсуждения и нередко используются для шуток, ироничных насмешек и, конечно, конфликтов. Физическое состояние здесь часто становится главным объектом внимания и, соответственно, постоянным предметом коммуникации. А разрушенная граница делает телесное, физиологическое нарочито общим, выставленным напоказ.

Можно было бы подумать, что такая открытость жизни диктуется обстоятельствами, ограниченными ресурсами и целями контроля и предупреждения противоправных действий со стороны осужденных. Однако нерадивость реализации такого контроля показывает, что значительная часть мер по разрушению приватности, обысков, проверок и видеослежений не имеет никакого смысла. Здесь вспоминается выражение “строгость законов смягчается необязательностью их исполнения”. Но и это не совсем так: “исполнение” здесь просто служит другим целям. Регулярные обыски превращаются в проверку порядка в шкафчиках и поводом выставить “нерях” для публичного высмеивания и порицания. Личные досмотры отдельных категорий осужденных проводятся примерно раз в неделю. Служат они исключительно установлению контроля — но не над действиями, а над личностью, и суть не в результате проверок, а в самом акте вторжения в личные телесные пространства.

Тело отчуждается от личности, становится общим, не защищенным никакими барьерами. Единственным надежным местом уединения является кабинка туалета. Правда, она представляет собой ценный общий ресурс, пользование которым имеет свои ограничения. Хотя в некоторых камерах СИЗО и это место имело “полуоткрытый” формат.

Вторжение в личное пространство касается не только телесности. Оно столь же ощутимо и в сфере сознания, духовной, душевной и личной жизни. Общее пространство и отсутствие какого-либо социального зонирования делает подробности отношений осужденных достоянием общности. Такая видимость и слышимость порой порождает нарочитую громогласность в обсуждение своей жизни.

На уничтожение приватности работает не только организация пространства. Публичное обсуждение личных обстоятельств

осужденных — частая практика для работников. Так, они могут публично расспрашивать о семье, детях, планах на жизнь, мечтах или представлениях о счастье. Чаще всего осужденные ограничиваются формальными и ничего не значащими ответами, но так бывает не всегда. У многих из них обстоятельства попадания в исправительное учреждения связаны с личными драмами и психологическими травмами. Когда они обнажаются и выставляются напоказ беспардонными комментариями и оценками, возникают напряженные ситуации и срывы.

Еще одна форма узаконенного вторжения в мир личных отношений — это цензура почтовой корреспонденции. Но если в СИЗО цензор дистанцирован от заключенного (осужденного) и осуществляет свою функцию обезличенно, то в исправительных учреждениях часто сотрудник, который читает твои письма, видит тебя каждый день и знает лично. Это переводит вторжение в приватность в другое качество, где контроль сменяется психологической властью. Установка на доступ к душевным переживаниям и личным отношениям реализуется и в регулярных индивидуальных “беседах”.

То, как иерархичность общественных отношений, характерная для пенитенциарной системы, преломляется в сфере приватного, можно образно представить в виде многоэтажного дома, в котором этажи отделены друг от друга стеклом, прозрачным лишь с одной стороны. Те, кто находится внизу, видны как на ладони, но личная жизнь обитателей более высоких этажей от них скрыта. Статус осужденного помещает человека на самую нижнюю ступень, и это социальное положение начинает иметь значение и вне пенитенциарной системы. Арест и приговор словно бы открывают доступ к твоей жизни для всех. Новый статус каким-то образом меняет взгляд на человека даже у тех, кто непосредственно не включен в эти “тюремные” отношения. Иногда малознакомые, но вполне благожелательно настроенные люди без стеснения задают вопросы, которые точно не стали бы задавать не осужденному. Но в этом статусе ты как бы помещаешься в аквариум, а твоя жизнь лишается какой-либо защиты от посторонних, пусть и сочувственных, взглядов, часто напоминающих любопытство людей, пришедших в зоопарк. В этом смысле характерна практика, распространенная в СИЗО. Там часто по коридорам проходят “экскурсии”: практикантов, студентов и даже школьников приводят знакомить с устройством тюрьмы. Они поочередно заглядывают в глазок, а затем обсуждают между собой увиденное. И даже в отсутствие физического “глазка”, ощущение открытости и незащищенности собственной жизни преследует человека во все время отбывания “наказания”.

Разрушение приватности в мире ОПС, однако, не ведет к публичности. Интимный мир выносится здесь не в публичное, но в коммунальное пространство. Если под “публичным пространством” мы понимаем пространство равенства, разнообразия и согласования различных образов жизни и интересов, то такое пространство не возникает в результате разрушения границ приватного. В этом случае на смену приватности приходят коммунальные отношения, в которых сопричастие и скученность людей актуализируют механизмы личного выживания, борьбы за общий и ограниченный ресурс. Коммунальное — это обобщественное, и тем самым уничтоженное, приватное.

Различие в оппозициях “приватное — публичное” и “приватное — коммунальное” также может служить пониманию разности двух миров, которые сталкиваются в белорусской тюрьме. Мир открытого общества по-своему также устремлен к “работе” с приватным — но не к его разрушению, а к большему раскрепощению, снятию табу на проявления того, что раньше не выносилось на публику. Это касается телесности, сексуальности, привычек, образа жизни, представлений. Такой сдвиг от приватного к публичному сопровождается развитием толерантности — принятием разнообразия и воздержанием от оценок. В мире ОПС, наоборот, разрушение границ приватного сопровождается “нормализацией”, т.е. постоянным оцениваем, высказыванием отношения, комментариями.

Для представителей мира открытого общества встреча с этой стороной пенитенциарной системы часто самая болезненная. Здесь выстраиваются самые стойкие практики сопротивления и модели поведения, которые помогают справиться с ситуацией. По отношению к телесности часто вырабатывается установка “это должно быть унижительно для тех, кто подсматривает”, хотя посягательства на интимное пространство не перестают вызывать шок и возмущение. При этом хоть как-либо защитить или оградить от вторжения возможно лишь область сознания и личных отношений. Поэтому представители второго мира практически никогда не ведут громких разговоров, не впускают в свою личную жизнь ни других осужденных, ни тем более работников учреждения. Выставляя барьеры, они закрывают для себя возможности “социальной мобильности” и получения каких-либо мелких послаблений, так как остаются чужими.

Следует сказать, что при всей настроенности системы на обобществление личной жизни, охрана собственных границ в этой области (в отличие от области телесного) часто оказывается эффективной. Это связано с тем, что контроль здесь не подкреплен формальными правилами и по сути нематериален. Он основывается лишь на образе действий и негласной принятой культуре.

Поэтому многочисленные предстатели мира открытого общества, которые, защищая свои границы, демонстрируют иной образ действия и иную этику, невольно корректируют поведение других. В вопросе границ приватного водораздел между мирами часто проходит по человеку, когда одна его часть готова окунуться в коммунальные отношения, а другая продолжает отстаивать собственное пространство и достоинство.

Заключение

Эти заметки, рожденные в ситуации “столкновения миров” в белорусской тюрьме, описывают, главным образом, мир ОПС. Другой мир выступает здесь фоном, или скорее пигментом, благодаря которому мир ОПС прорисовывается более четко и рельефно. С одной стороны, это результат авторской позиции, для которой мир открытого общества – естественная и понятная среда, на контрасте с которой ОПС предстает во всей своей шокирующей непохожести. Однако это не единственная причина. Две стороны, встретившиеся в тюрьме, не являются одноприродными и не равны онтологически. Каждой из них присуща своя картина мира и связанный с ней этический, образожизненный и практический комплекс. Но ОПС – это еще и вполне определенная и простроенная форма социальной организации, которая имеет интенцию к экспансии, агрессивному захвату и подминанию под себя иных картин мира и всего разнообразия связанных с ними образов жизни и общественных отношений. Эта организация и наработанные внутри нее практики и инструменты самовоспроизводства наиболее ярко проявляются в системе исполнения наказаний, однако перспектива их дальнейшего распространения и укрепления в масштабах всей нашей страны вполне реальна. И если присмотреться к ситуациям вне пенитенциарной системы, то можно обнаружить проявление описанных черт, которое становится нормой для самых разных областей жизни. Эта социальная организация требует своего “нового человека”, трансформирует человеческие отношения (от межличностных до деятельностных и политических) и имеет следующие сущностные характеристики.

Во-первых, это иерархичность и вертикальная организация связей. Властование и подчинение – ключевые типы отношений в описываемой системе, тогда как кооперация, солидарность и прочие отношения, построенные по горизонтальному принципу, практически не имеют значения.

Во-вторых, личностное начало (эго) и волюнтаризм. Несмотря на развитую структуру функциональных мест и деятельностных

позиций, множество нормативов и инструкций и высокую степень бюрократизации, реальные социальные процессы здесь строятся и держатся на личных качествах, потребностях, целях и воле к их достижению. Чем выше позиция в социальной иерархии, тем весомее становится личностный компонент и тем больше он подчиняет себе принятые правила, создавая свою собственную систему ориентиров, понятий и норм.

В-третьих, сочетание одновременного эгоцентричного типа идентичности и инфантильности несовершеннолетних. Это сочетание создает идеальные возможности управления и удержания под контролем людей, движимых лишь собственными настроениями, желаниями и волей, но не способными к автономной и нормосообразной практике и социальным отношениям. Тогда внешнее принуждение становится удобной и единственно возможной формой организации отношений и поддержания дисциплины.

В-четвертых — и это крайне важно для понимания сути рассматриваемого общества и перспектив его развития — эта система базируется на особом типе социальных отношений — коммунальных отношениях. Никто не исследовал коммунальность и коммунальные отношения глубже Александра Зиновьева, который характеризует их следующим образом:

“Поведение людей и отношения между ними, обусловленные самим тем обстоятельством, что людей много и они вынуждены так или иначе сталкиваться друг с другом, общаться, распадаться на группы, подчинять и подчиняться. Тут идёт борьба за существование и за улучшение своих позиций уже не в природной, а в социальной среде, которая воспринимается [...] [как] во многом чуждое и враждебное, [...] как нечто такое, что не отдаёт свои блага человеку без усилий и борьбы” (Зиновьев 1994: 32).

Коммунальные отношения выстраиваются и процветают в условиях скученности людей, ограниченности ресурса и установления права силы. Они питаются всем, что лежит за пределами культуры и права.

“Выдуманными и изобретенными являются как раз те средства защиты от коммунальности, из которых вырастает цивилизация, т.е. право, мораль, гласность, религия, гуманизм и прочие средства, в какой-то мере защищающие человека от прочих людей и от власти их объединений. Человек же, как мы его понимаем, произнося это слово с большой буквы и несколько высокопарно, есть существо, искусственно выведенное в рамках цивилизации из той двуногой коммунальной твари” (Зиновьев 1994: 13).

Права и свободы не существуют сами по себе — так же как и культурное разнообразие, индивидуальность и большинство тех ценностей, на которых, как на фундаменте, выстраивается открытое общество. Эти вещи не естественны — в том смысле, что не присущи человеческой природе изначально. Они — результат моральных, интеллектуальных и душевных усилий, которые закрепляются в соответствующей социальной организации, а далее воспроизводятся в поколениях как культура, не переставая требовать усилий даже тогда, когда они кажутся чем-то само собой разумеющимся. В виде системы норм, правил и социальных институтов они противостоят миру, построенному на коммунальности, которая в разные времена облачается в разные формы социальной организованности и закрепляется в социальных институтах, чтобы воспроизводиться и транслироваться в будущее. Одной из таких форм была советская система.

Вместе с Александром Зиновьевым особое внимание коммунальному основанию советской системы уделял Георгий Щедровицкий. Оба философа не только ставили данный диагноз существующей системе, но также — и это крайне важно — прогнозировали развитие и распространение различных форм социально-политической организации, основанных на коммунальности, в будущем. И Зиновьев, и Щедровицкий видели в этом огромную опасность для мира — практически катастрофу, которую недооценивают, сводя коммунистический режим к одной конкретной форме его исторического воплощения, но не видя его природы и корней. Коммунальные отношения, предостерегали они, в ходе исторического развития переплавляются в гибридные социально-культурные формы и организации. Будучи слабо распознаваемыми, эти формы способны проникать даже в те общества, которые принято называть демократическими, и распространяться в них. “В будущем социальные условия будут все более и более ужесточаться” (Щедровицкий 2004: 32). Именно поэтому “люди должны научиться развиваться и усиливать себя быстрее, чем ужесточаются эти внешние условия” (Щедровицкий 2004: 32).

Коммунальное — это та характеристика отношений между людьми, которая идеальным образом становится социальным материалом для разного рода тоталитарной организованности. На ней паразитируют все тоталитарные системы, они выстраивают такие формы организации и общественные институты, которые культивируют коммунальные отношения и не дают выстраиваться иным отношениям. Вглядываясь в мир ОПС, мы понимаем, что это современный инвариант коммунальной организации жизни. В этом смысле десоветизация как процесс трансформации социальных и политических институтов произошла (институты

поменялись), но не затронула основной материал, из которого данные институты вырастают и организуются, — коммунальные отношения. И вот мы видим современную гибридную реинкарнацию (как предполагали Зиновьев и Щедровицкий) того же социального тела.

Беларусский режим часто ошибочно называют последней диктатурой Европы. Ошибка здесь в том, что этот режим — не рудимент и не остаточное явление в процессе демократического транзита, а новая форма общественно-политической организации, которая опробует себя на белорусской почве, но имеет или может иметь гораздо более широкое распространение. Поэтому Беларусь скорее походит на лабораторию, в которой рождается новая социально-политическая организация по модели ОПС. Сначала эта организация охватила белорусское государство, сейчас — стремительно охватывает белорусское общество, а также экспортируется в другие страны и воспроизводится там (иногда в более совершенных формах), накладываясь на современный мир и используя его возможности.

Если сто лет назад коммунальная социальность воплотилась в советской системе и обрела форму соответствующих институтов, то в новом мире она, никуда не исчезая, использует происходящие глобальные изменения для создания новых институциональных и организационных форм. Новые социальные классы, возникающие в процессе разворачивания инновационной эпохи, попадают в условия современных диктатур, которые пытаются превратить общественное устройство по типу открытого общества в общественное устройство по модели ОПС — свой вариант организации коммунальных отношений.

Открытый глобальный мир и замкнутая локальность в равной степени удаляют отдельного человека от мышления масштабами государства, страны, нации, от установки на работу с государственным устройством и ответственности за него. “Десакрализация” таких универсалий, как “право”, “свобода”, “религия” и столь характерный для современности релятивизм сближают глобализированных инноваторов с теми, кто живет в своем локальном мире. В итоге и те и другие оказываются открытыми и податливыми для ОПС. Хотя глубоко интериоризированные ценности свободы, индивидуальности и критического мышления являются для представителей людей глобального мира основой их внутреннего сопротивления. Основным инородным телом в мире ОПС становятся люди, живущие масштабами национального государства, ориентированные на ценности XX века. Они самим фактом своего существования или активными действиями сопротивляются новому общественному устройству, построенному на коммунальности.

Стратегии поведения, которые представители “второго” мира избирают в условиях доминирования ОПС, могут быть экстраполированы на более широкие обстоятельства. Первая стратегия — создание собственного круга, который тщательно охраняет и сохраняет разделяемые внутри него жизненные нормы, картину мира, этические основания и идентичность. Эта стратегия требует недюжинных усилий, особенно когда все окружение действует агрессивно и нет реальных возможностей полностью от него изолироваться. При этом неизбежное взаимодействие с миром ОПС в процессе жизнеобеспечения (работа, физические пространства, ресурсы) строится на стремлении к минимизации зависимости.

Как показывает история, полностью уничтожить все инородное можно лишь путем его тотального физического истребления. Однако по этому пути ОПС не идет: возможно, инстинкт самосохранения подсказывает, что полное уничтожение разнообразия грозит и полным вырождением. Представители открытого общества, со своей стороны, предполагают, что состояние осады является временным и рано или поздно завершится естественным образом или под влиянием внешних обстоятельств, и тогда сохраненные основания смогут развернуться в нормальную организацию жизни.

В условиях белорусской тюрьмы рассматриваемая стратегия становится задачей сохранить себя, минимизировать и максимально формализовать контакты, не принимать близко к сердцу правила, нормы и события, найти внутреннюю подпитку для сохранения собственного взгляда и образа жизни. В этом помогают книги, контакты с близкими доверенными людьми, любимое занятие или дело. Перспективой такого пути является не только сохранение себя, но и медленное расширение “своего” круга, воспроизводство ценностей и создание внутренних квази- или протосоциальных институтов.

Вторая стратегия — улучшение и исправление мира ОПС через настойчивое продвижение своих собственных норм. Эта стратегия находит неожиданную опору в том, что в мире ОПС, часто риторически и формально, присутствует оставшийся в наследие от цивилизованного мира и культуры дискурс прав человека, ценностей индивидуальности и свободы. Это дает “зацепки” для отстаивания всего, что связано с этими понятиями, преобразуя каждую конкретную ситуацию. В такой стратегии есть элементы рыцарства, борьбы и, главное, публичного предъявления иных оснований жизни. Однако здесь есть и свои ловушки. Апелляция к тому, что существует в законах, правилах и установлениях, втягивает избравших данную стратегию в игру на чужом поле, поскольку заставляет признать эти правила и установления своими. В худших случаях это может даже подпитывать систему, создавая

иллюзию ее способности к изменениям. Еще одна ловушка — человеческая. Иногда такой борец зарабатывает особое отношение и статус (обычно — “занозы”), позволяющие ему получать те или иные привилегии, обходить общие правила и, в итоге, занимать свое собственное место в коммунальных отношениях.

Третья стратегия — растворение и приспособление ради сохранения жизни. Часто эта стратегия рассматривается как временная. Но невозможность обустроить человеческую жизнь так, чтобы не вступать в социальные отношения, заставляет так или иначе втягиваться в коммунальную жизнедеятельность и принимать правила игры.

Вопросы совести и договор с ней — неотъемлемая часть каждой из описанных стратегий. Можно сказать, что в этой ситуации нет идеальных решений. Если в первом случае придется закрывать глаза и уши, чтобы не реагировать на все, что претит и противоречит собственным основаниям, то во втором — необходимо “не замечать”, как встраиваешься в чуждую тебе систему социальных и деятельностных отношений и тем самым легитимизируешь ее. В третьем случае необходимо сосредоточиться на витальности.

Модель белорусской тюрьмы показывает, что эффективно противостоять организованной системе может лишь столь же организованная система. И для мира открытого общества это вызов, поскольку того ценностного, этического, мировоззренческого и культурного богатства, которое накоплено на пути цивилизации, самого по себе недостаточно. Масштабное наступление обществ, построенных на коммунальности, бросает вызов человечеству.

References

- Anderson, B. (2016) *Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneni nacionalizma*. Moskva: Kuchkovo pole. — In Russ.
[Андерсон, Б. (2016) *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. Москва: Кучково поле.]
- Arendt, H. (2008) *Banal'nost' zla. Ejhman v Ierusalime*. Moskva: Evropa. — In Russ.
[Арендт, Х. (2008) *Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме*. Москва: Европа.]
- Zinov'ev, A. (1994) *Kommunizm kak real'nost'*. Moskva: Centpoligraf. — In Russ.
[Зиновьев, А. (1994) *Коммунизм как реальность*. Москва: Центполиграф.]
- Kant, I. (1966) *Otvét na vopros: Chto takoe prosveshenie? 1784. V: Kant I. Sochineniya v shesti tomah*. Moskva: Mysl', T. 6: 25–36. — In Russ.
[Кант, И. (1966) *Ответ на вопрос: Что такое просвещение? 1784. В: Кант И. Сочинения в шести томах*. Москва: Мысль, Т. 6: 25–36.]
- Kohlberg, L. (1973) *The Claim to Moral Adequacy of a Highest Stage of Moral Judgment. Journal of Philosophy*, 70(18): 630–646.

- Mackevich, V. (2017) OPG – vmesto rezima, 'ponjatija' – vmesto prava i morali. *EuroBelarus*, 1 aprilja 2017, <https://eurobelarus.info/news/society/2017/04/01/opg-vmesto-rezhima-ponyatiya-vmesto-prava-i-morali.html> (data obrasheniija: 10 oktjabrja 2023) – In Russ.
- [Мацкевич, В. (2017) ОПГ – вместо режима, 'понятия' – вместо права и морали. *EuroBelarus*, 1 апреля 2017, <https://eurobelarus.info/news/society/2017/04/01/opg-vmesto-rezhima-ponyatiya-vmesto-prava-i-morali.html> (дата обращения: 10 октября 2023)]
- Shedrovickij, G. (2004) *Na doskah*. Moskva: Shkola kul'turnoj politiki. – In Russ.
- [Щедровицкий, Г. (2004) *На досках*. Москва: Школа культурной политики]

ANGUISH, TRAUMA AND RESPONSIBILITY: ETHICAL PERSPECTIVE ON ONTOLOGICAL NARRATIVE FORMATION

Justina Šumilova

PhD, Lithuanian Culture Research Institute, Saltoniškių str. 58, Vilnius,
Lithuania, LT-08105

E-mail: Justina.sumilova@protonmail.com

ORCID ID: 0009-0007-1812-8466

Abstract: This article discusses the issue of anguish from a philosophical perspective combining it with the issues of trauma, responsibility and ethics. It is argued that anguish is a painful emotion that has ontological roots and can be etched into a positive form of either arts or writing, which helps to express this particular emotion, according to Maurice Blanchot's philosophical viewpoint. Further, the article focuses on the ethical narrative formation regarding the victim and the nature of trauma. The paper refers to Julia Kristeva's notion of the abject to explain that the abuser's narrative is usually abjected by the society by excluding the abuser from the ethical narrative, while the victim is seen as deficient due to the trauma experience. The article suggests that the trauma narrative can be reformed and changed in such a way as to include both the victim and the abuser into it. The text argues that demystification and dialogical relationship between the victim and abuser, as well as the reduction of the role of narcissism in the abuser's narrative, can help create an ethical narrative that allows to humanize both the victim and the abuser. The article further argues that the abuser has to take the responsibility for the wrongdoings, which usually falls too often on the victim. There is a further argument about a shift in narrative formation in the society which creates certain values, meanings and socially accepted emotions. The article also emphasizes that empathy and love are important for considering trauma narratives in order to learn to accept new accounts of trauma.

Keywords: anguish, trauma, responsibility, ethics, empathy.

Introduction

Anguish is a tough emotion that one finds hard to express in words. Usually, we feel anguish in the moments of great stress and in traumatic experiences. According to Maurice Blanchot, anguish is born from the objects that are stolen from it, and anguish is the projection of an eventual greater emptiness from the limited emptiness of which it makes us afraid (Blanchot 2001: 38).

Oftentimes, it is not easy to express anguish, as it is a hard emotion to articulate. However, anguish can provide ontological, ethical and political dimensions of expression as it opens up the possibility for new signification and narrative formation. Anguish, usually understood as a negative state of mind, can be productive as it opens up dialogical relationships and narratives if it is expressed in language. The idea of anguish is not always clearly formulated, but the notion does have certain properties that define it, or drives that can be transformed into the materiality of language or art. Also, it is crucial to note that we signify things for reasons of power and knowledge, and when we speak, we gain control over things (Bruns 1984: 29).

In today's society, we lack empathy and care for the other, therefore, expression of anguish in a constructive way can lead to setting up dialogue between different sides and different stories, thus establishing the understanding and relationships. Emotions are involved in our moral judgements, therefore the rough emotion of anguish can help establish an ethical dimension.

This article argues that anguish is a starting point of the ethical subject formation through language via signification and narrative creation. Firstly, the article discusses the concept of anguish from the ontological perspective using Maurice Blanchot's arguments. Further on it looks at the traumatic narrative formation and diminishing the abject qualities of both the victim's and abuser's narratives. And lastly, the article touches upon the issue of community violence and suggests ways to show it in the ontological narrative produced out of anguish and create empathy.

Anguish in Maurice Blanchot's Philosophy

Blanchot talks about the process of drives and their articulation through language. He starts from the dreadful feeling of anguish which can leave one in existential crisis. Due to this, anguish is similar to repudiated emotional memories from pre-conceptual traumas that are accumulated unconsciously as unprocessed sensory experiences or "undigested mental facts", waiting for a thinking mind to contain them, which can create mental growth (Corvo 2012: 886).

Anguish, according to Blanchot, is a destructive force. The writer encounters one's anguish as an enigma, but one cannot resort to enigma in order to follow the dictates of anguish. We cannot believe that by writing under a mask, by borrowing pseudonyms, by making oneself unknown, one aligns oneself with the solitude, or that it is one's destiny to apprehend in the very act of writing (Blanchot 2001: 10). Even though one faces one's own anguish in the process of writing, nevertheless, it allows us to convert the anguish and see it from a distance in the material form of art. In Blanchot's point of view, anguish is a starting point of language and ontology. The philosopher sees anguish as the beginning of language and writing despite its painful nature:

The author has produced something more than himself; he has carried what he has received to a higher point of efficacy; he has been creator; and what he has created is from now on a source of values whose fecundity greatly surpasses the energy expended in bringing it to birth. The writer thrown into anguish feels acutely that art is not a ruinous operation; he who seeks to lose himself (and to lose himself as a writer) sees that by writing he increases the credit of humanity, and thus his own credit, since he is always a man; he gives art new riches and aspirations that fall back heavily on him; he transforms the desperate orders he receives into forces of consolation (Blanchot 2001:6).

Blanchot states that anguish is not something that we can portray easily in a spontaneous expression. It is something that lies inside us, and one has to overcome some pains to find the right form of expression for the anguish drive. Drives can be targeted at non-specific objects like sexual tension or intercourse and aim to release the tension existing inside a person. The unconscious sequence of events that structure the "pre-conceptual" trauma follows a logic based on a kind of pseudo-causality or chain of beta elements in wait for a mind that could change them into a meaningful "concept" (Corvo 2012: 878).

The physical expression of anguish allows creating the external manifestation of our subjectivity and the narrative which allows us to better understand ourselves, as well as to define ourselves as subjects. As soon as anguish becomes part of a narrative and appears to be the expression of calculation, it loses its inherent multiplicity and becomes fixed in the form of an artifice whose outer complexity is steadily reduced by the intention that gave it "birth" (Blanchot 2001: 10).

Anguish and Trauma Narrative

If two or more people share similar painful experiences, they are able to bond over those experiences, as they are capable of understanding

and empathically comprehending them. Anguish put into a narrative helps to create a container for those traumatic events and be in control of the narrative formation as one becomes responsible for the representation of traumatic events. The chain of associations present in this kind of symbolism is structured using different containers carrying the same meaning, or contained, as can be observed, for instance, in the transference–countertransference dimension, where the representation moves away from the original trauma without any abruptness or tearing (Corvo, 2012: 888). In such a way, one is able to transform anguish into a productive form in order to structure the knowledge of it as something coherent that does not float in the form of unexpressed drives or emotions. We can make anguish conscious to us by using signs to represent certain meanings of our desires, memories or inner reality.

Even if the expression of anguish as a link is painful by nature, it allows people to establish a common narrative, therefore, painful narratives can lead to transformation of the old narratives, which actually gives voice and agency to those harbouring anguish and helps create a community of others who have also endured similar experiences.

Usually, the victim's narrative is not seen and not talked about, however, one can express the anguished feelings of trauma in a narrative that itself becomes transformative. It opens a dialogue to discuss the wrongdoings of a person or a community, and initiate a new discourse in the society.

On the Abuser and Victim Character Formation

Anguish can be seen as a powerful emotional response to situations of extreme stress, trauma, or existential crisis. When connected to the object, anguish becomes a part of the process through which individuals cope with or react to what is fundamentally inassimilable or horrifying in human experience – things that are expelled from our symbolic order but continue to haunt us. The object (the repulsed and repelling, the morally and literally unassimilable) is reflected in how abusers are often depicted or perceived – as inhuman or monstrous, thereby denying their humanity and complexity. Such treatment of the narrative can create a kind of anguish in society – a trauma or a crisis of representation and ethics – because it simplifies complex human behaviour into binary moral categories that exclude meaningful dialogue or understanding.

Reyes Mate highlights the need to repair the damage and injustice inflicted on the victim by society. This way, the victim is not forgotten, and society must look at its own representation and confront its own

image, its crimes and wrongdoings, which becomes a tough ethical and political dilemma. The problem with the victim's narrative is victim-blaming mentality, while the perpetrator or perpetrators are not represented in the narrative and are usually abjected.

In the previous section we briefly discussed the issues of the victim's narrative formation, and here we are going to explain the toxic narrative of the abuser that is usually abjected. We are going to use Julia Kristeva's notion of the abject to talk about the abuser's dehumanization by emphasising the need to recreate the victim's and abuser's narratives as they block changes in the victim-abuser narrative formation.

Auge points out that there are some individuals who are defined by societal rules and customs, and in particular cases, they become unthinkable and untouchable (Auge, 2023: 19). This issue can be seen in the narrative of the abuser, as the abuser is viewed from non-human perspective. The abuser is imagined to be inhuman, which means that such a person has a rather mythical and undeveloped narrative without either ethical or political dimension, only causing negative fascination or fear. Thus, the abuser's narrative can be related to Kristeva's notion of the abject. Kristeva points out that the abject is a confrontation with radical otherness that is both a burden, repellent and repelled, and intimate:

The in-between, the ambiguous, the composite. The traitor, the liar, the criminal with a good conscience, the shameless rapist, the killer who claims he is a savior ... Any crime, because it draws attention to the fragility of the law, is abject, but premeditated crime, cunning murder, hypocritical revenge are even more so because they heighten the display of such fragility (Kristeva 1982: 4).

Basically, the abject is turned towards the definition of the Outside. The abject is created by jouissance, but there is nothing objective in the abject, as the abject remains a repulsive passion that is rejected by the subject "I", and yet it remains (Kristeva 1982: 9). The pleasure is something that forbids one from either integrating the abject or defining it as an object. For example, if we read horror stories of murderers, we get the pleasure out of fear or excitement, which makes the murderer or the abuser in the narrative an abject that is not fully integrated into the subject who reads the story. The aesthetization of violence creates a mystified view of the abuser and abuse, which leads to sensations and emotions of disgust and rejection. The question arises, how to fight the pleasure principle and make the murderer not a freely floating abject, but an ethical subject?

Anguish, in this context, can be seen as the emotional resonance or response to the abject. It's the intense, often negative feeling resulting

from confronting these repulsive yet compelling aspects of reality. When people read about murderers or encounter stories of violence, they are drawn into a psychological and emotional turmoil that combines fear, excitement, and revulsion. This mix of emotions is emblematic of anguish — arising when the mind grapples with the abject elements that defy easy categorization or assimilation into one's moral and symbolic frameworks.

Another issue of the victim's and abuser's narratives is that individuals have to recognize themselves in a narrative. An event, a narrative or a subject has to be made known, apprehended and recognized to be made accessible to a discourse (Auge 2023: 37). The problem is that abusers fail to recognize themselves in the abuser-subject as the abuser is seen as inhuman, thus unable to recognize him/herself. On the other hand, the victim is made to appear weak, which creates a negative view of the victim as lacking something that was lost during the experienced trauma. This raises the question of why the abuser identity is so mystified and alienated? Why does society tolerate abusers who inflict harm, and yet they remain hidden and untouchable? Abusers are made to be foreign, while in reality they are human beings as well.

South of Forgiveness. New Victim and Abuser Narratives

Writing texts implies an ability to imagine the abject, that is, to see oneself in its place and to thrust it aside only by means of the displacements of verbal play (Kristeva 1982: 16). The abject can be integrated into society by accepting one's ethical status and transforming oneself into the subject. As Kristeva suggests, one form of controlling the abject is sublimation that can be established via restructurization of the narrative. Nomadic pseudo-subjectivity of the criminal or abuser as a form of the abject is unable to stabilize itself into the realm of subjectivity and narrative. Therefore, such abjected narratives and abusers require a new form of inscribing anguish into language. We can metaphorically say that in order to transform this nomadic pseudo-subject, the "pain has to start to speak" to establish an ethical dimension.

In order to be ethical, one has to learn to take responsibility for one's actions and wrongdoings, as well as to transform them into a new form in order to reflect on one's past and to present the narrative to the others in the form of literature, speech or art. For example, Thor-dis Elva's book *South of Forgiveness* shows a new anguish narrative transformation into a written form. Anguish serves as an initial emotional state that drives the need for expression and transformation. In the context of Elva's *South of Forgiveness*, the anguish experienced

by both the victim and the perpetrator prompts a dialogue that seeks resolution and understanding. This dialogue is an attempt to give voice to that anguish, transforming it from a state of suffering to a platform for ethical engagement and narrative construction.

This book presents a story of rape in which the perpetrator takes all the responsibility for the crime. The book shows a dialogue between a *former* rape victim and the perpetrator, and via dialogue in letters (which later is transformed into a book), they go through anguish to heal the past wounds. Such dialogical relationship is a way to inscribe anguish into a written form. Anguish is not merely a painful emotional experience; it becomes a catalyst for dialogue, understanding, and ultimately, healing. *South of Forgiveness* is a book that shows the unseen narrative via expressing anguish as the key drive by showing the victim's strength to endure and thrive, while putting all the responsibility on the perpetrator for his wrongdoings. The abuser takes the ethical burden of the responsibility, and thus via anguish, is able to describe his own state, feelings and emotions related to the crime.

The abuser stops being a floating pseudo-subjectivity in this particular book, and he is actually seen and apprehended in *South of Forgiveness* instead of being shown as an inhuman creature. Open truth in *South of Forgiveness* presents a narrative without any kind of stylistic embellishments that would create the abject, and it helps to establish empathy by seeing people as humans and developing emotional response to the narrative, because reading is a phenomenological experience. Additionally, it draws out the abuser from the state of the abject by showing that the former rapist has feelings, emotions, morality, actions and agency, as well subjectivity and responsibility towards his actions. Dialogue between the former victim and former abuser shows the communication between two subjects. The abject is repressed and dodged, made to be something unseen, but the dialogue opens up the possibility of expression and dialogical formation of the subject and the narrative. Similar to the case of a psychoanalyst and a patient, the communication between the victim and the abuser proceeds “incessantly disrupting the equilibrium, making the tension of the exchanges vary, responding without responding and insensibly transforming the monologue without issue into a dialogue where each of them has spoken” (Kuzma 2019: 33).

Also, the exposal of such narratives allows for creating a bond between people who have experienced similar traumas, helping them at the same time to process their own experiences and show that a trauma victim can thrive and recover. Therefore, such a narrative has ethical connotations, which can potentially be political, because it can impact society's development and self-understanding and shift the victim's and abuser's narrative formations. Therefore, society learns to give voice and attach responsibility to the new narrative, to offer it

a vocal force, which lies exclusively in writing, literature and art. Also, one has to become familiar with the abusers and the dark potentialities of human behaviour in order to accept them as part of us, which functions as the key to make them never to be actualized.

From Closed Narratives to Expression of Anguish

We learn emotions in the same way we acquire our beliefs – that is, from society, and these emotions are channeled into stories that become internalized and later shape how life is felt, and construct a perspective on life (Nussbaum 1990: 287). Fictional narratives play a central and positive role in self-understanding, a role that is not adequately fulfilled by texts that lack narrative form; and all narrative forms contain certain emotions that have the power to shift the socially accepted narratives and emotional responses. Love is among one of the most important emotions that helps to create acceptance and closeness (Plato 2000: 38). Emotional responses are learnt via social forms of life in which emotions are housed and as a result constructed in one's mind (Nussbaum 1990: 293).

This means that if we construct new narratives and tell stories in a novel way, we are able to construct new literary forms of life that can impact social forms of life. Society structures emotional beliefs in certain highly specific ways, and undoing them will have to be correspondingly specific in order to counter the very thoughts that grip us (Nussbaum, 1990: 293). An empathic revolution can happen via creating new narratives that focus on the emotions, vulnerability and openness. Such narratives demystify the abject in them and allow establishing a new form for the abject to be included into the narrative as an object or subject.

Anguish could be related to the unconscious desire to let out certain painful emotions and transcribe them into art, literature or language. On the other hand, we have the emotion of love and empathy. Even if anguish and love may seem to be total polar opposites, it is love and empathy that can help us go from anguish to love. Nussbaum states that love cannot be grasped scientifically. The mind of the other is not approachable and is unknowable; it becomes available only in fantasies and projections that are elements of the knower's own life, which represents constructive workings of one's own life (Nussbaum 1990: 271). Love is the permanent structural feature of our soul, love is able to unite and show us the unity in different disappointments and sufferings. Love is a complex way of being, feeling and interacting with another person. One has to initially discover their vulnerable

and passionate side instead of denying it and make oneself evolve into a more trusting person (Nussbaum 1990: 279).

Love allows the emotions to contribute positively to an ethical life. Both partners in a romantic relationship recognize each other as individual but utterly imperfect agents, and meet each other's imperfections with merciful understanding as it is shown on the example of *South of Forgiveness*. This book has an expressive verbal structure and serves as a source or paradigm of emotions. It articulates anguish, guilt, shame, anxiety and pain, while it simultaneously contains humor, honesty and reconciliation and shows personal development and growth. This story is told as a real-life story, and both the victim and the abuser are shown as human beings capable of emotions, ethical comprehension and empathy. Love is a human emotion that creates a link between two people. Therefore, even though we witness a brutal story in *South of Forgiveness*, we can also perceive that there is love and empathy in the book that manifests itself in a genuine form of the dialogue where both counterparts exhibit compassion, individuality and reciprocity.

Nussbaum's idea of empathy is that it is "an imaginative reconstruction of another person's experience without any particular evaluation of that experience" (cited in: Gluchman 2018: 98). For Nussbaum, empathy requires recognition of the otherness, rather than simply feeling as if it were one's own pain, which is emotional infection. Thus, empathy means both an awareness of another's pain and yet knowing that it is not one's own. Empathy is portrayed as a transformative tool that can alter the experience and perception of anguish.

In the context of anguish, empathy enables people to connect with the pain of others without necessarily experiencing it firsthand. This connection is crucial for transforming a person, often isolating experiences of anguish and putting them into shared narratives that can be comprehended and addressed by a broader community.

Ethics, Responsibility and Community

Political and ethical direction of responsibility to the party who inflicted damage is a way to change community's view on their own actions, their own understanding of the victim and perpetrator images. Responsibility is a certain burden that one is forced to take justly or unjustly in certain situations. Victims of abuse take too much responsibility that does not belong to them. As a result, they feel shame or dread, the error of injustice which must be fixed.

As Blanchot points out, the way to treat this responsibility is by writing, which can create a neuter voice in itself to become an ethical and political force of change (cite in: Appelbaum 2017: 123). In relation

(without relation, of the third kind) to it, responsibility appears; it “comes as though from an unknown language which we speak only counter to our heart and to life” (Appelbaum 2017: 209). Writing is a form of testifying that absolves personal responsibility for one’s own account to be transformed. Responsibility demands an accounting, an answering-for-oneself with respect to the general. Responsibility is a way to create an ethical and metaphysical dimension in one’s own story. Change of narrative helps to shift the focus from the victim as the oppressed in order to pay more attention and give responsibility to the perpetrator, to stop the victim-blaming culture, dismantle the myth of the inhuman perpetrator, because that stops harming the victims as perpetrator takes the responsibility for their actions. By creating narratives where perpetrators are made responsible and victims are allowed room for recovery and redemption, we create an emotional unburdening for the victims.

It may sound paradoxical, but the narrative of the abuser is needed for the victim to rediscover oneself. The victim is left with all the blame and pain, while most of it has to go to the abuser in order to revive the victim and allow them to be proud of their survival. The abuser, on the other hand, has to learn to also recognize him/herself in the narrative in order to take the blame and responsibility to become an ethical subject.

Also, creation of the new narrative allows to escape the societal control which is represented by the control of one’s subjectivity, not allowing one to become an authentic subject. What we experience is the anthropotechnical control of the subjectivity that is happening as a control of the way our life is shaped, the control of life’s forms. The way to solve this issue is to become an authentic subject capable of ethics, being dialogical and refusing to be placed within the society’s established forms of being.

Another way is writing and literature. For Blanchot, writing is inseparable from ethics, and the proximity between literature and ethics is that they both displace the subject through language (Claret 2022: 39). As Blanchot sees it, literature and poetics are “the experience of the anonymity of language that seems to be spoken by no one, and which Blanchot calls the neuter” (Haase, Large 2001: 80), a narrative voice which comes from outside.

Basically, Blanchot states that literature and language are able to produce a neutral voice which has the potential to become ethical. The neuter voice is considered to be impersonal, however, it can mark certain emotions, drives and narratives that are put into a certain form. The neutrality of the written word gives the opportunity to express a narrative from which the author is freed. That is, the neutral narrative remains to be ethical and political as it is cable of anonymously changing and shifting other people’s subjectivities.

As the example of *South of Forgiveness* shows, literature can produce a neutral voice and a neutral narrative in Blanchovian sense that allows expressing certain existential experience and giving it an ethical and political dimension. Literature, according to Blanchot, is one of the ways to reach ethics.

Conclusions

Blanchot suggests that anguish is the starting point of the ontological and existential being. Anguish, in this context, is perceived as an emotional response that might initially arise from deep-seated, often painful emotions that are unconscious or suppressed. Blanchot states that one has to express anguish in the physical form of art or writing, which helps to express anguish in a positive way avoiding uncontrolled and toxic patterns of behaviour.

Anguish can be transformed into the narrative form to create dialogical and empathic relationships, because narrative gives a possibility of containing anguish, distancing it from the subject and giving it an object status that functions as the representation of emotions. These emotions find expression through literature, art, and language, which serve as mediums to transform personal anguish into a shared narrative experience. This transformation is crucial as it brings otherwise private anguish into public discourse, enabling empathy and communal understanding.

Literary narrative in the book *South of Forgiveness* presents a dialogue between a victim and an abuser. It also represents emotions, such as shame, guilt and anguish, highlighting, meanwhile, reconciliation, bonding and forgiveness. Besides, it shows the possibility of shifting accountability onto the abuser, as victims take too much responsibility in our societies. A new narrative formation related to love and empathy allows seeing both the victim and the abuser as human beings, opens up dialogue and considers a possibility of reconciliation, demonstrating a way of shifting responsibility onto the actual abuser.

The narrative of the abuser is needed for the victim because it helps the latter to return to the story of anguish and rewrite it, as well as “rewrite” their own subjectivity, improve it and move away from painful experiences. This process opens up the realm of emotions such as love, empathy, respect and care for others. The new narrative formation that emerges out of anguish allows changing the way society forms and designs certain emotions and emotional responses that are made to become part of social nature of human beings living in a society.

By reshaping the way stories are told, emphasizing the emotional journeys of individuals including those marked by anguish, society can

foster a greater understanding and acceptance of these painful emotions. This narrative shift encourages a collective engagement with anguish, instead of making it a secluded, individual burden.

Writing is seen as a way to create a “neuter” voice, which can articulate experiences of anguish in a manner that is removed from personal bias or direct emotional expression. This form of writing helps in providing an ethical and political dimension to personal suffering, allowing for a broader societal engagement with individual anguish.

References

- Appelbaum, D. (2017). *In His Voice: Maurice Blanchot's Affair with the Neuter*. New York: State University of New York Press.
- Auge, M. (2023). *Non-Places. An Introduction to Supermodernity*. London/New York: Verso.
- Blanchot, M. (2001). *Faus Pax*. Stanford: Stanford University Press.
- Blanchot, M. (1995). *Writing of the Disaster*. Lincoln, NE, and London: University of Nebraska Press.
- Bruns, L. G. (1984). Language and Power. In: *Chicago Review*, Vol.34, No.2, Spring: 27–43.
- Claret, G. B. (2022). The Ethics of Poetic Expression in Emmanuel Levinas and Maurice Blanchot. In: *Enrahonar. An International Journal of Theoretical and Practical Reason*, № 69: 37–44.
- Corvo, R. E. (2012). Plato's Theory of Form and Homeomorphic Transformation of Pre-Conceptual Traumas, Using Bion's Model of Container-Contained. In: *Psychoanalytic Review*, № 99(6).
- Castoriadis, C. (1989). *The State of The Subject Today*. Thesis Evelen. Sage.
- Eco, U. (1986). *Semiotics and Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Gan-Krzywoszyńska, K., & Leśniewski, P. (2014). The Culture of Memory: The Approach of Reyes Mate. *ETHICS IN PROGRESS*, № 5 (2): 246–256.
- Gluchman, V. (2018). Martha Nussbaum's Theory of Emotion and Human Development. In: *Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, № 29(2): 95–101.
- Haase, U., Large, W. (2001). *Maurice Blanchot*. New York and London: Routledge.
- Kristeva, J. (1982). *Powers of Horror. An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Kuzma, D. J. (2019). *Blanchot and Psychoanalysis*. Leiden, Boston: Brill Rodopi.
- Maloney, P. J. (1991). *Witnessing the Exterior. Blanchot and the Impossibility of Writing*. Graduate Student Theses, Dissertations, & Professional Papers.
- Mulvey, L. (1998). Visual Pleasure and Narrative Cinema, In: *Film: Psychology, Society and Ideology*.
- Nussbaum, M. (1990). *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*. New York: Oxford University Press.
- Plato. (2000). *Puota. Arba apie meilę*. Vilnius: Aidai.
- Thordis, E., Stranger, T. (2017). *South of Forgiveness*. Australia: Scribe Publications.

Tozzi, C. (2020). From Horror to Ethical Responsibility: Carl Gustav Jung and Stephen King encounter the dark half within us, between us and in the world. In: *Journal of Analytical Psychology*, № 65, 1: 219–234.

AXEL HONNETH

The I in We: Studies in the Theory of Recognition
Cambridge: Polity Press, 2012

Teodora Marija Grigaitė

MPhil, KU Leuven; PhD student in Philosophy, Lithuanian Culture
Research Institute, J. Kubiliaus str. 3-10, Vilnius, Lithuania, LT-08238

E-mail: teodoragrigaite@gmail.com

ORCID: 0009-0009-3063-6820

Abstract: This review discusses Axel Honneth's theory of recognition, which is further developed in his book *The I in We: Studies in the Theory of Recognition*. All parts of *The I in We* will be discussed through the lens of Honneth's theory of intersubjectivity. The main task primarily consists in an exploration of the theoretical underpinnings and the evolution of Honneth's theory of recognition, initially found in Part I, "Hegelian Roots." Subsequently, a substantial analysis of *The I in We* in the chronological order will be performed, to situate the notion of recognition within a broader context of Honneth's text.

Keywords: recognition, Critical Theory, intersubjectivity, psychoanalysis, theory of justice

Introduction

In the realm of moral and social philosophy, Axel Honneth's research facilitates certain concepts, which are exceedingly examined amount to his lifework. Honneth's oeuvre was inspired by his personal youth experience, which, being a powerful transformative force, had set up

the philosopher for a consistent reflection on a very particular aspect of human actions.

Axel Honneth grew up in the Ruhr Area, an industrial centre, which was affected by various socio-political and economic factors of post-war Germany. In the sphere of education, the political changes were manifested in integrating working-class children in secondary school with its classical curriculum. As a result, children faced a fate different from their parents', and a new social stratum started to take shape. Coming from a middle-class family, Honneth was exposed to the contrasting economic realities of his peers, which marked the conception of his theory of intersubjectivity. Honneth's work, developed at institutions like Columbia University, the Institute for Social Research¹, and Goethe University Frankfurt, maintained the theoretical core of intersubjective relations and different phenomena related to it. Some crucial aspects of the theory of intersubjectivity include the notions of recognition (misrecognition and nonrecognition), respect (disrespect), power, conflict, reason, rational thought, distribution, and justice. His main treatises dedicated to the theory of intersubjectivity feature *Disrespect: The Normative Foundations of Critical Theory* (2000), *Freedom's Right* (2014), *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts* (1992), *Redistribution or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange*, co-authored with Nancy Fraser (2003), and, of course, *The I in We: Studies in the Theory of Recognition* (2012).

The I in We: Studies in the Theory of Recognition is not the first book or body of work in which Honneth explores the notion of recognition. However, one can argue that here Honneth covers eminently distinctive realms, the amplitude in which the notion of recognition appears in two different areas of human existence. On the one hand, he considers interpersonal relationships, childhood, being part of the nation-state and the group, rational and irrational decision-making process; and on the other – scientific disciplines such as sociology, psychoanalysis, political science, philosophy, in which this concept is portrayed as a relevant topic of research. The decision to organize *The I in We* in a manner explained above is reflected in its contents. Part I, "Hegelian Roots", adopts a philosophic-theoretical approach to retrace the notion of recognition in Hegel's oeuvre and consists of two chapters. Part II, "Systematic Consequences", is the least systematic section of *The I in We*. Here, in four chapters, Honneth delves into the theories of justice to show their drawbacks; he rethinks the notion of labour and its relation to recognition, presents ideological and real workings of recognition, and reviews two theories from sociology and social philosophy by David Miller, Luc Boltanski, and Laurent Thévenot.

1 Institutional home of the Frankfurt School. Honneth was its director from 2001 to 2018.

Part III, “Social and Theoretical Applications”, examines, in three chapters, how recognition is manifested or invoked in individual, social, and political contexts. Part IV, “Psychoanalytic Ramifications”, with its four chapters, primarily focuses on the relation between Critical Theory and psychoanalysis.

In this review, I will discuss all the parts of *The I in We* through the lens of Honneth’s notion of recognition. I will begin by delving into theoretical underpinnings and the evolution of Honneth’s theory of recognition, primarily found in Part I, “Hegelian Roots”. Subsequently, I will perform a substantial analysis of *The I in We* in chronological order.

Recognition and Part I, “Hegelian Roots”

According to the Oxford Languages Dictionary (2024), the notion of recognition has two meanings, which branch out to two opposing directions. The first meaning of the notion of recognition is an “identification of someone or something or person from previous encounters or knowledge”, its synonyms include “recollection”, “recall”, and “remembrance”. The second meaning refers to “acknowledgement of the existence, validity, or legality of something” and is synonymous to “acceptance”, “admission” and “awareness”. The difficulty of seeing recognition as a transparent act arises also in juggling different languages, which, according to Honneth (2012) contributes to conceptual unclarity, as (p. 79)

it also becomes more apparent than ever that the concept of recognition encompasses semantic components that differ in English, French and German usage, and that the relation between these various components is not especially transparent. In German, the concept essentially indicates only the normative act of according positive social worth, while the English and French usage also encompasses the epistemic senses of identifying or recalling something. An additional difficulty consists in the fact that in all three languages, the concept can be used to indicate speech acts in which one admits or acknowledges a point, in which case ‘recognition’ has a primarily self-referential sense.

Therefore, before embarking on the fields such as international, communal, or interpersonal relationships, it is crucial to grasp the central concept of Honnethian theory. However, obtaining a comprehensive view solely from *The I in We* is challenging for two reasons: (i) it lacks essential components – introduction and conclusion – that are crucial to see the themes *in unity*; (ii) it does not offer a summary

of the notion of recognition found elsewhere in Honnethian oeuvre. Consequently, it is difficult to envision this concept empirically as a consistent part of everyday existence based only on *The I in We*. To remain faithful to the academic review genre, I will try to retrace the conceptual core of recognition exclusively from the content provided in this book.

In Part I, Honneth presents the importance of the theoretical notion of recognition in Hegel's oeuvre, following his explanation of its treatment in the Hegelian corpus in the Preface (p. vii–viii)

[w]hereas in *The Struggle for Recognition* I had still assumed that only Hegel's Jena lectures contained coherent elements of a theory of recognition, after more intensive study of his mature writings I came to realize how wrong I had been. I no longer believe that Hegel sacrificed his initial intersubjectivism in the course of developing a monological concept of spirit; rather, Hegel sought throughout his life to interpret objective spirit, i.e. social reality, as a set of layered relations of recognition. On the basis of this reassessment I sought to make Hegel's *Philosophy of Right* fruitful for the development of a theory of recognition.

I will examine this move after having explained the interpersonal aspect of recognition laid out in Hegel's magnum opus *Phenomenology of the Spirit*. In "From Desire to Recognition: Hegel's Grounding of Self-Consciousness", Honneth traces the journey from desire to recognition, an obligatory process for achieving personal self-realization and autonomy. In simpler terms, Honneth invokes Hegel's idea found in his *Phenomenology of the Spirit*, which illustrates the transition from a "human animal" to a "rational subject" (p. 8). This progression has to be contemplated with the notion of 'Life' as a backdrop (p. 8)

the individual cannot avoid having two simultaneous realizations. It observes that the world it has constructed is a totality, preserved through permanent transformation, i.e. a totality of genii whose generic qualities are constantly reproduced through the life cycle of its individual members. 'It is the whole round of this activity that constitutes Life... the self-developing whole which dissolves its development and in this movement simply preserves itself'.

An individual becomes both the creator and the subject of 'Life'. Unlike in Kantian or Fichtian theories, individual self-consciousness not only sees itself as "the activity by which consciousness merely observes itself", but also experiences its "active, synthesizing side of consciousness" (p. 9). Desire, the primary stage of arriving to self-consciousness is initially an egocentric stance. The individual feels its

power impact on the surroundings – one might call it unregulated omnipotence. However, to be able to arrive at being-for-itself, i.e. self-consciousness, one must “enter into a relationship of ‘recognition’ with another subject” (p. 4). This path from desire, omnipotence, to self-consciousness presupposes the other in whom one finds “being which, through an act of self-restriction, makes the subject aware of its own ‘ontological’ dependency” (p. 14). This mutual intertwinement represents what Hegel and Honneth label as recognition. Identifying both the other and oneself through the act of recognition integrates the subject into human genus, as its particularity and uniqueness is the ability to recognize and thus emerge from the “self-referentiality of mere desire and become aware of its dependence on its fellow subjects” (p. 4). Thus, this argumentation aligns with the second definition of recognition introduced at the beginning of this chapter – recognition as “acknowledgement of the existence, validity, or legality of something”. How does this technical language translate into empirical life? Exploring the theories presented in *The I in We*, we can find the answer in Part II, chapter 5, “Recognition as Ideology: The Connection between Morality and Power”. First, Honneth conceptualizes recognition as a representation of a “moral act anchored in social world as an everyday occurrence” (p. 80). The notion of “moral act” signifies ethical normativity, i.e., a specific set of rules or obligations for living a good life. Attaining the hope of a good life involves immersing oneself in social relations to cultivate self-respect, self-confidence, and self-esteem, ultimately leading to the formation of an autonomous subject. Here, Honneth’s re-evaluation of *Phenomenology* starts to take a more comprehensive shape. “Everyday occurrence” shows how the network of cooperation, mutual correspondence, influence on one another happens constantly and – usually – unconsciously. Second, Honneth displays four premises in which the act of recognizing occurs: (i) “affirmation of positive qualities of human subjects or groups” (p. 80); (ii) recognition is not only about the verbal or symbolic way to affirm others’ qualities “because only the corresponding modes of comportment can produce the credibility so normatively significant for the recognized subject. Insofar as we limit ourselves to intersubjective relationships, we should speak of recognition as a ‘stance’ (*Haltung*), i.e. as an attitude in concrete action” (p. 80); (iii) recognition must be planned and deliberated: “[w]hether they be gestures, speech acts, or institutional policies, such expressions or measures always represent acts of recognition inasmuch as their primary purpose is to affirm the existence of another person or group. This basic conceptual determination rules out, for example, defining positive attitudes that are inevitably accompanied by other interests in interaction as being form of recognition” (p. 80); (iv) “recognition represents a conceptual species comprising a number of various sub-species. ‘Stances’ of love,

legal respect and esteem thus accentuate and display various aspects of the basic attitude we understand generically as recognition” (p. 80). In sum, to recognize is to (i) affirm positive qualities of others, invoking recognition as a (iii) deliberate (ii) stance that might (iv) manifest itself in different ways, e.g., by loving. However, this serves as an indicative framework only, and it does not suggest a monological vision of ways to recognize or be recognized. Yet, this indication is essential for the further study of *The I in We*, in which Honneth explores the notion of recognition in various ways. Therefore, maintaining an understanding of this unifying factor is crucial for comprehending the theoretical deliberations in the upcoming parts.

Going back to part I, chapter titled “The Realm of Actualized Freedom: Hegel’s Notion of a ‘Philosophy of Right’”, one can see that Honneth is making a concerted effort to redeem Hegel’s notion of recognition as a natural component of the political theory. According to *Philosophy of Right*, Hegel’s venture into political science, individual freedom is attainable only “by being ‘with itself’ in this ‘other’ in such a way that it experiences the other’s characteristics or particularities as something with which it can identify” (p. 22). Thus, this notion stands in stark contrast to contemporary attempts to formulate views on liberty or freedom. Contemporary uses of freedom do not presuppose political community. The main objective is to, almost in a child-like manner, exercise a prerogative to speak, consume, organize one’s life despite anything, unless the consequences inflict harm on the agent or their immediate network, which gradually shrinks in quantity and moves to the private sphere. Hegel proclaims that “free will is a ‘will which wills the free will’”, yet this freedom ought to be realized by invoking a tripartite distinction of family, civil society, and the state, which have a “specific role in the actualization of social freedom” (p. 29). According to Honneth, these three spheres are the “embodiments of different forms of reciprocal recognition” (p. 29), meaning, that such human qualities as subjective capacities, social roles, material fulfilment are “guarded” by this quality that is in succession of every step of the way for the individual.

Part II, “Systematic Consequences”

From the information presented in *The I in We*, I have reconstructed the notion of recognition as a concept of Honnethian theory of intersubjectivity. In particular, I have demonstrated its roots in Hegelian theory (Jena period, *Phenomenology of the Spirit*, *Philosophy of Right*) and outlined its definition and four premises of emergence. This relatively exhaustive analysis of recognition has been performed to obtain a general outlook on how recognition is treated by Honneth in

different realms of analysis. A clearer definition is instrumental in exploring five chapters of part II of *The I in We*, as it is the most convoluted and unsystematic part, in which Honneth attempts to analyze the politico-public arena and its relation to recognition. In my view, chapters 3, 4, and 5 are the most theoretically fruitful, whereas chapters 6 and 7 that examine the theories of Luc Boltanski, Laurent Thévenot and David Miller do not include the reflection on recognition² and distract the main intention of *The I in We*, which, in my opinion, is the examination of recognition in a different light with different methods.

In Chapter 3, “The Fabric of Justice: On the Limits of Contemporary Proceduralism”, the initial focus is on reflecting alienation from normativity. Honneth was “philosophically processed” by the tradition, represented by his teacher Habermas, who valued democratic principles of deliberation. Furthermore, this tradition, in collaboration with Rawls, who advocates the capacity of human beings to reach an impartial agreement, is grounded in the power of reason(-ing). Setting himself apart from his theoretical beginnings, Honneth contends that the aforementioned theories of justice discourage individuals and communities from political participation. The author attributes this to the flawed treatment of justice through the invocation of the distribution of goods schema. Honneth shifts the perception of justice by stating that justice should ensure not the portion of (material) goods attributed to a person, but realization of individual autonomy. Individual autonomy is facilitated by various agents: work, family, state, etc., in a way it was briefly sketched in Hegel’s theory in *Philosophy of Right*. Yet, since the state is the sole guarantor of the distribution schema, we encounter a problem here. Autonomy, born out of recognition, is an interpersonal and intersubjective result: “we do not acquire autonomy on our own, but only in relation to other people who are willing to appreciate us, just as we must be able to appreciate them” (p. 41). The state cannot penetrate those areas in which we perform recognition and are being recognized. The schema of distribution, belonging to proceduralist action, presupposes that people that take part in it are autonomous, yet it precludes the formation of autonomous subject. Thus, Honneth skilfully demonstrates the dead-end of the theory of (movable goods) distribution.

Chapter 4, “Labour and Recognition: A Redefinition”, speaks about blindness of Critical Theory and sociology. Namely, its stance of having forgotten the notion of labour and a vast majority of what

2 In Boltanski’s and Thévenot’s article, the notion of recognition was mentioned 2 times without providing its further elaboration. Miller invokes recognition only once, yet this term was mentioned as “worthy of further examination”. Both theories engage in extensive criticism of the theories of distribution and rational thought.

it entails – fight for better material conditions, being recognized as doing something worthwhile, the toll of unemployment, etc. According to Honneth: “the hardships of all those who not only fear losing their jobs, but are also concerned about the quality of their jobs, no longer resonate in the vocabulary of a critical theory of society” (p. 58). Here Honneth draws criticism to his field, yet the situation in popular discourse is much grimmer. One example that springs to mind is the teachers’ strike in Lithuania, where both society and the government failed to recognize the strikers’ desire for fair compensation and acknowledgement of their socially essential role. If we agree with the premise that the market can be seen as a part of social life world, workers who do not produce palpable added value are vulnerable to economic pressures.

In my opinion, chapter 5, “Recognition as Ideology: The Connection between Morality and Power”, provides the most insightful analysis in part III. It presents a useful distinction between real and ideological methods of performing recognition. To illustrate these approaches, Honneth had to provide a condensed version of “real” recognition in contrast to the ideological one. This simplifies the process of navigating through the conceptual jungle in pinpointing the core of recognition. In the previous chapter I have laid out Honneth’s four preconditions, and now I will add his view that recognition should aim to affirm another person, group, and such recognitional behaviour is “unambiguously positive, because they permit the addressee to identify with his or her own qualities and thus to achieve a greater degree of autonomy” (p. 81). Honneth here converses with Louis Althusser, who claims that the contemporary Western culture is able to produce only ideological forms of recognition. There is no way to break free from the existing currents of economic, cultural, religious, and moral features that make up the face of ideology. However, Honneth refuses to accept this surrender and endeavours to guide the reader towards a broader understanding of how genuine recognition is practiced by individuals, communities, and institutions.

Part III, “Social and Theoretical Applications”

Part III seeks to operationalize recognition, with Honneth interweaving recognition in various theories across different topics, in which the main subject of this book is continuously tested. Beginning with chapter 8, “Recognition between States: On the Moral Substrate of International Relations”, Honneth boldly endeavours to withdraw recognition from solely interpersonal or group relationships and aims to demonstrate its applicability to the international arena, namely, the recognition between states. To recognize someone, one must invoke

personal abilities such as attentiveness, respect, listening, etc. How is it possible for a state to possess such an ability, where, as broadly understood, it is only a territory considered as a political community under a government, and not a living, feeling entity? Honneth yet again invokes Hegel to “return to a stronger moral vocabulary in analysing the comportment of collective agents and social groups, thereby extracting this behaviour from the dominant paradigm of purely purpose-rational, strategic action” (p. 137). States ought to assert themselves, gain recognition in the international arena and be subject to the same international laws. The problem of a state possessing human-like faculties is solved by seeing a state as a “behaviour of social groups or movements.”³ For individuals or communities living in a state that has not faced struggles for a long period of time, such theory might seem rather far-fetched, unnecessary, or counter-intuitive. Yet, in contemporary times, there are plenty of examples where recognition is either misplaced or withheld. Take, for instance, the infamous theory, in this case promoted by journalist Bob Ryan (2023) in *The Times of Israel*, denying the existence of Palestinian people, claiming that they are historically radicalized Arabs whose desire to create a state was concocted by the KGB. This view is still prevalent today, where a political community is regarded as inauthentic and incapable of self-determination. Consequently, for some, there is nothing to recognize. On the other hand, such theory might fall prey to its treatment as a monolithic entity. Being comprised of different groups and communities, which at times work against each other, the state cannot consistently request recognition from others, as it grapples with internal tension and evolving identity.

Chapter 9, “Organized Self-Realization: Paradoxes of Individualization”, returns to the individual dimension, which is examined in the context of socio-economic environment. Honneth invokes two terms from sociology – rationalization and individualization – and contemplates how they have become affected by the neoliberal regime. Self-realization, which includes an extraordinary career (entrepreneurship), hobbies that are tailored to one’s authentic personality, flexibility in the market, freedom in social and romantic relationships have become an obligation in a society full of yet-to-be extraordinary people. While it might initially seem as a blessing, Honneth opposes such view by stating that this constant need and requirement to be extraordinary and authentic is nothing more than an “ideology and productive force in a deregulated economic system” (p. 165), which, in turn, shapes into a psychologically overwhelming duty. The notion of recognition in

3 Honneth has demonstrated beforehand how recognition can be applied not only from a person to a person, but from a group to a group, from an institution to an individual, etc. See part 2 and part 4 in *The I in We*.

such circumstances might only take a form of ideological recognition, mentioned in part 2, chapter 5. There is little that comes authentically and directly from an individual. The last chapter of part 3, “Paradoxes of Capitalist Modernization: A Research Programme”, follows directly from the ideas presented in chapter 9. Honneth argues that while many positive aspects (such as socioeconomic and cultural transformations, expansion of subjective rights and legal equality, modern achievement principle, more freedom to intimate relationships) have been achieved or have progressed, they become embedded in shareholder value-oriented capitalism, losing their original principles and becoming decontaminated from their radicalism. They end up in a paradoxical situation where they are granted the right to exist but, in a way, it is convenient for a broader schema of economic expansion. As a result, the ideological recognition, as discussed in chapter 5, begins to dominate the practice of recognition, making it increasingly challenging to distinguish between “real” and “ideological” forms of recognition.

Part IV, “Psychoanalytic Ramifications”

Part IV of *The I in We* serves as Honneth’s tribute to psychoanalysis, which, in one form or another, is prevalent in Critical Theory. This part has a two-fold direction: (i) it rethinks the relation between psychoanalysis and Critical Theory (chapter 11) or reworks some of its concepts in light of Critical Theory (chapter 14); (ii) it examines recognitional stances in social atmosphere, i.e., group formation, and relationship with caregivers (chapter 12 and 13).

In my opinion, chapter 11, “The Work of Negativity: A Recognition-Theoretical Revision of Psychoanalysis”, might be better suited for a different body of work, e.g., the one where the proponents of Critical Theory are “having it out” in which direction they aspire to apply various psychoanalytical principles. In this chapter, Honneth contemplates Critical Theory’s dependency on psychoanalysis, Critical Theory’s turn to object relations, and the potential pitfalls of removing negativity that might result in pairing CT with object relations theory. This is but a carcass that needs to be made more elusive in such theories where there is argument in which way CT would like to proceed. Thus, we have a problem of the theory on (theoretical) form and method being smuggled into the theory on a particular object, i.e., recognition. Similarly, even though chapter 14 rethinks a particular issue – turning from the naturalistic onto-primitivisation attitude in the face of grief, Honneth, by introducing transitional objects, tries to diminish Freud’s view, which states that an individual, possessed by grief, succumbs to regression. Here, however, Honneth, like in chapter 11, tries to situate which psychoanalytic theory is more in accordance

with the values of CT, while the notion of grief becomes a victim in this competition and, in my opinion, does not further the study on recognition.

However, perhaps to compensate, chapters 12 and 13 truly engage with the notion of recognition. Chapter 12, “The I in We: Recognition as a Driving Force of Group Formation”, examines how autonomy develops through exposure to various forms of recognition from the parents, friends, groups, etc. Honneth challenges the idea that being in a group is solely a “result of a drive to compensate for a weak ego” (p. 202), as suggested by orthodox psychoanalysis. Instead, he argues that it reflects the need to be “dependent on forms of social recognition imbued with direct encouragement and affirmation” (p. 214). In chapter 13, Honneth engages with Joel Whitebook’s theory on pre-social self, which consists of ineradicable negativity. In other words, Whitebook, drawing on Hobbes, Henrick and Freud, argues that Critical Theory does not consider the non-conformism of the individual subject, which precludes them from forming positive values through recognition. Honneth challenges most of Whitebook’s arguments, and suggests that all of the findings, including primitive expressions of anger and hostility, can be reconciled with recognitional stances.

References

- Honneth, A. (2012). *The I In We: Studies In the Theory of Recognition*. Cambridge: Polity Press.
- Oxford Languages Dictionary. (2023). Recognition. Retrieved October 25, 2023, from https://www.oed.com/dictionary/recognition_n?tab=fact-sheet#26597858.
- Ryan, B. (2023, October 25). Palestinians Invented by the KGB. *The Times of Israel*. Retrieved September 27, 2022. <https://blogs.timesofisrael.com/palestinians-invented-by-the-kgb/>.

